de vrije fries

Jaarboek
Uitgegeven door het Fries Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde en de Fryske Akademy

Zevenenzeventigste deel (1997)

Redactie:
Ph.H. Breuker, L.G. Jansma, G.Th. Jensma, H. Spanninga

Redactieadres:
Doelestraat 8 (Fryske Akademy)
Leeuwarden

Wumkes.nl

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Vrije

De Vrije Fries: jaarboek: zevenenzeventigste deel (1997)/uitg. door het Fries Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde en de Fryske Akademy. - Ljouwert [Leeuwarden]: Fryske Akademy.-III.-(Fryske Akademy; nr. 851)
Met lit.opg.
ISBN 90-6171-851-1
NUGI 641

FA-nr. 851

Wumkes.nl

Inhoud

Personalia medewerkers en redacteuren 6

Artikelen 7

H. de Jong
Fersierde slibtegels yn it Haskerkonvint 7
Victoria B. Greep
Wytskes *in memoriam* en de kroniek van haar familie 37
K. van Berkel
Het Oldeklooster in de Friese politiek, 1572-1580 55
Hans van de Venne
Nogmaals Vibrandus Dominicus Bornstra (ca. 1530-ca. 1579), rector te Gouda en professor te Dowaai 89
Feico Hoekstra
Wybrand de Geest, schilder van 'Asch en Stof' 115
Onno Hellinga
It register fan Feicke Tetmans (± 1537-1601) 125
Tony (A) Feitsma
Oardielen oer J.H. Halbertsma as etymolooch 139
Ph.H. Breuker
Feitsma fan replyk tsjinne oer Halbertsma 153

Panorama fan Fryslân 157
Geart de Vries
Fryske kultuer 157
Tineke Steenmeijer-Wielenga
Fryske taal- en letterkunde 161
S. ten Hoeve
Monumintesoarch 167

Archeologische kroniek van Friesland over 1996 175

Jaarverslag van het Fries Genootschap 187

Wumkes.nl

Personalia medewerkers en redacteuren

K. van Berkel (1953), is sinds 1988 als hoogleraar in de Geschiedenis na de Middeleeuwen verbonden aan de Rijksuniversiteit te Groningen.
J.M. Bos (1957), studeerde filosofie en middeleeuwse archeologie aan de Universiteit van Amsterdam (prom. 1988), universitair docent aan het Archeologisch Centrum van de Rijksuniversiteit Groningen.
Ph.H. Breuker (1939), studearre Nederlânsk en Frysk (prom. 1989), wittenskiplik amtner Fryske Akademy en (bysûnder) heechleraar Fryske taal- en letterkunde oan de Ryksuniversiteit Leiden en de Universiteit fan Amsterdam, publisearre oer literatuer, skiednis en nammekunde.
A. Feitsma (1928) is emeritus-heechlearaar Frysk yn Amsterdam, hat yn de lêste jierren benammen publisearre oer J.H. Halbertsma as taalkundige.
Victoria B. Greep (1941), studeerde kunstgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit van Leiden, specialiseert zich in het 15de en 16de eeuwse portret in zijn context; houdt lezingen en geeft cursussen kunstgeschiedenis.
Onno Hellinga, (1960), studearre skiednis oan 'e Ryksuniversiteit te Grins. Wie yn tsjinst by it Ryksargyf yn Fryslân te Ljouwert en wurket oan in stúdzje oer Hessel Aysma, de lêste presidint fan it Hof fan Fryslân. Is no as bûtengewoan lid ferbûn oan 'e fakgroep Letterkunde, Skiednis en Nammekunde fan 'e Fryske Akademy.
F. Hoekstra (1967), studeerde kunstgeschiedenis aan de universiteit van Nijmegen. Sinds zijn afstuderen in 1994 is hij actief als free-lance kunsthistoricus en publiceerde onder andere over Rembrandt, Christoffel Bisschop en Pier Pander.
S. ten Hoeve (1945), direkteur Frysk Skipfeartmuseum, publisearre oer lokale skiednis, tsjerkeskiednis, monumintesoarch, tsjerke-ynrjochting en ambachtskeunstners.
L.G. Jansma (1943), studearre sosjology oan de Ryksuniversiteit Grins (prom. 1977 yn Rotterdam) teology oan 'e universiteit fan Utert, wittenskiplik direkteur Fryske Akademy, publisearre oer religieuze bewegingen en minderheden.
Goffe Jensma (1956), is cultuurhistoricus en publiceerde onder andere over Friese geschiedenis.
Hindrik de Jong (1946), wurket sûnt 1968 by de keuringstsjinst fan de Coffee, Treatment & Supply divyzje fan Douwe Egberts op De Jouwer. Is sûnt 1994 foarsitter fan it Argeologysk Wurkferbân fan de Fryske Akademy.
Hotso Spanninga (1954), studearre skiednis yn Grins, learaar skiednis en ierdrykskunde yn Dokkum; publisearre oer sosjale en politike skiednis.
Tineke Steenmeijer-Wielenga (1946), studearre Nederlânsk en Frysk, is konservator fan it FLMD, wie resinsint Fryske literatuer by de LC, publisearre in dichtbondel, in roman en literêr-histoaryske skôgings; (mei)besoarchster fan de *Samle fersen* fan Fedde Schurer, Obe Postma, Piter Jelles Troelstra en Sjoerd Spanninga.
Hans van de Venne (1945), studeerde klassieke talen te Nijmegen. Hij bereidt een proefschrift voor over het leven en werk (*Terentius Christianus*) van de Neolatijnse dramaturg Cornelius Schonaeus (1540-1611).
Geart de Vries (1956), studearre skiednis mei byfak Frysk oan de Ryksuniversiteit Grins, en is sûnt 1981 as redakteur yn tsjinst by Omrop Fryslân.

Wumkes.nl

Fersierde slibtegels yn it Haskerkonvint

H. de Jong

Ynlieding

Oer it foarkommen fan stiennen flierren yn tsjerken en kleasters is de lêste desennia wat langer wat mear bekend wurden.[1] Fan guon tsjerken binne houten foargongers fêststeld. Fan dizze tsjerkjes meie wy, troch it ûntbrekken fan stiennen, konkludearje, dat it tsjerkfolk guontiden op de keale grûn stienen. Yn dy tsjerken waard foar it bedekken fan de flierren fakentiids liem of klaai brûkt. Materiaal as platen marmer en laaistien, dêr 't se yn lannen as Frankryk en Itaalje rom oer beskikke koene, wie hjir net foarhannen Yn 'e rin fan de tolfte ieu kamen se der op 'en nij efter, dat fan klaai bakstiennen makke wurde koenen. Dat kaam benammen troch it him yn dizze ieu krêftich oppenearjen fan ferskillende kleasteroarders. It brûken fan bakstiennen naam yn in koart skoft in grutte flecht. Yn 'e oergongsfaze tusken de tsjerken fan hout en dy fan bakstien (alfte en it begjin fan de tolfte ieu), waarden benammen út stiengatten yn it fulkaangebiet fan de Eifel yn Dútslân stiennen weihelle, dy't oer de Ryn en de Isel nei Fryslân transportearre waarden. Dat stiente hiet tefryt, mar stiet te uzes better bekend as dowestien. Ut de Eifel komme ek de bekende mealstiennen. Dy binne lykwols fan basaltlava, in hurder fulkanysk stiente. By argeologysk ûndersyk yn de tsjerken fan Friens en Easterein binne stikken flier fan reade kleastermoppen fûn.[2] Hja leine yn it saneamde fiskgraatmotyf. Dy flierren wurde oer it generaal in ûntstean yn de trettjinde ieu taskreaun. It restant fan de oant no ta âldst bekende flier yn Noard-Nederlân is by opgravings op it plak fan de yn 1627 ôfbrutsen St. Walburgtsjerke yn Grins fûn. It giet hjir om griis-grauwe tegels út de earste helte fan de tolfte ieu. It nijsgjirrige is, dat njonken fjouwerkante, der ek rjocht- en trijehoekige tegels leine.[3] By de ôfgravings fan kleasterterpen as bygelyks dy fan Foswert by Ferwert en Klaarkamp by Rinsumageast, beide foar 1200 stifte, koe spitigernôch de oanwêzigens fan stiennen flierren net fêststeld wurde. By in eardere restauraasje fan it tsjerkje fan Haskerdiken (gem. Skarsterlân) wie lykwols al ris dowestien fûn, lykas sein, it boumateriaal fan benammen de alfte en tolfte ieu. Doe't op 6 desimber 1994 de restauraasje fan de binnenkant fan de tsjerke in ferfolch krige mei it weiheljen fan in tsjokke laach púngrûn, stie in tal leden fan it Argeologysk Wurkferbân fan de Fryske Akademy klear mei de opdracht om yn it foarste plak nei dowestien út te sjen, en dêrneist nei diggels fan kûgelpotten, Pingsdorf en Paffrath. ierdewurk. Uteinlik binne der yndie 25 stikken dowestien fûn. It grutste stik hie in lingte fan 21½ sm. De tsjokte fan dat stik en fan guon oare stikken is 8 oant 9 sm.[4] Inkelde hawwe kapspoaren (fan in beitel?). It is bekend dat by de yntroduksje fan bakstien it net ûngebrûklik wie om dowestien fyn te klopjen om it sa as in speesjekomponint te brûken. It trochsykjen fan de likernôch 40 sm. dikke laach grûn dy't út de tsjerke weigroeven waard, hat mei-inoar mear as fjouwer moanne duorre. Dat dat salang duorre, hat mei de dowestien net it measte te krijen, mar alles mei de ûntdekking, dat yn de Midsieuwen yn 'e kleasterkapel in flier fan mozayktegels lein hat. De ynteresse foar stikken dowestien waard op de earste dei dan ek al rillegau ferpleatst nei dy fan de kleurige mozayktegeltsjes.

Wumkes.nl

It tsjerkje fan Haskerdiken stiet mei inkele huzen en in pear pleatsen wat apart tusken de snelwei A32 en de spoardyk Swol-Ljouwert. De spoardyk leit op syn bar tusken in pear farwetters. Dy ferbinings rinne fan it súdeasten nei it noardwesten troch it lânskip. It tsjerkje en it tsjerkhôf lizze op in ferheging. Ut ferskate boarnen docht bliken, dat de omtrek fan dy ferheging yn it ferline in stik grutter west hat. Sa meldt yn 1857 skoalmaster Brons oan it Fries Genootschap, dat by it ôfgraven fan de terp in soad minskebonken fûn binne.[5] Yn 1934 lit de pake fan tsjerkfâd Sies Mulder de oerbleaune stikken fan de kleasterterp oan de súd- en westkant fan de tsjerke fierder ôfgrave. Hy wist wêr't er mei dwaande wie; sadwaande waard yn Ljouwert om argeologyske stipe frege. Spitigernôch kaam dy net. Dêrom hat er sels mar in tekening makke fan de fûneminten en oare saken dy't foar it ljocht kamen en opromme waarden. Hûnderten kleastermoppen binne doe nei Ferwert oerbrocht foar de restauraasje fan de toer fan de herfoarme tsjerke. In útsûnderlike fynst wie in geef bewarre, grutte midsieuske brûnzen kaai dy't troch boargemaster Vegelin van Claerbergen meinommen waard en letter yn besit kaam fan de famylje De Jong, oant 1978 eigners fan de firma Douwe Egberts. Yn desimber 1995 is dat moaie oantinken oan it kleaster Haskerkonvint oan de tsjerkfâdij werom jûn. It hjoeddeistige tsjerkje stiet dus op it restearjende stik fan de ferheging, dêr't likernôch 350 jier lang it kleasterkompleks op stien hat. Neffens de tinkstien boppe de tagongsdoar is it tsjerkje yn 1818 boud. De opdrachtjouwer wie Domeinen. Yn 1823 waard it eigendom fan de Herfoarme Gemeente Haskerdiken en Nijehaske, dy 't yn 1746 gearfoege binne. By de bou yn 1818 wie it lizzen fan in fûnemint net nedich. Der waard gebrûk makke fan de kleastermopfundearring fan de it jier dêrfoar ôfbrutsen kleasterkapel. It toponym 'De Kapelle' wurdt yn 'e folksmûle noch altyd brûkt. Fan de oare kleastergebouwen is neat oerbleaun. Yn 1579, by it begjin fan de Reformaasje, waard it kleaster en har besittings oan de Steaten fan Fryslân oerdroegen. Blykber binne net lang dêrnei de measte gebouwen ôfbrutsen, en preke yn de âlde kapelle de earste dûmny, Nicolaas Gualtheri.[6] Oer it algemien wurdt as jier fan stifting fan it kleaster ien fan de jierren nei de dea fan de kluzener Dodo (yn 1231) oannommen. Oer Dodo, waans efternamme Tizelinga wie, stiet yn syn libbensbeskriuwing dat er muonts wie yn it kleaster Mariëngaarde by Hallum. Nei 't er in skoft yn in úthôf fan dat kleaster yn Bakkefean taholden hie, ferfear er yn 1225 nei it Haskerlân. Hy makke foar himsels in lyts ûnderkommen by of yn 'e buert fan in besteand tsjerkje, in foargonger fan it hjoeddeistige tsjerkje.

Dodo syn komst wie, sa 't it like, bewurke troch in lokale geastlike mei ynfloed, Wibrandus fan Haske. De posysje fan dy persoan wurdt troch Mol justjes oanstipt, want in soad trettjinde-ieuske boarnen is yn lettere tiden weiwurden.[7] De komst fan Dodo yn 1225 nei it part fan it Lege Midden fan Fryslân jout oanlieding om efkes te sjen wat minsken oant dat jier yn dizze omkriten efterlitten en/of ta stân brocht hienen. Feitliken betsjut argeology, dat jo oan 'e hân fan fynsten (as skriftlike boarnen ûntbrekke), besykje in rekonstruksje te meitsjen fan it ferline. Yn 'e praktyk falt soks lang net ta. Fan belang binne yn dat ferbân inkele ûnderdielen yn de hagiografyske libbensbeskriuwing fan Dodo, dy 't nei syn dea, nei alle gedachten yn it Haskerkonvint skreaun is. Dêr wurde twa doarpen by de namme yn neamd; Westermar en Gersleat. Op it tsjerkhôf Gersleat binne okkerdeis in pear stikken fan sydkanten fan sarkofagen fan reade sânstien fûn. Hja wurde oer it generaal yn de

Wumkes.nl

tolfte ieu dateaere. Fan Westermar binne (noch) gjin fynsten bekend. Dodo kaam út it easten, fan de kant fan Bakkefean. Underweis moat er bewenners fan ferskate delsettings moete hawwe, en hat er de tsjerken fan Weinjeterp, Beets en mooglik

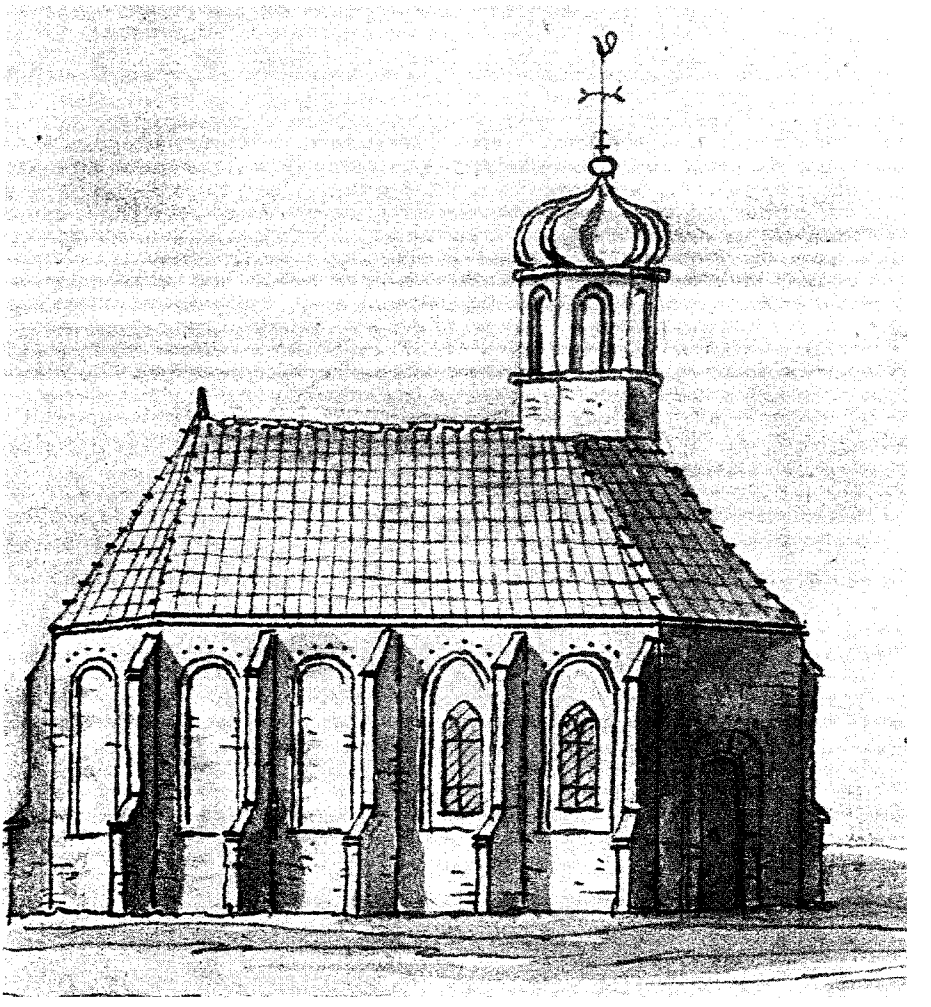

Ofb.1 Tsjerke 1723

ek fan De Ryp (De Tynje) en Katryp (by Lúnbert) sjoen. Aardich is de fermelding yn de libbensbeskriuwing fan it rinnen oer in iislaach fan ien nacht froast, dat op guon sleatten lei. Sleatten binne groeven om ûnlân yn oan te meitsjen. Dêrom kin in part fan syn rûte lein hawwe yn wat no it natoergebiet De Deelen is. Hjir lizze by de súdkant fan it Ald Deel lâns tsientallen fynplakken fan diggels, saden en feangraverijen út de tolfte ieu en wat earder. It ferlitten tsjerkje dat Dodo oantrof hearde neffens Mol en De Langen by in âlder doarp Haske; in foargonger fan it lettere Aldehaske.[8]

Wumkes.nl

Yn de neiste omkriten fan it tsjerkje binne yn it ferline by it oanmeitsjen fan lân op twa plakken fynsten dien, dy't foar Midden- en Súd Fryslân tige seldsum binne. Yn 't foarste plak neamt Halbertsma hússteden mei Karolingyske diggels fan it type Badorf en Reliëfbânamfoar.[9] Der wurdt no oannommen dat de produksje fan Badorf-ierdewurk, yn 'e buert fan Keulen, foar 900 opholden is.[10] Dy fynsten wize op in delsetting, dy't súdlik fan it tsjerkje, by Vegelinsoard lei. In oare fynst, de histoarje fan dit gebiet oanbelangjend, is dy fan in houten doopfont(?), dat yn it Fries Museum bewarre wurdt. Dizze fynst waard earne yn de feanterij fan Korf dien, in gebiet noardwestlik fan it tsjerkje. De âlderdom stiet net krekt fêst, mar dy soe yn it tiidrek fan it Badorf-ierdewurk lizze kinne.

It oare fynplak fan Badorf- en Reliëfbânamfoarierdewurk yn dizze kontreien kaam yn 1986 by Aldeboarn foar it ljocht. Oan de westkant fan de pleats Doumastate waard troch leden fan it Argeologysk Wurkferbân op fersyk fan it Fries Museum socht nei in midsieuske saad fan de yn de earste helte fan de 16de ieu fernielde bertestins fan Jancko Douwama. Ynstee dêrfan waarden de omsmiten muorren opgroeven. De grutste ferrassing wie lykwols de fynst fan in tal diggels út de perioade 500-900. Dêrûnder fragminten fan it niisneamde Karolingyske ierdewurk. It âldste stik is dat fan de boaiem fan in Merovingyske pot. De diggels leine mar inkele meters ôf fan de terpeftige ferheging mei dêrop de Doumastate. In tige âld stee dus, âlder as Aldeboarn. It falt net ta om it yn in krekte kontekst te pleatsen.

It Karolingyske fynplak by Vegelinsoard wie om 900 hinne de iennichste, of yn alle gefallen ien fan de earste delsettings yn dit gebiet. Hoe lang hat dy delsetting bestien? Twa fynsten út de perioade 1050-1125 kinne fan belang wêze. Yn it Fries Museum wurdt ien fan de grutste en meast komplete Pingsdorfkruken fan Fryslân bewarre. Dat moaie stik ierdewurk waard foar 1900 by graafwurk fûn. Der wurde lykwols twa fynplakken neamd: Vegelingsoard en Spitsendyk, noardlik fan Lúnbert, (mooglik it yn de Midsieuwen ferdwûne doarp Katryp). Master Brons fertelde yn 1857 ek noch dat er praat heard hie fan in stiennen bak (grif in sarkofaach)[11], dy't by it fergraven fan de kleasterterp fûn wie. Oer it uterlik fan de deadskiste is neat bekend. Hy kin likegoed út de begjintiid (13de ieu) fan it kleaster datearje, as út de tiid dêrfoar. Mei it lêste wurdt it tiidrek fan it tsjerkje bedoeld, oant it momint dat Dodo him hjir yn 1225 (of 1227) ta wenjen set.

Mozaykflieren

Fan de Romeinen is bekend dat hja fan kleurige stientsjes yn harren timpels en wenhuzen prachtige mozaykflierren oanlein hawwe. Yn it dêroanfolgjende Byzantynske Ryk waard dy metoade noch lang tapast; bygelyks yn de seisde ieu yn de Hagia Sofia yn Istanbûl.

Hoe't en wannear't yn Nederlân begûn waard mei it meitsjen fan fliertegels fan klaai, is noch net hielendal dúdlik. Sa't al earder sein is, binne yn Noard- Nederlân de âldst bekende dy fan de St. Walburgtsjerke yn Grins út de perioade 1100-1150. Dy wiene fan it formaat 15x15x1 of 2 sm, en ek 10x10x2 sm. De tegels wiene net fersierd.

De manear om mei in houten of metalen stimpel in ôfdruk yn in noch net bakte tegel fan klaai oan te bringen, kaam yn de tolfte ieu yn 'e moade. Benammen yn Flaanderen en Frankryk. Antwerpen wie om 1200 hinne in wichtich produksjesintrum. By opgravings yn de Boudelo-abdij te Klein-Sinaai yn België yn 1911 en

Wumkes.nl

letter, binne mear as 10.000 hiele en 30.000 fragminten fan tegeltsjes fûn. Dy't mei in stimpel bewurke wiene, hiene oer it algemien as ûnderwerp: hûnen, liuwen, harten, grutte leeljes en ruters mei in swurd.

Foarsafier't no bekend is, binne yn Nederlân de earste fynsten fan sokke tegeltsjes yn de foarige ieu yn Utert dien. Hiel moai is de ynkleure tekening fan in mozaykflier, dy't yn 1862 yn in hûs fan it kapittel fan St. Jan fûn waard.[12] In inkele ûndersiker wie fan betinken dat it komôf fan dy tegels yn Utert sels lei.[13] Algemien waard lykwols oannommen dat se út tegelbakkerijen yn Flaanderen en oare plakken weikamen. It definitive bewiis dat ek yn Utert tegels makke waarden, is yn 1984 levere mei de fynst fan ûnen yn it gebiet 'De Bemuurde Weerd'.[14] It wie in lúkse soks binnen jins muorren te hawwen. Yn Utert waarden se dan ek allinnich fûn yn tsjerklike gebouwen en wenhuzen fan hege geastliken en rike ynwenners.

Wannear't yn Fryslân foar it earst bewurke fliertegels fûn binne, is net bekend. De earste melding dy't wy tsjinkomme, is dy fan de ôfgraving fan it terrein fan it Benediktiner kleaster Foswert tusken Ferwert en Wânswert.[15] Njonken in pear mozayktegeltsjes kamen ek tegels mei in fersiering yn reliëf foar it ljocht. Dan folgje twa meldings út 1923. De iene út de tsjerke fan Winaam, de oare fan it terrein fan it Nijekleaster by Skearnegoutum. De omstannichheden dy't dy fynsten mooglik meitsje, binne typearjend foar de lettere fynsten: 1) it fernijen fan tsjerkeflierren; 2) it opromjen fan kleasterterreinen.

Tsjin de ein fan de tolfte en yn de trettjinde ieu wurde tegels makke, dêr't de fersiering fan boppe it oerflak fan de tegel útstekt: de saneamde reliëftegel. Yn Fryslân bestiet de fersiering fral út akantusranken en fjouwer- en seisblêdige motiven, mei of sûnder leeljes. Ek fabeldieren en in oaljefant komme foar. Yn Ingelân wurde yn it begjin fan de trettjinde ieu tegels mei liuwen, draken en griffioenen makke.Yn Fryslân binne se fûn by de ôfgravings fan de kleasters Foswert, Genezareth, Klaarkamp en Mariëngaarde. Bûten Fryslân leine se yn it St. Bernarduskleaster by Aduard, in dochter fan Klaarkamp, en yn it tusken 1230 en 1250 stichte kleaster Ihlow by Aurich, op har beurt in dochter fan Aduard. Alle trije wiene Sistersiënserkleasters.[16] De produksje fan slibfersierde- en mozayktegels kaam yn Ingelân foar 1250 op gong. En lykas sein: yn de stêd Utert barde itselde in heale ieu letter yn it produksjesintrum 'De Bemuurde Weerd'.

De flier fan Haskerdiken

It ûndersyk yn de út it tsjerkje weihelle grûn hat 1546 registrearre fynsten opsmiten. (ôfbyldings)[1] Wat mear as de helte – 788 – hawwe fan in mozaykflier west, dy't lang ferlyn stikken makke is. Fan dizze 788 hawwe 96 in yn slibfersiering oanbrochte ôfbylding. Dêrnjonken binne op seis stikken, op in troch tinglazuer ûntstiene ljochte ûndergrûn, mei in pinsiel, yn it swart, figueren oanbrocht. Fan dy seis en fan 45 fan de 96 mei slibfersiering is de oarspronklike betsjutting noch net bekend. De fynst fan de seis, spitigernôch net oan elkoar passende stikken, is in grutte seldsumheid. Oant no ta witte wy fan it bestean fan ien stik – mei in gesicht – yn it Fries Museum fan de opgraving fan it kleaster Klaarkamp. Yn de stêd Utert binne ek hiele eksimplaren fûn. De eksklusiviteit blykt dêr út de sintrale posysje fan dy tegels yn guon flierren. De 51 werkenbere ôfbyldings wurde, wat Haskerdiken

---

1 De tekeningen binne makke fan frou W. Hagen.

Wumkes.nl

oanbelanget, yn fjouwer haadgroepen ferdield: A) Minsken; B) Dierlike motiven; C)Planteftige motiven, en D) Diversen.[17] Alle stikken binne kodearre mei de letters HD fan Haskerdiken, folge troch in nûmer.

A. Minsken
Fan de ôfbyldings dy't op persoanen slaan, binne 26 stikken; 12 fan in ruterfiguer (A1), en 14 fan in holle mei delhingjend hier, in halskeatling en in nei alle gedachten trijepuntige kroan. (A2).

A1: De ruterfiguer: HD 7 o/m 16, 69, 76
Fan de holle fan de ruter binne fjouwer aparte stikken fûn. Wy nimme dêrom oan dat der op syn minst fjouwer tegels west hawwe moatte, mei ôfmjittings fan likernôch 17x17x1,5 sm. Nei wat passen en mjitten is der in rekonstruksje makke, sjoch ôfbylding.

Wat stelt dy ruterfiguer foar? Al op de dei fan de fynst, 6 desimber 1994, waard it fermoeden utere, dat it de hillige Joris foarstelt dy't dwaande is om mei syn lâns it Kwea yn de foarm fan in draak troch te stekken. Joris waard yn de Midsieuwen yn Nederlân, mar foaral ek yn Ingelân fereare.

Nei it rieplachtsjen fan ôfbyldings út benammen Ingelân, België en Dútslân, en út de kontakten mei de ûndersikers yn Utert, hat safolle bliken dien, dat sa'n ruterfiguer noch net earder fûn is. Wat tsjin de Joristeory fan de nei rjochts steande ruter pleitsje kin, is de posysje fan de lâns. Dy stekt rjocht foarút en net nei ûnderen lykas op guon Russyske Jorisikoanen út deselde perioade (earste fearn fan de 14de ieu) te sjen is. Dêrop sjogge wy de draak ûnder de poaten fan it hynder tsjinwrakseljen. Dat part ûntbrekt op de rekonstruksje. De haadtoai is in nuveraardich gefal. Yn de tsjerke fan Eksmoarre binne twa tegels te sjen mei in nei links steande ruter mei it swurd yn 'e hichte, en mei in helm op de holle. Sa'n soarte útbylding fan in ruter waard ek yn Utert makke. Yn it 13de ieuske Ingelân wie it 'byldmerk' fan de krúsfarder Richard Leeuwenhart, kening fan Ingelân fan 1189-1199, populêr. Syn fijân Saladdin komt er mei de lâns yn 'e hichte en it helmfizier del, fan links temjitte.

Ofb. 2. Rekonstruksje ruter

Wumkes.nl

A2: De holle: HD 83-94 (HD 83 bestiet út 4 stikken)
Fan de 14 stikken dêr't noch in part fan in holle yn werom is te finen, falt spitigernôch gjin kompleet antlit te meitsjen. It belangrykste dat ûntbrekt, binne de eagen; sjoch ofbylding.

Om der in idee fan te krijen waard de tegel mei in holle yn it yn 1985 ûntdutsen flierrestant yn de tsjerke fan Longerhou besjoen. It antlit is hjir smeller, en, sa liket it, ek ienfâldiger útfierd. De kroan hat wat fan in troedeltsje. Oan de oare kant is it ûntwerp op in tegel út De Jouwer breder fan opset as yn Haskerdiken. Op dat fragmint (ôfb.) ûntbrekt de kroan. It waard fûn by in ûndersyk yn 1995 efter Heremastate.[18]

Earder waarden dy gesichten Kristushollen neamd. Ottema makket melding fan sa'n tegel by de ôfgraving fan it Nijekleaster, noardeastlik fan Skearnegoutum. It formaat fan de tegel is neffens him likernôch 12 by 12 sm.[19] Dat komt oerien mei de-soms-skatte ôfmjitting fan de niisneamde oare fynplakken.

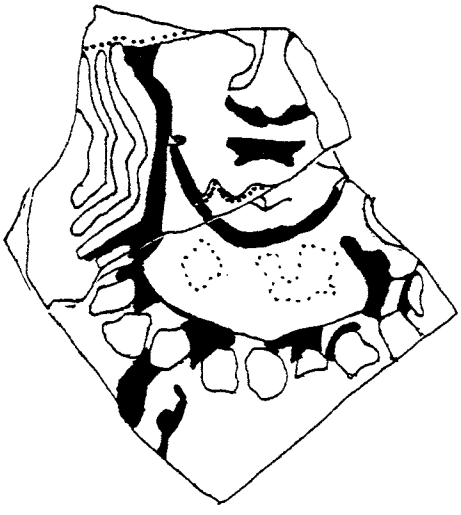

Ofb. 3. Fragminten fan in 'keningsholle'

Yn Ingelân wurde tegels mei lyksoartige motiven keningshollen neamd. Trije tegels mei itselde patroan as yn Haskerdiken binne yn de tsjerke fan Hoarne op Skylge fûn, wylst op it terrein fan it Berchkleaster yn Burgum koartlyn it boppestik fan sa'n tegel fûn is.

B. Dierlike motiven
B1: De twakoppige earn: HD 39.
Allinnich de boppekant fan de rjochterhelte fan sa'n tegel waard fûn. Neffens de ûndersikers yn Utert moat it ûntwerp út deselde hoeke komme as B2. It is neffens harren dêrom mooglik, dat dy tegels net út Utert komme.[20] Fan dat type earn binne yn Fryslân twa kear earder foarbylden fûn; ien op in sawat komplete tegel yn de tsjerke fan Rinsumageast, en twa op skeinde tegels út (alwer) Hoarne. De twakoppige earn wie it wapen fan it Hillige Roomsk- Dútske Ryk, dêr't Fryslân yn de lette Midsieuwen diel fan útmakke. Guon Fryske famyljes (Dekema, Roarda) namen yn

Wumkes.nl

it rjochterpart fan harren wapens de helte fan de earn op. Yn Longerhou is ek in tegel mei in earn fûn, dochs it ûntwerp is oars.

Ofb. 4. Part fan in twakoppige earn

B2: De liuw: HD 32, 33A+B:
De liuw komt trije kear foar. Twa stikken passe oan elkoar. Dat is ien fan de seldsume kearen, dat wy it krekte formaat fan in tegel bepale kinne: 12x12x1,5 sm. It model fan dy liuw kin neffens de ûndersikers út Utert út deselde hoeke komme as de earn. Foar de stimpelûntwerpers wie de liuw in ûnderwerp dat yn Utert en de lannen om ús hinne op ûnderskate wizen útbylde wurde koe. Op de iene tegel stiet er nei lofts, op de oare nei rjochts. De figuer is ek net altiten deselde. Dy fan Haskerdiken is noch net earder fûn. Hy stiet op syn efterpoaten nei lofts.

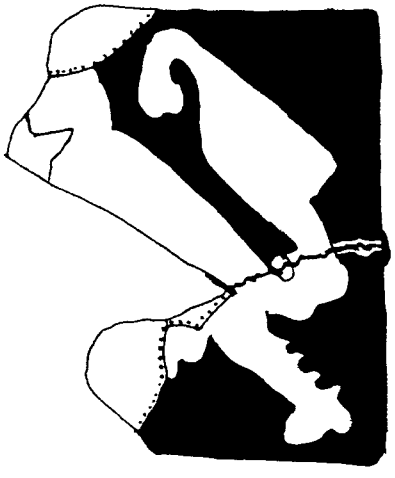

Ofb. 5. Part fan in nei lofts steande liuw

B3: In liuwêftich gesicht: HD22: Ofb.
Dat stik mjit 9,6x7,9x1,3 sm. Bûten Fryslân binne ek twa fan sokke gesichten fûn. In misbaksel yn Utert en ien yn Heukelum. Opfallend is wer de oerienkomst mei inkele fynsten út de opgraving fan it kastielkompleks fan Pleshey yn Ingelân. De term 'liuweftich' is fan Drury.[21]

Wumkes.nl

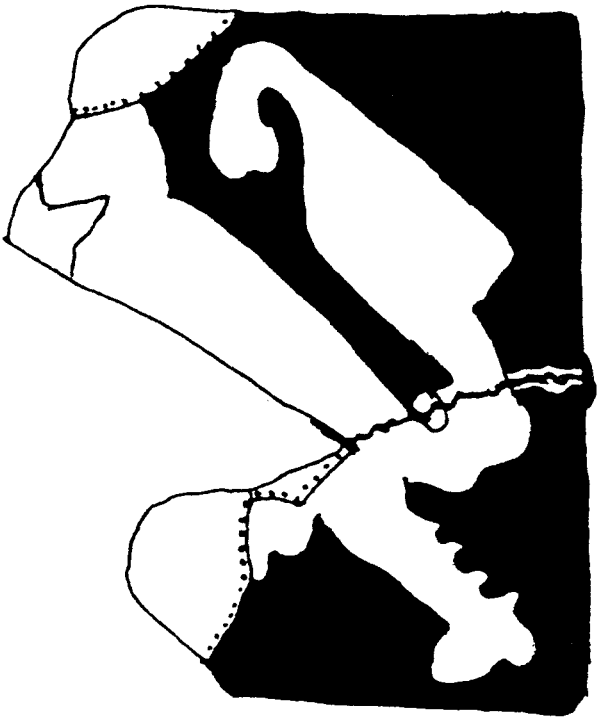

Ofb. 6. In 'liuweftich' gesicht en ien op nûmer 28 yn Pleshey Castle

B4: In draak? HD 50A, 50B,. 51, 67A en 67B. Ofb.
Meidat inkele stikken oan elkoar pasten, koe dat fiiftal ta trije werombrocht wurde. De ôfbylding soe ien of oar meunster wêze kinne. Foar safier of it bekend is, binne se noch net earder yn Nederlân of dêrbûten fûn. In relaasje mei de ruterfiguer A1 is mooglik.

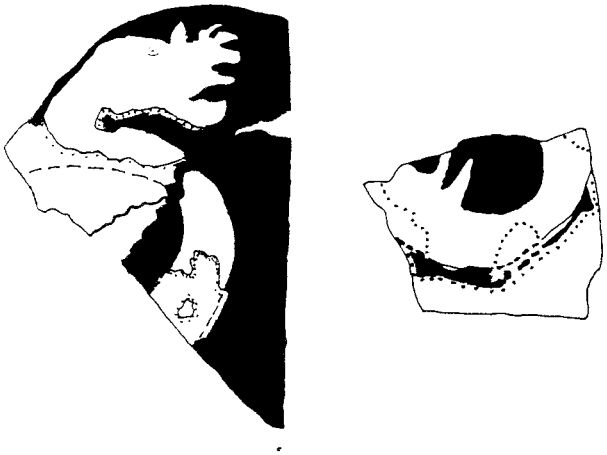

Ofb. 7. In mytologysk beest

Wumkes.nl

C Planteftige motiven

By it ûndersyk yn Pleshey binne út ferskillende perioaden slibfersierde tegels fûn. De âldste neamt Drury de 'Central Essex Group' út it begjin fan de fjirtjinde ieu. Hy ûnderskiedt by dy groep 35 ferskillende patroanen, dy't allegear in fersiering fan blêden fan planten en blommen hawwe; de iene wat mear as de oare. Twa fan de 35 patroanen sitte op oan elkoar passende mozayktegels, de 33 oaren binne stik foar

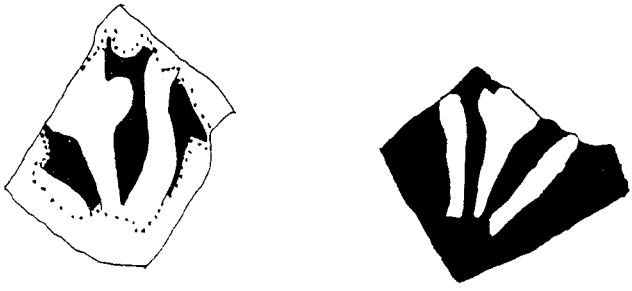

Ofb. 8. HD19 en 20: Plantmotyf

stik ien fan fjouwer tegels mei itselde patroan, dy't yn in fjouwerkant kamen te lizzen. Soks wie ek yn Haskerdiken it gefal. Dêr hawwe tsien fan de 102 fragminten fan slibfersierde tegels in patroan fan blêden en/of blommen. By it ûndersyk nei it komôf fan dy tsien binne fan HD19, 20 en 21 oant no ta noch gjin parallellen fûn. HD18, 25, 37A en 37B binne identyk oan Pleshey 3 en 4. Yn beide gefallen giet it om hoekopfollings.

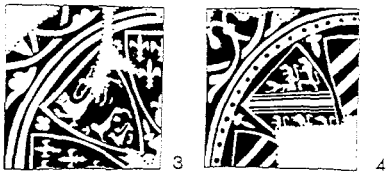

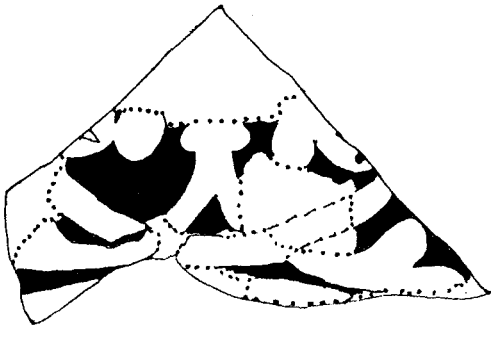

Ofb. 9. HD 37 A + B en de oerienkomsten yn de Plesheynûmers 3 en 4

Wumkes.nl

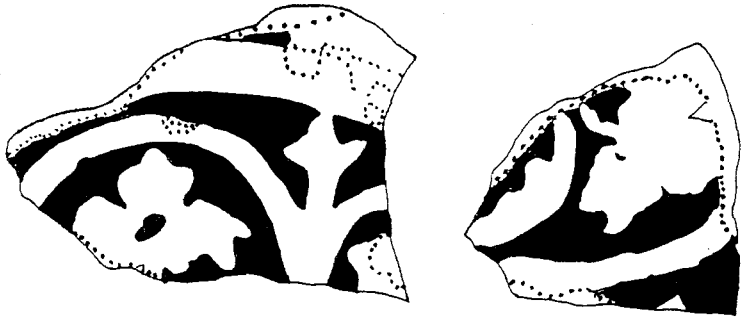

Ofb. 10. HD 66 en 77 Blommotyf

Fan de beide Plesheytegels is ek it haadmotyf bekend. By nûmer 3 binne dat de wapens fan Ingelân, mei trije nei lofts geande liuwen; en fan Frankryk; mar dan it âlde wapen mei leeljes. By nûmer 4 giet it om de wapens fan de adellike slachten de Clare en de Bohun.[22] Fan it haadûnderwerp fan de tegels HD18, 25 en 37 A en B falt gjin rekonstruksje te meitsjen. It is mooglik dat it yndied om de wapens fan de niisneamde famyljes giet; benammen om't HD79 o/m 82 dy yndruk jouwe (sjoch fierderop). Aardich binne de blompatroanen op HD31, 66 en 77. Se sitte ek op in fragmint út it kleaster Foswert by Hallum njonken patroanen dy't wy yn Haskerdiken net kenne. Alteast, se binne dêr net fûn. Fierders is yn it tegelbakkerssintrum 'De Bemuurde Weerd' yn Utert in stik fûn en ien yn it kleaster Mariëndaal yn deselde stêd. Op de Plesheypatroanen komme se net foar.

D) Diversen: HD17, 24, 27, 28, en 78 o/m 82:
HD 17 en 79 o/m 82 hawwe skaaimerken, dy 't troch de Utertse ûndersikers Hoekstra en Van Rooijen by harren besite oan Haskerdiken op 26 april 1995 as typysk Ingelsk werkend waarden. Lykas de measte slibfersierde tegels yn Pleshey sitte dizze skaaimerken as kwadranten op de tegels, dy't op har bar dus elk it fjirdepart fan in fjouwerkant binne. It hat eigenskip te konkludearjen, dat dy 'werheljende fjouwer-tegel' patroanen yn Pleshey mear foarkamen as yn Haskerdiken. By HD 17 en 79 bestiet de (konsintryske) sirkel út in puntige en in wat smellere bûtenbân. Dy kombinaasje sit yn nûmer 6 yn Pleshey en ek, mar dan krektoarsom, yn nûmer 15. By 6 is it haadtema fan it patroan it wapen, mei it patroan fan in skaakboerd, fan de famylje Warenne, wylst de hoekynfolling oars is as by HD 17. By it fragmint HD 79 is te min oanwêzich om fan de oarspronklike ynfolling in goede rekonstruksje te meitsjen. Mei de sierlike ynfolling fan HD 17 is lykwols noch wat oars te rêden. Hoewol't der in stik ûntbrekt, kin it nammentlik hast net oars of yn de oare helte fan Pleshey 28 (dy mei it liuweftige gesicht), sit itselde ûntwerp. Beide wurde hjir skieden troch in dûbele, elkoar reitsjende sirkel, wylst dit by HD 17 giet om in oarsom oanbrochte puntige en in gewoane sirkel. Giet it hjir om in patroan dat ta de Central Essex Group heart, mar dat, sa't it skynt, yn Pleshey noch net fûn is? It produksjesintrum fan dy groep wurdt yn 'e buert fan Pleshey tocht. Fansels is it wol sa, dat it 'gesicht' ek yn Utert en Heukelum fûn is, wêrtroch ek it Utertse produksjesintrum yn 'e beneaming komme kin. Feitliken reitsje wy hjirmei it essinsjele fraachstik fan dizze hiele matearje; nammentlik hokker bannen wiene der no tusken de produksjesintra yn Utert, by Pleshey, en miskien earne yn Fryslân.

Wumkes.nl

Ofb. 11. HD 17 en 79 'Typysk Ingelsk'

Van Rooijen en Hoekstra tinke oan wurkleaze Ingelske ûntwerpers, dy't nei it teloargean fan it produksjesintrum by Pleshey – om 1320 hinne – nei Nederlân lutsen.[23] HD 79 is yn de ûne in bytsje krombakt. Dat ferklearret de hurdens fan it baksel. Fan alle fynsten is dat it iennichste stik dat sûnder speesjeresten is. Men kin jin ôffreegje oft dat stik as fliertegel yn gebrûk west hat. It glazuer is noch sûnder slitaazje. It brûken fan floeiber lead as beskermingsmiddel wie yn it begjin fan de 14de ieu noch net sa lang yn 'e moade. De oardel sm brede bân fergriemd glazuer oan de ûnderkant fan it tsien sm lange stik, jout de yndruk dat de lju net al te sunich wienen mei dat sûnder mis djoere spul. By it bakken yn de ûne binne stikjes fan oare tegels oan de boppe- en sydkant fêst kommen te sitten. Lykas sein, de hoekige en de bûtensirkel is itselde as by Pleshey 6. De oare stikjes wize op in oar, noch ûnbekend patroan. HD80, 81 en 82 hawwe mien dat se in brede en in smelle sirkel hawwe. Op mear as de helte fan de patroanen yn Pleshey komme se ek foar. Op de trije stikken út Haskerdiken binne yn de brede kwartsirkelbannen stippen oanbrocht. By nû. 80 is de ûnderlinge ôfstân 21 mm; by de nrs. 81 en 82, 12 en 13 mm. De brede bân mei stippen komt yn Pleshey mar twa kear foar. Nû. 4 hat de lytste, nû. 5 de grutste tuskenromte. De ôfstannen yn millimeters binne itselde. By HD 80 is in part fan de hoekynfolling oanwêzich. It fertoant oerienkomsten mei dy fan HD 18, 25 en 37 AB, en P3 en 4.

By 81 en 82 is in stikje fan it haadûnderwerp te sjen. De streken wize op in wapen. Fan hokker famylje? Yn alle gefallen net dy fan P4 en P5, mar mooglik wol fan de Fitzwalter-famylje, dy't oars gjin 'konneksje' mei it kastiel fan Pleshey hie.

HD 24 is it part fan in patroan, dêr't oars gjin parallellen fan te finen binne.

Wumkes.nl

Ofb. 12. HD 80, 81, 82 'Ek Ingelsk'

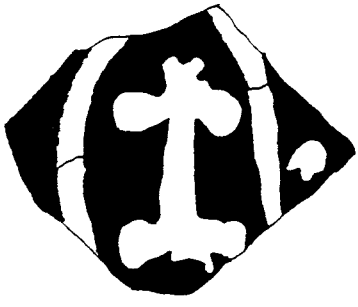

Ofb. 13. HD 24

It aardige fan de hoekynfolling fan HD 27 is, dat dy syn gelikensens skynt te hawwen yn P22; neffens Drury in komplisearre ûnderwerp, dêr't in fjouwerkant, sa't it liket, troch in fjouwerblêdich motyf yn fuortwurke wurdt yn it sintrum fan in tegelpatroan dat oerdiedich mei grien oerdutsen is.

HD 28 is in stik fan in tegel dêr't fjouwer ferskillende symboalen op stien hawwe. Alteast dat meie wy ôfliede út in soartgelikense fynst yn Utert. Dy is sawat kompleet. Dêrop steane: de Frânske leelje, in seispuntige stjer-, sinne- of blom; itselde yn twa yn elkoar oer gripende trijehoeken, en in rozet.[24] HD 28 hat de Frânske leelje ek, mar dan, sa't it wenst wie, yn ien gehiel oanbrocht. Yn Utert sitte de ûnderskate ûnderdielen los fan elkoar. Fierders sjogge wy op it stik it part fan it

Ofb. 14. HD 28

Wumkes.nl

seispuntige symboal, dat binnenyn in sirkel pleatst is. Yn 'e râne fan de sirkel sjogge wy twa leeljes. Wy geane der lykwols fanút, dat dat oarspronklik fjouwer west hawwe. De ôfmjittings fan de tegel yn Utert binne 11.7 x 11.7 sm. Dat komt oerien mei de rekonstruksje fan ús stik.Yn beide plakken hawwe wy dus itselde patroan, allinnich de útfiering is wat oars. In oar nijsgjirrich aspekt is it rozet. Dat meie wy op it ûntbrekkende stik ferwachtsje. Soks soe foar Haskerdiken de earste kear wêze, wylst it rozet op oare fynplakken in 'normale' fynst is. Dêr wurdt it as in op harsels steand symboal op tegels oantroffen (byg. Longerhou en Eksmoarre).

HD 78 is in mei opsetsin brutsen tegel dy't, lykas de measte oaren, foar de twadde, en miskien ek wol in tredde kear, wer brûkt is. Wy witte dan ek de maten: 11.8 x ±11.8 x 1.8 sm. Fan de twadde 11.8 is 7.3 sm oerbleaun. Genôch om in idee fan it ûnderwerp te krijen. De tegel en it byldflak is oars slim skansearre. Mar nei alle gedachten komme trije objekten – lâns, swurd? – yn 'e midden fan in ek yn dit gefal út fjouwer tegels besteand tablo, yn in punt tegearre. Bûtenom leit in stik fan in sirkelbân. De ynfolling fan de hoeke bûten de sirkel is net nei te gean. It patroan stiet ek op in tegel yn Eksmoarre. Der binne lytse parallellen oanwiisber yn de Pleshey nûmers 8, 13 en 15.

Ofb. 15. HD 78 en Plesheynûmer 13

Tinglazuere en beskildere tegels: HD 1 o/m 6:
Wie de ûntdekking fan slibfersierde tegels yn Haskerdiken op himsels al in ferrassing, de oanwêzigens fan seis stikken, mei tinglazuer oerdutsen en mei de hân beskildere, kaam dêr nochris oerhinne. It brûken fan it ûntrochskinende tinglazuer moat foar dy tiid seldsum en djoer west hawwe.[25] Ieuwen letter, benammen yn de 17de en 18de ieu, waard dat glazuer in soad tapast by de produksje fan it te uzes sa bekende majolika-ierdewurk. Soartgelikense fynsten yn Utert wurde dêr datearre yn it begjin fan de 14de ieu. Yn 1984 waard by de opgraving Oudenoord it definitive bewiis levere, dat se dêr ek makke waarden.[26] Oer it materiaal dat foar de beskildering brûkt waard is gjin dúdlikens oer.[27]

Wumkes.nl

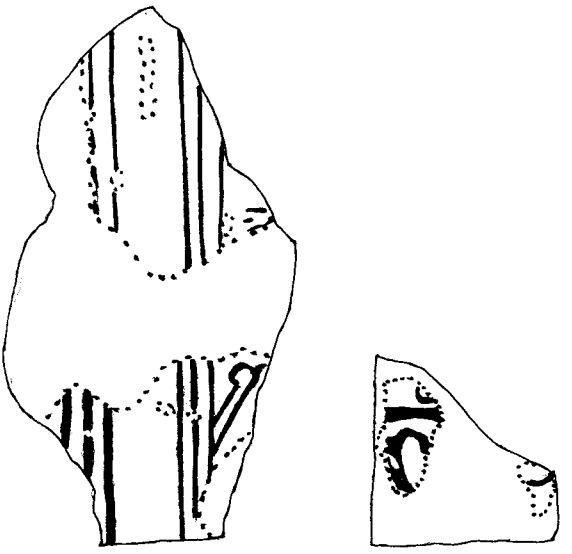

Ofb. 16. Pinseelbeskildering op tinglazuer

Yn Utertske publikaasjes binne oant no ta ien hiel tegeltsje (5.5 x 5.5 sm) en fjouwer fragminten ôfbylde. Fan de lêste wurde fan trije de maten neamd: 5.9 x 5.9 / 8.7 x 8.7 x 8.7 / en ien mei in lingte fan 13.5 sm. De seis stikken út Haskerdiken hawwe as maten: 14.8 x 7.8 / 7.7 x 7.8 / 7.2 x 7.2 / 7.0 x 7.3 / 5.4 x 5.3 / 5.4 x 4.5 sm. Hja binne wat tsjokker as de slibfersierde tegels: 1.6 - 2.0 sm.

Yn Utert is it motyf fan de beskildering op it hiele tegeltsje in blom. Op de fjouwer fragminten binne njonken de holle fan in man, de dielen fan gebouwen dy't opfalle en kwa arsjitektuer oangiet it nijsgjirrichst. HD 1.2 en 4 hawwe dy struktueren ek. By 3 en 5 is it net wis en 6 is net nei te gean. Want fan de opbrochte tinglazuer is noch mar tusken de 25 en 65% bewarre.

Op de prachtige ynkleure tekening fan in yn 1862 ûntdekte flier yn it hûs fan in kanunnik (domhear) fan de St. Janstsjerke yn Utert, lizze de tinglazuertegels yn 'e midden fan de foar Utert karakteristike fjouwerkante flierpatroanen.[28] De hege wurdearring foar dy tegels docht fierders bliken út fynsten yn de Domtsjerke en de Paulusabdij. Yn de flierren fan rike ynwenners binne se net fertsjintwurdige. Dy lieten it by flierren mei, mar ek wol sûnder, slibfersierde tegels. Neist Utert en Haskerdiken witte wy fan in stik tegel, mei in antlit, fan de opgraving fan it kleaster Klaarkamp yn de jierren 1939-1941.[29]

De Frânske leelje

Fan slibfersierde tegels binne 55 besprutsen. Fan de 41 dy't oerbliuwe is it motyf te fragmintarysk oanwêzich om dêr wat fan te meitsjen. Tegels mei Frânske leeljes wurde as in aparte groep fynsten besprutsen, mei útsûndering fan HD 28. Dy hat as ûnderdiel fan in grutter gehiel al oan bod west. De Frânske leelje wurdt ek wol 'fleur de lis' neamd. As symboal wie it ien fan de attributen fan Karel de Grutte (742-814). Letter wie it wapen fan Frankryk in skoft mei leeljes bedekt. It seit him sels hast, dat se yn de Midsieuwen ek op fliertegels oanbrocht waarden. Dat diene

Wumkes.nl

se wer mei in stimpel, wite klaaibrij en glazuer as ôfdeklaach. Yn in eardere perioade, ein tolfte en yn de trettjinde ieu, waard de leelje yn reliëf oanbrocht. Fandatoangeande binne fynsten dien yn de kleasters Mariëngaarde en Aduard.

Foarsafier bekend, datearje de earste fynsten yn Fryslân út 1913. Yn 1923 wurdt troch de arsjitekt Veenstra yn de tsjerke fan Winaam in tekening fan leeljes makke.[30] Mear fynplakken folgje. Notaris Nanne Ottema skriuwt yn 1947: 'Tegels met Fransche lelies versierd komen veel voor.'[31] Yn Haskerdiken binne 122 tegelstikken mei leeljes fûn. Hja binne yn twa groepen ferdield: 31 mei oardel of mear leeljes; 91 mei ien hiele of lytser. Benammen by de earste groep binne de oerienkomsten yn de folge bewurkingsmetoadyk mei Utert en Fryslân (Rinsumageast, Klaarkamp en Boazum bygelyks), opfallend: a) fóar it glazuerjen ritsten se breklinen yn de tegel, wêrby b) de maten likernôch gelyk binne en c): tusken de leeljes sitte stippen mei in trochsnee fan 1.1/1.2 sm. De standertmaat yn Utert is 17x17x2 sm. De helte en it fjirdepart fan dy mjitte komme we yn Haskerdiken tsjin. De tsjokte fariearre lykwols tusken 1.4 en 1.6 sm. Yn Utert is yn 1984 it restant fan in tegelûne opgroeven. By it meitsjen fan in rekonstruksje die bliken, dat de ôfstân tusken de brêgen 15 sm wie (in heale bakstien). De 17 by 17 tegels koene dêrneffens kreas op de treksluven stean.[32]

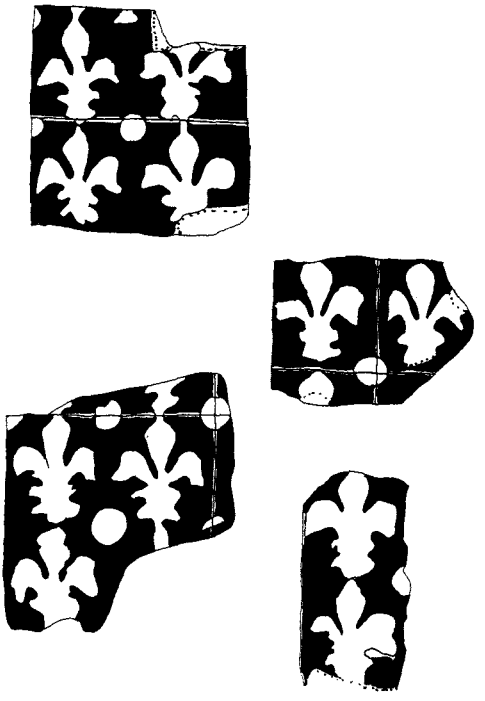

Ofb. 17. Leeljes fan it Haskerkonvint

Yn Pleshey komt de leelje yn dizze útfiering net foar. Op de Plesheytegel nûmer 3 steane leeljes yn it âlde wapen fan Frankryk, dat njonken it wapen fan Ingelân yn it patroan opnommen is. By de nûmers P38 en P47 is de leelje as iennichst ornamint diagonaal oanwêzich en op nûmer P50 stiet ien tusken fjouwer kwartsirkels yn.

Wumkes.nl

Wiene it yn de midsieuwen famyljes as de Dekema's dy't yn harren wapen de leelje hiene, hjoed-de-dei is dit symboal yn in soad gemeente-, doarps- en famyljewapens te finen. Sels tsjinnet it as dekoraasje op alderhanne produkten.

Fynplakken yn Fryslân fan de leelje, sa't dy yn Utert it meast makke waard, binne (ûnder foarbehâld): Boazum, Dokkum, kleaster Foswert, kleaster Haskerkonvint, Hoarne, kleaster Klaarkamp, Longerhou, kleaster Nijekleaster, Rinsumageast en Winaam. Leeljes yn in oare (gruttere) útfiering – ek yn reliëf – binne fûn yn kleaster Mariëngaarde, Berchkleaster (Burgum), kleaster Foswert en mooglik Jannum en Terwispel.

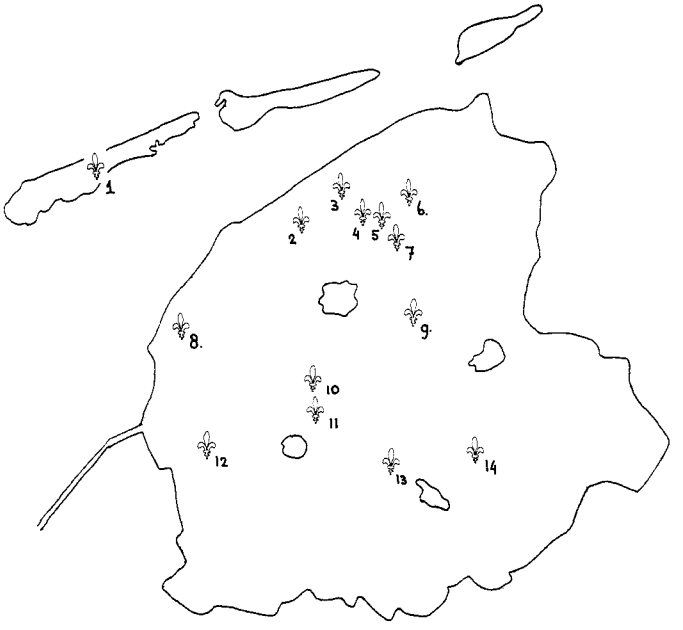

Ofb. 18. Fynplakken fan Frânske leeljes (oktober 1996):

1. Hoarne	5. Klaarkamp	9. Burgum	13. Haskerkonvint
2. Mariëngaard	6. Dokkum	10. Boazum	14. Terwispel
3. Foswert	7. Rinsumageast	11. Nijekleaster	
4. Jannum	8. Winaam	12. Longerhou	

De mozayktegels yn Haskerdiken

Oant no ta binne besprutsen 96 fragminten fan slibfersierde tegels, 6 tinglazuertegels en 122 mei leeljes. Der bliuwe dan oer 564 fynsten fan ûnfersierde tegeltsjes. Dêr fan hearre 488 ta ûnderskate soarten fan mozayktegeltsjes. Hja binne yn trije groepen yndield: 121 rjochthoekige, 148 fjouwerkante en 219 trijehoekige. De measte binne mei in laachje klaaibrij oerdutsen en allegear hawwe se in behanneling mei leadglazuer hân. Ferminging mei kerrels koper of mangaan joech respektivelik giel-griene en swarte kleuren. Oars bleaune se giel en brún-read. De lêste kleur is dan sûnder sliblaach. De ferhâldingen yn de persintaazjes tusken it brûken fan allinnich leadglazuer en leadglazuer mei in mingsel binne respektivelik 65.4 -

Wumkes.nl

39.8 - 61.4 en 34.6 - 60.2 - 38.6. It is opfallend dat de persintaazjes fan de fjouwerkanten krekt oarsom binne. Alle tegels binne fan 'basistegels' losmakke. Ommers, al foar it bakken waarden breklinen yn de wiete klaai ritst. Yn Utert hat Hoekstra al ris in rekonstruksje fan sokke tegels makke.[33] De maten fan de measte rjochthoeken lizze tusken 2.5-4.5 sm bridte, 5.5-6,5 sm lingte en 1.5-1.7 sm tsjokte. Dy fan de measte fjouwerkanten lizze tusken 5.5-6.0 sm, by in tsjokte fan 1.4-1.7 sm. De trijehoeken binne ûngelyksoartich. By de determinaasje foel it op, dat troch de wize fan brekken fan de 'basistegel' der feitliken fjouwer modellen te ûnderskieden binne. Fan 132 fan de 219 trijehoeken binne de ôfmjittings fêststeld. Fan model 1 is de basisline yn trochsnee 7-8 sm; by model 2 is dat 5-7 sm; model 3 is 4-6.5 sm en model 4 4-6 sm. By de rest fan de trijehoeken sitte fiif dy't trochinoar twa kear sa grut binne. By de fjouwerkanten binne dat trettjin. Se binne slim skansearre, mar inkelen hiene it formaat 11x11x1.8/2.1 sm. By de rjochthoeken springe trije stikken derút troch de kleur, de ôfmjittings en de bewurking. De fragminten binne nûmere; RH 39, 41 en 42. De ôfmjittings binne 6x8x1.7, 6.7x10.2x1.7 en 17.4x 11.8x1.8 sm. In opfallend aspekt is dat der foar it glazuerjen mei in boarstel(?) strepen yn de noch wiete klaaibrij oanbrocht waarden. Troch it mingen fan koper mei lead hat it glazuer in moaie griene kleur. Oars makket ek Drury melding fan de fynst fan inkele stikken fan Flaamske tegels fan likernôch 23x23x3 sm yn Pleshey, dy't mei in boarstel bewurke binne.[34]

In lytse yndikaasje op hokker wize de flier derhinne lein hat, komt fan fiif fragminten mei respektivelik fjouwer, trije en trije fan elk twa tegeltsjes yn de kleuren swart en giel/grien. Dy fan fjouwer bestiet út in griene trijehoek mei trije swarte, fjouwerkante (3x3 sm) tegeltsjes. Se lizze yn in laach speesje fan 2.3 sm. Ut de lizzing falt op te meitsjen dat se yn in sirkelfoarmich patroan lein hawwe. In moai foarbyld fan sa'n flier kaam yn 1965 yn de herfoarme tsjerke fan Dokkum foar 't ljocht. Fan oare plakken is it flierpatroan net bekend; mei útsûndering fan Longerhou. Dêr oerhearsket it fjouwerkante model, hoewol't yn de struktuer fan in part fan de bewarre flierresten in grut sirkelpatroan liket te sitten. Mooglik wie it yn Noard-Nederlân moade om sirkels ta te passen. Yn Utert komme allinnich fjouwerkante patroanen foar. Yn Ingelân nimt Drury soks ek foar Pleshey oan. Yn Winaam wie de flier net mear yn de orizjinele tastân, mar yn in lettere perioade op 'en nij wer lein. Der binne oanwizings, dat soks ek yn Haskerdiken bard is.

Guon fragminten binne nei't se stikken rekke wiene wer op 'en nij brûkt. In foarbyld is HD 47, in tegel dêr't de slibfersiering troch skea sawat fan ferdwûn is. De fiif kanten fan it stik binne yn speesje besletten, dat oan de ûnderkant oardel sm dik is. Yn de speesje sitte brokstikjes fan oare tegeltsjes. No hawwe hast alle 788 fynsten wol wat fan dizze skelpespeesje oan harren sitten, mar by 85 is it dúdlik oanwêzich. By 13 stiks sitte de nijsneamde brokstikjes. Dat kin betsjutte dat de flier yn syn gehiel, of foar in part fernield is. Der binne berjochten oer slimme fernielings oan it kleasterkompleks yn 1420.[35] De oarspronklike mozaykflier soe der dan likernôch hûndert jier lein hawwe moatte. Drury giet út fan in libbensdoer fan 70 oant 80 jier. Neffens Schwarz neamt ek frou Landgraf dy getallen foar midsieuske mozaykflieren yn Dútslân.

Yn de tsjerke fan it Haskerkonvint lei de flier op in laach speesje mei in dikte fan likernôch oardel oant trije-en-in-heale sm. De ûndergrûn fan it speesjebêd hat mooglik in laach klaai west. Soks is net mear nei te gean, om't it hiele binnenste fan de tsjerke oant in djipte fan op syn minst oardel meter folslein oer 'e kop gien is. It stikje flier yn Rinsumageast (1945) lei ek op in liem- en klaailaach, lykas de bewarre flierfragminten yn Longerhou. Yn it algemien wie it koar it plak dêr't it

Wumkes.nl

moaiste part fan de tsjerkeflier (=mei slibfersierde tegels), kaam te lizzen. Dat wie it gefal yn Dokkum, Longerhou, Rinsumageast en Winaam. Sokke stikken leine yn de kapel fan it kastiel fan Pleshey njonken it koar ek yn it skip, in situaasje dy't ûndersikers ek yn de tsjerke fan it kleaster Ihlow tsjinkamen.

Gearfetsjend wurdt fan de 55 besprutsen fragminten fan slibfersierde tegels út it Haskerkonvint fan 50 in Ingelsk komôf tocht. Fan 13 is dat wis troch it ferlykjen mei fynsten út de kapel fan it kastiel fan Pleshey. Fan de oare fiif is HD 28 wol yn Utert oanwêzich, mar HD 32, 33A, 33B en HD 39 binne dêr net yn dizze foarm bekend. It is dêrom mooglik dat dizze motiven of in Ingelsk, of in Frânsk/Flaamsk ûntwerp binne.

Resumearjend oersjoch fan de oerienkomsten fan de fynsten yn de tsjerke fan it Haskerkonvint mei dy fan oare fynplakken:

HD 1-7:	tegel mei tinglazuer en pinsielbeskildering. Ien fragmint út it kleaster Klaarkamp.
HD 22:	In holle mei in liuweftich uterlik. Yn Utert en Heukelum elk ien fragmint. Yn Pleshey (nû. 28) ien hiele en fjouwer fragminten. De betsjutting fan de holle en de twa 'bannen' dy út de mûle lykje te kommen is it measte noch net fan sein. Typearjend is de likenis mei in stik byldhoud wurk yn it Dútske Hammersleben mei fûgels, leeljes en palmetten, út de lette Midsieuwen.[36] Op syn minst sa nijsgjirrich is de foarstelling op it timpaan (trijehoekige romte) boppe de noardyngong fan de tsjerke fan Kimswert. It model fan de holle komt oerien mei de beide niisneamde. De beide 'bannen' of ranken bûgje lykwols út de mûle wie nei binnen ta.[37] Neffens Van der Molen komt de 'holle mei ranken' yn de Romaanske byldhoukeunst wol faker foar.[38]
HD 31, 66, 77:	Blommepatroan. Kleaster Foswert en Utert (2x).
HD 39:	De earn. Rinsumageast en Hoarne op Skylge (2x). Longerhou.
HD 78:	Trije lânseftige objekten dy't yn ien punt útkomme. Eksmoarre.
HD 83-94:	Keningshollen. Burgum – De Jouwer (losse fynst) – Longerhou – Nijekleaster(?).
HD 17-22, 37A+B:	Plantemotiven. Pleshey.
HD 79-83:	Kwartsirkel mei punten en/of stippen. Pleshey.

Parallellen yn Fryslân en dêrbûten yn de 13de en 14de ieu

De measte ynformaasje oangeande mozayk-slibfersierde en reliëftegels yn Fryslân en omkriten komt oant no ta fan frou H.M. van den Berg. De befinings fan de fynsten út it Haskerkonvint en dy fan de tegels dy't no besprutsen wurde sille, binne dan ek in oanfolling op de resultaten fan har krewearjen.

'It is de dei foar Kryst 1985. Oer de post kaam in needgjalp fan de provinsjaal argeolooch G. Elzinga. Tusken Kryst en âld en nij waarden yn alle hastigens yn de tsjerke fan Longerhou inkele moai bewarre stikken fan in mozaykflier mei fersierde tegels ûndersocht. De oannimmer wie al dwaande in nije betonflier te stoarten.

Wumkes.nl

Foar de skriuwer wie dit barren in earste konfrontaasje mei in stikje midsieuske tsjerkeskiednis fan Fryslân. Tanksij ynspannings fan de hear Elzinga binne de stikken flier bewarre bleaun en kin elkenien, dy't dat wol, se besjen.'[39]

Longerhou

Op de kaart lizze de beide terpdoarpen, Longerhou en Eksmoarre, krapoan oardel kilometer fan elkoar ôf. Yn de beide tsjerken waarden yn it begjin fan de 14de ieu, of wat earder, mozaykflieren mei slibfersierde tegels lein. Wie yn Longerhou it koar de romte dêr't sa'n moaie flier kaam te lizzen – soks wie yn de measte tsjerken it gefal –, yn Eksmoarre waarden by de restauraasje yn 1965 op in oar plak yn de tsjerke tolve losse tegels fûn, dy't dêrnei in plakje yn de noardmuorre krigen hawwe. It is dêrom miskien gjin tafal dat yn beide tsjerken likernôch deselde patroanen tapast binne. Grif binne der by de restauraasjes tegels weirekke, mar yn Longerhou telden wy altyd noch njoggen patroanen en yn Eksmoarre seis. Dêr lizze ek fiif yn Longerhou. De ferdieling fan de Longerhouster stimpelpatroanen is as neikomt:

1. In grut formaat tegel (likernôch 17x17 sm), mei in nei lofts steande griffioen. Dat fabeldier is oant no nearne yn Fryslân fûn. De gelikenis mei in griffioen op in gouden plaat út 550 foar Kristus yn it Grykse hillichdom Delphi is sprekkend.[40]
2. In keningsholle mei in lytse kroan.
3. In konkaaf fjouwerkant mei op alle hoeken in leelje.
4. In nei rjochts steand hart. Ek yn Utert, yn it kleaster fan Oostbroek, yn de abdij fan Boudelo yn België stiet it hart nei lofts.
5. In leelje mei de ranken fan de sierplant akantus deromhinne. Dat patroan stiet as ienling op in lytse tegel, mar ek mei syn fjouweren op in tegel fan likernôch 17x17 sm. Neffens in tekening fan A. Jager waarden yn de jierren sechtich by de restauraasje fan de tsjerke fan Hoarne op Skylge, seis tegelfragminten mei dat patroan fûn. Ien kear stiet it op in stik tegel út Foswert.[41]
6. Ek yn Longerhou ûntbrekt de Frânske leelje net. Fjouwer op ien tegel is yn de Midsieuwen in algemien bekend patroan. Tegels mei diagonaal oanbrochte leeljes binne yn Fryslân (noch) net fûn.[42]
7. De dûbele rozet. Njonken Longerhou/Eksmoarre waarden se yn 1965 ek yn it koar fan de herfoarme tsjerke yn Dokkum oantroffen. Se binne alteast op in foto te sjen. Spitigernôch is der fan de oare ôfbyldings neat bekend.

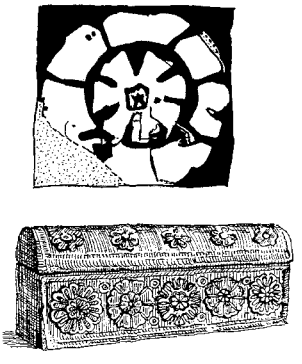

Ofb. 19. Dûbele rozet yn Eksmoarre en rozetten op sarkofaach út Jeruzalim

Wumkes.nl

De dûbele rozetten hawwe twa kear sân bledsjes. De rozet is in tiidleas symboal. Wy komme se al tsjin as dekoraasje yn de grêfmonuminten fan de Mykeenske kultuer; likernôch 1500 foar Kristus. Fia de Grykse keunst kaam de rozet yn Israël teplak. In moai foarbyld is de sarkofaach út it grêf fan Helena yn Jeruzalem út de earste ieu nei Kr. Sawol de kist as it deksel binne hielendal mei inkele en dûbele rozetten fersierd. Rozetten mei sân, acht of sechtjin bledsjes yn ferskillende foarmen. Guon lykje sprekkend op dy fan Longerhou en Eksmoarre. Schwarz datearret foar it kleaster Ihlow in dûbele rozet yn de fyftjinde ieu.

8. In nei lofts geande ruter mei yn de rjochterhân in swurd omheech. Ek yn Eksmoarre. Yn Utert komt in wat ôfwikend patroan foar.
9. De earn. It ûntwerp foar dat patroan komt út in oare hoeke as dat fan it Haskerkonvint, Hoarne en Rinsumageast.

Eksmoarre

De tegels yn Eksmoarre sitte as in paniel yn de noardmuorre. Se binne nûmere fan lofts nei rjochts en fan boppen nei ûnderen. Mei-inoar telle wy dêr seis stimpelpatroanen, dêr't dus fiif fan ek yn Longerhou binne. De nûmers 1, 3, 8 en 11 binne it nei rjochts steande hart; 2 en 4 binne de nei lofts steande ruter; 6 en 10 de dûbele rozet; 5 is it konkaaf fjouwerkant mei de leeljes, en 7 en 12 de leelje mei ranken. Tegelnûmer 9 hat as iennichste in patroan, dat wy yn Longerhou noch net tsjinkommen binne. It patroan komt oerien mei HD 78 en mei parten fan inkele Plesheypatroanen.[43] De yndruk bestiet dat de slibfersierde tegels fan Longerhou en Eksmoarre wat âlder binne as dy fan it Haskerkonvint. Dêr wurdt by tocht oan 1300 of wat earder. Yn 1986 meldt provinsjaal argeolooch Elzinga lyksoartige tegels yn de tsjerke fan Easterein. [44]

It liuweskyld fan Klaarkamp

Al yn de foarige ieu waard begûn mei it kommersjeel ôfgraven fan de âlde kleasterterp. Troch tadwaan fan it Fries Genootschap waard yn de jierren 1939-'41 fan Grins út argeologysk ûndersyk dien. De foto's en tekeningen fan dat ûndersyk jouwe wat in yndruk fan it grutte kleasterkompleks, dat yn de Midsieuwen by Rinsumageast stien hat.[45] Underskate fynsten kamen úteinlik yn it Fries Museum telâne. Ien dêrfan is it twa tredde part fan in tegel fan readbakte klaai. Yn de tegel is mei in stimpel fan hout of metaal in patroan oanbrocht. It haadtema is in langwerpich trijehoekich skyld mei in op de efterpoaten nei lofts steande liuw en twa heale skylden fan itselde model mei in wapen. Fierders in rozet en dielen fan in rozet mei lobde blêden en in kwart sirkel. De oarspronklike tegel wie dus ien fan fjouwer mei itselde patroan, dy't yn it fjouwerkant ien gehiel foarme.[46] Ien sydkant is kompleet mei in lingte fan 15.7 sm. Wy witte dus de ôfmjittings; in wichtich gegeven. Fan twa kanten binne de oerbleaune ôfmjittings 6.5 en 10.4 sm. De tsjokte is oan de kanten 1.7 en yn 'e midden 2,0 sm.

Frou van den Berg lei yn 1984 al it ferbân mei soartgelikense fynsten út Pleshey Castle.[47] Dochs soe it noch oant 1994 duorje foar't yn Nederlân in twadde fynst fan dit skyldpatroan dien waard. Yn de simmer fan 1994 waard yn Utert de flier fan in midsieusk tsjerklik hûs binnen de doetiids saneamde 'Immuniteit van Sinte Marie' by in argeologysk ûndersyk bleatlein. De flier bestie yn haadsaak út giel en grien glazuere estrikken fan 17½x17½ sm. Yn dy flier wie in apart flierke lein fan likernôch 123 sm yn 't fjouwerkant en dat bestie út 64 tegels mei

Wumkes.nl

itselde patroan as it stik út it kleaster Klaarkamp. Ek yn detail binne der gjin ferskillen te sjen. Lyts, mar wol opfallend is it ferskil by de ôfmjittings. By de 64 Utertse tegels lizze de mjitten tusken 14.4 en 15.6 sm.[48] De ôfmjitting fan 15.7 sm fan it tegelstik út Klaarkamp is yn dit gefal ien millimeter mear as de grutste maat yn Utert.

Ofb. 20. Tegelfragmint mei liuw yn skyld út Klaarkamp

Klaarkamp-Utert-Pleshey Castle: trije fynplakken fan itselde patroan. Drury skriuwt oer in tegel fan de dus foar Fryslân wichtige stylgroep 'Central Essex Group', dy't nei alle gedachten yn 1907 by ien fan de opgravings yn Pleshey fûn waard en no yn it Brits Museum bewarre wurdt.[49] Fan de beide skyldmotiven falt dy fan de liuw it measte op. Hokker lân of aadlike famylje wy oan dat wapen ferbine meie, is noch net efterhelle. Earder is it sa dat de liuw in algemien en 'ynternasjonaal' tegelsymboal wie. Fan it oare skyld mei motyf falt mear te sizzen. Wy sjogge twa omkearde V's mei dertuskenyn in brede horizontale bân. Dat wapen en dat fan de liuw komme neffens Drury as twa selsstannige patroanen foar op tegels fan de stylgroep 'West Essex Group', ek út it begjin fan de 14de ieu. De ôfmjittings fan alve yn 't fjouwerkant fan dy groep binne lytser as dy fan de 'Central Essex Group' (14 oant 15 sm yn 't fjouwerkant). It bewuste wapen is fan de famylje Fitzwalter. Harren relaasje mei it kastiel fan Pleshey is ûndúdlik.[50] De fynst fan midsieuske tegels mei Ingelske wapens meie wy foar Fryslân (en Utert) unyk neame!

Wumkes.nl

Bears en Pleshey
Yn oktober 1996 kaam út in fitrinekast yn de tsjerke fan Bears in geve slibfersierde tegel foar 't ljocht.[51] It leadglazuer en de wite klaaibrij fan it patroan

Ofb. 21. Tegel út Bears en Plesheynûmer 16

binne foar in part troch slitaazje ferdwûn. Dochs is dy tegel op dit stuit de meast komplete en dêrmei it moaiste foarbyld fan de 'relaasje'mei Ingelân. It oanbrochte patroan is nammentlik eksakt itselde as it Pleshey- nûmer 16 fan de 'Central Essex Group'. De út twa bôgen besteande fjouwerdielige kwart sirkel (it is wer ien fan in 4-tegelpatroan) fine wy as ienling ek op de 'liuwetegel' út Klaarkamp. Yn Pleshey Castle sit dat motyf njonken nûmer 16, ek yn de nûmers 17, 18 en 19. Fierders is de tegel mei ranken en blêden fersierd. De tegel is net hielendal yn 't fjouwerkant; de maten binne dan ek: 15.3 x 15.9 x 16.1 x 15.9 sm. De tsjokte fariearret tusken 1.1 en 1.7 sm. Dêrfoaroer binne de ôfmjittings fan Pleshey 16: 14 oant 14.8 yn 't fjouwerkant, by in tsjokte fan 1.8 sm.

By einsluten

Oer it beflierjen fan tsjerken en kleasters yn Fryslân komt yn 'e rin fan de tolfte ieu mear dúdlikens troch de ekspânsje fan ferskate kleasteroarders. It tapassen fan klaai foar it meitsjen fan bakstiennen ferfong de ymport fan dowestien út Dútslân. It bakken fan fliertegels (estrikken) sil doe dan ek rillegau mei út ein setten wêze. De earste fersierde tegels wiene reliëftegels. It oerbringen fan in patroan barde op twa wizen: it wie al op de boaiem fan in mal yn negatyf oanbrocht, of it waard mei in stimpel yn de noch wiete klaai yn de mal drukt. As beskerme faktor kaam der in laachje leadglazuer oerhinne. Dêrnei waard it gehiel bakt. It mei in stimpel yn de tegel drukken fan in patroan en it dêrmei opfoljen mei in wite klaaibrei, kaam yn 'e rin fan de trettjinde ieu yn 'e moade. De ûntwerpers fan stimpels kamen mei in hieltyd grutter wurdende fariaasje yn patroanen. Dy ûntwikkeling sette him yn de fjirtjinde ieu troch. Benammen yn Ingelân naam dat in grutte flecht. Se binne dêr

Wumkes.nl

wol fan betinken dat Romeinske mozaykflieren in soad ynspiraasje joegen. Undersikers lykas Eames en Drury ûnderskiede by de patroanen ferskillende stilen. Fan it kastiel fan Pleshey by Chelmsford yn Essex beskriuwt Drury in grut tal patroanen fan ien stylgroep yn it bysûnder: de Central Essex Group. Yn de fynsten fan Pleshey wie dy groep de âldste fertsjintwurdiger fan de slibfersierings. Drury datearret it bestean fan dy groep tusken 1260/70 en 1320. Yn dy perioade ûndergiet de C.E.G. in stylûntwikkeling. Neffens him leit de lettere ûntjouwing yn Pleshey en it begjin yn it kleaster fan Leez, noardwestlik fan it kastiel fan Pleshey.[52]

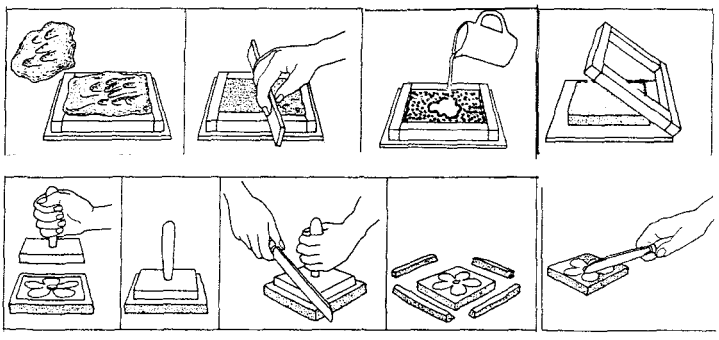

Ofb. 22. De neffens P.J. Drury by de Central Essex Group brûkte 'stamp on slip' technyk, dy't faaks ek op de slibfersierde tegels út it Haskerkonvint tapast is.

It proses:

Klaai foar in tegel wurdt yn in houten mal dien en mei in spatel flak makke. Op it oerflak wurdt wite engobe getten. Nei likernôch 24 oeren droegjen wurdt de mal fuorthelle. It patroan wurdt oanbrocht en de útstekkende rânen wurde, in bytsje skean nei binnen ta, ôfsnien. De oerstallige engobe wurdt weiskrabe. Dêrnei wurdt glazuer op it oerflak oanbrocht en kin de tegel by in temperatuer fan likernôch 900° C. (W. Schwarz, 1995, s. 52) bakt wurde. Tekeningen nei in rekonstruksje fan W. Schwarz, 1995, s. 51.

Al yn 1902 waard yn ús lân in relaasje tusken Utert en Fryslân lein. Yn it begjin fan de jierren tachtich kaam yn Utert troch ûndersyk fan benammen T.J. Hoekstra mear dúdlikheid oer de produksjemetoaden fan mozayk- en slibfersierde tegels. Yn Fryslân binne it publikaasjes fan frou H.M. van den Berg dy't opfalle. Mei rjocht seach sy yn de 'liuwetegel' fan Klaarkamp in Ingelsk komôf. De fynst fan 102 fragminten fan slibfersierde tegels ûnder de flier fan de herfoarme tsjerke fan Haskerdiken makket dúdlik, dat de kontakten mei (Sintraal en East-) Ingelân sterker west hawwe, as oant no ta tocht waard. Dêrby falt de lettere faze fan de Central Essex Group op. De eardere kapel fan it Haskerkonvint, dêr't de flier yn de kapel sa tusken 1305 en 1315 oanlein is, is yn Fryslân net it ienichste fynplak mei Ingelske ynfloeden. De komplete tegel út Bears en fragminten út oare plakken, wize op kontakten, dêr't de krekte betsjutting ús noch fan ûntgiet. It plak fan it produksjesintrum fan de tegels is in oar fraachstik. It ûntbrekt no ienris oan skriftlike boarnen oangeande it transportearjen fan mozayk- en slibfersierde tegels fan de bakkerijen yn Utert nei Fryslân ta. Lytse ferskillen yn de ôfmjittings fan tegels mei oerienkomstige patroanen fersterkje it fermoeden dat yn Fryslân ien of mear tegelbakkerijen west hawwe kinne. Op hokker wize de patroanen fan styl-

Wumkes.nl

groepen as de Central Essex Group yn it earste fearn fan de fjirtjinde ieu yn Utert en Fryslân kommen binne, bliuwt noch in iepen fraach. Sekuer ûndersyk sil yn de takomst sûnder mis mear Ingelske patroanen oan it ljocht bringe.

Wumkes.nl

Taheakke 1 Oerienkomsten

	Bur-gum	Eks-moarre	Fos-wert	Heuke-lum	Hoarne	Ihlow
HD 22				x		
HD 28						
HD 31, 66, 77			x			
HD 33A+B						
HD 39					x	
HD 78		x				
HD 83-94	x				x	
Akanthus*		x	x		x	x
Konkaaf + leeljes**		x	x			
Harten (nei rjochts)		x				x
Liuw (nei rjochts)						
Ruter (nei lofts)		x				
HD 1-7 penseel***						

	Longer-hou	Nije-kleaster	Pleshey	Rinsu-mageast	Utert
HD 22			x		x
HD 28					x
HD 31, 66, 77					x
HD 33A+B					
HD 39				x	
HD 78					
HD 83-94	x	x			
Akanthus*	x				
Konkaaf + leeljes**	x				
Harten (nei rjochts)					x
Liuw (nei rjochts)					x
Ruter (nei lofts)	x				
HD 1-7 penseel***					

* yn reliëf Mariengaarde
** yn reliëf Aduard
*** yn reliëf Klaarkamp

Wumkes.nl

Taheakke 2 Maten

	Boazum	Burgum	Eksmoarre	Foswert	Hasker-konvint
HD 28					±12x12x1.6
HD 33 A+B					12x12x1.6
HD 39					12x12x1.5
HD 78			±12x12x?		±11.8x11.8x 1.8
HD 81-94					±12x12x1.4
Ruter			±12x12x?		
Wapen mei liuw					
Frânske leeljes	8.5x8.5x2	15.1x15.2x3		8.5x8.5x?	8.5x8.5x1.6

	Hoarne	Klaar-kamp	Longerhou	Rinsuma-geast	Utert
HD 28					11.7x11.7x2
HD 33 A+B	12x12x?				
HD 39	±12x12x?			12x12x1.6	
HD 78					
HD 81-94	±12x12x?		±12x12x?		
Ruter			±12x12x?		12x12x?
Wapen mei liuw		15.7x?x2			14.4/15.6x2
Frânske leeljes	8.5x8.5x2	8.5x8.5x2		8.5x8.5x1.6	17x17x2
				4.2x4.2x1.6	8.5x8.5x2

Wumkes.nl

Noaten

1. U.o. H.M. van den Berg, 'Middeleeuwse tegelvloeren in Friesland en omgeving', *Publikatieband Stichting Alde Fryske Tsjerken*, 3 (1981a) 21-29. In soad ynformaasje fan deselde auteur is ek te finen yn *De Nederlandse Monumenten van de Geschiedenis en Kunst, Noordelijk Oostergo. Ferwerderadeel* (Den Haag 1981b); *De Dongeradelen* (Den Haag 1983) en *Dantumadeel* (Den Haag 1984).
2. J.M. Bos en D.M. Visser, 'Archeologische waarnemingen in de kerk van Friens (gem. Boarnsterhim)', *De Keppelstok, Stichting Alde Fryske Tsjerken*, 39 (1989) 174-177.
3. J.W. Boersma, 'De Groninger St. Walburgkerk en haar bouwheer', yn: J.W. Boersma, J.F.J. van den Broeken G.J.D. Offermans (red.), *Groningen 1040. Archeologische en oudste geschiedenis van de stad Groningen* (Bedum 1990) 182.
4. H.M. van den Berg, *De Dongeradielen* (1983) neamt dowestien yn de tsjerken fan Ljussens, Hantum en Wetsens mei tsjokten fan respektivelik 7/8, 9/9,5 en 8/10 sm.
5. *Friese Koerier*, 4 jannewaris 1969.
6. Dûmny Te Winkel yn '*Ons weekblad*' fan 5 en 12 april 1918. Mei tank oan de hear P. van der Zee fan De Jouwer.
7. J.A. Mol, 'Haskerkonvint 1464-1521: it sukses fan in Windesheimer kleaster', *De Vrije Fries 73* (1993) 28; en yn *Fryslân* 1996, nû. 3, 12-13.
8. Sjoch by noat 5 en ek G.J. de Langen, *Middeleeuws Friesland. De economische ontwikkeling van het gewest Oostergo in de vroege en volle middeleeuwen* (Groningen 1992) 84.
9. H. Halbertsma, 'Bornego. Bijdrage tot de oudste geschiedenis van het Neder- Bornegebied', *De Vrije Fries*, 45 (1962) 64-65.
10. R.M. van Heeringen en F. Verhaeghe, 'Het aardewerk', yn: R.M. van Heeringen, P.A. Henderikx en A Mars (red.), *Vroeg-Middeleeuwse ringwalburgen in Zeeland* (Goes-Amersfoort 1995) 145-146.
11. *Friese Koerier*, 4 jannewaris 1969.
12. T.J. Hoekstra en H.L. de Groot, 'Rectilinear mosaic tiled floors and tile production in Utrecht in the 14th. century', in: D. Deroeux (red.), *Terres cuites architecturales au Moyen Age* (Arras 1986) 246-247. Sjoch noat 24.
13. H.M. van den Berg, 'Middeleeuwse tegelvloeren' (1981) 27-28, neamt yn dat ferbân S. Muller Fzn., dy't soks yn 1902 fan betinken wie.
14. H.L. de Groot en Tj. Pot, 'Oudenoord', yn: T.J. Hoekstra e.a., *Archeologische en bouwhistorische Kroniek 1984 van de gemeente Utrecht* (1985) 155-163.
15. N. Ottema, 'Friesche kloosterterpen', yn: H. E. Van Gelder e.a. (red.), *Een kwart eeuw Oudheidkundig Bodemonderzoek in Nederland. Gedenkboek A.E. van Giffen, Directeur van het Biologisch-Archeologisch Instituut der Rijksuniversiteit te Groningen* (Meppel 1947) 446-447.
16. Oer allerhanne fersierde tegels yn it sistersiënser kleaster Ihlow by Aurich, sjoch W. Schwarz 'Die Relief- und Prägefliesen des Zisterzienserklosters Ihlow', *Collectanea Frisica*, 74 (Aurich 1995) 45-74, fan de Ostfriesische Landschaft. Mei de bou fan it kleaster Ihlow waard tusken 1230 en 1250 begûn. It wie in dochter fan it Sint Bernarduskleaster yn Aduard, dat op syn beurt fan kleaster Klaarkamp út stifte wie. Yn it algemien binne gjin oanwizings dat by elke nije kleasterstifting de foarôfgeande tegeltradysje oernommen waard.
17. De ferdieling fan Schwarz is: 1. Planteftige; 2. Dierlike; 3. Geometryske, en 4. Ut de frije hân. Boppedat ferdielt er dy patroanen yn mjitklassen. Soks is yn Haskerdiken net dien, om't it tal foarbylden dêr te lyts wie. Sjoch ek it skema mei ôfmjittings dy't út de ûnderskate fynplakken bekend wurde binne.
18. Mei tank oan R.S. van der Molen fan De Jouwer foar it foar dit artikel beskikber stellen fan dit tegelfragmint.
19. N. Ottema, 'Friese kloosterterpen', 451-452 (sjoch noat 15).
20. C.A.M. van Rooijen, persoanlike meidieling yn in skriuwen fan 23 juny 1995.

Wumkes.nl

21. P.J. Drury, 'The finds: Floor tiles', yn: F. Williams (red.), *Pleshey Castle, Essex XII-XVI Century: Excavations in the Bailey, 1959-1963* (British Archeological Reports 42) (1977) 97.
22. Dizze famyljes en oare hiene in soad ynfloed yn it Ingelân fan dy tiid. Harren komôf giet werom nei it Normandië fan foar 1066, it jier dat se mei hartoch Willem it Kanaal oerstutsen om Ingelân te feroverjen. Sjoch bygelyks K. Feiling, *A History of England, from the comming of the English to 1916* (London 1975 8ste printinge) 90.
23. Ek Van den Berg, 'Middeleeuwse tegelvloeren' (1981) 27, oppenearret de mooglikheid fan 'reizende tegelbakkers'.
24. T.J. Hoekstra en H.L. de Groot, 'Rectilinear mosaic tiled floors and tile production in Utrecht in the 14th. century' (1986) 252, en ôfbylding 12b.
25. De gearstalling wie leadglazuer mei tinglazuer. By it lettere majolika-ierdewurk wie de ferhâlding 3 x 1: J. Tichelaar, 'Het materiaal en de werkwijzen', yn: A. Berendsen, e.a., *Groot Tegelboek* (1975) 256.
26. De Groot en Pot, 'Oudenoord', 155-163.
27. Kylstra neamt as grûnstof mangaan, op in fliertegel mei tinglazuer. Sjoch E.M. Kylstra, 'Keizerstraat', yn: T.J. Hoekstra e.a., *Archeologische Kroniek 1978-1979- 1980 van de gemeente Utrecht* (1985) 56.
28. T.J. Hoekstra en H.L. de Groot, 'Rectilinear mosaic tiled floors and tile production in Utrecht in the 14th. century' (1986) 246; sjoch ek noat 24.
29. H.M. van den Berg, *Dantumadeel*, 171.
30. H.M. van den Berg, 'Middeleeuwse tegelvloeren' (1981) 27.
31. N. Ottema, 'Friesche kloosterterpen', 452.
32. De Groot en Pot, 'Oudenoord' 158.
33. E.M. Kijlstra, 'Kaatstraat', yn: T.J. Hoekstra e.a., *Archeologische Kronieken 1978-1979-1980 van de gemeente Utrecht* (1985) 54.
34. P.J. Drury, 'Floor tiles', 113.
35. J.A. Mol, 'Haskerkonvint', 33. It jier dêrop hie Nederlân slim te lijen fan de St. Elizabethsvloed en yn 1426 waard it 'Hasker muncke steenhuis' oerfallen. It plak fan dy stins is noch net fûn.
36. F.E. Farwerck, *Noordeuropese mysteriën en hun sporen tot heden* (Deventer 1978) 468. Hy wiist op ynfloeden út it Germaanske goadedom.
37. H. M. van den Berg, 'Oude bouwkunst in Wonseradeel', yn: J.J. Spahr van der Hoek (red.), *Geakunde Wûnseradiel* (Boalsert 1969) 229, neamt it in lokaalûntwerp mei oerienkomsten yn de Romaanske byldhoukeunst. It yn reade bremer sânstien oanbrochte byldwurk wurdt ek troch Peter Karstkarel besprutsen: *Leeuwarder Courant*, 23-2-1996.
38. S.J. van der Molen, *Romaanse kerken van het Noordererf* (Zutfen 1981).
39. G. Elzinga en E. Kramer, 'Archeologische afdeling', *De Vrije Fries*, 66 (1986), 174-175.
40. Draken en griffioenen steane ek ôfbylde yn de troch frou E. Eames gearstalde *Catalogue of Medieval leadglazed earthenware tiles in the Department of Medieval and later Antiquities of the British Museum* (London 1980). R. Steensma, 'Rond doopvont en altaar. Middeleeuwse kerkelijke voorwerpen in het Fries Museum', *De Vrije Fries* 54 (1974) 73 wiist op de kontakten mei de Islam troch de 12de-ieuske Krústochten by it ferskinen fan liuwen en griffioenen. Foar it him oppenearjen fan de liuw wiist ek de katalogus fan de yn 1985 yn it stedhûs fan St. Niklaas yn België holden eksposysje *Middeleeuwse tegelvloeren in confrontatie met schilderijen van de Vlaamse en primitieven* op in komôf út Syrië.
41. A. Jager, 'Slibtegels uit de N.H.-kerk te Hoorn (Tersch.)', *Fries Museum bulletin* 1994, ôfb. 1F, en H.M. van den Berg, 'Middeleeuwse tegelvloeren' (1981), ôfb. 109.
42. Nei it ôfsluten fan dit artikel is sa'n tegel bekend wurden út it kleaster Ludingatsjerke by Harns. Mei tank oan de hear Boonstra út Frentsjer.
43. Pleshey 13 en 15 fan de Central Essex Group.
44. G.Elzinga en E. Kramer, 'Archeologische afdeling' (1986) 175.
45. H.M. van den Berg, *Dantumadiel* (1984) 142-151.
46. Dit 'systeem' is nei de Midsieuwen trochgien. Nei't motyf waarden se nei 1600 ek wol 'vierpas' of 'vierkwadraattegels' neamd. M.B. Keizer, 'Iconografie der Nederlandse tegels', yn: A. Berendsen et al: *Groot Tegelboek* (1975) s. 128.

Wumkes.nl

47. De ôfbylding yn E. Eames 'Medieval leadglazed earthenware tiles' 1980, 184, fan in ôfbrutsen stik is sawat deselde as op it stik út Klaarkamp.
48. I. van Weert en Tj. Pot, *Met voeten getreden* (Utrecht 1993) 13.
49. Deselde as yn noat 48.
50. P.J. Drury, 'Floor tiles', ôfb. 37 en s. 109. Acht fan de 33 C.E.G. patroanen yn Pleshey Castle hawwe heraldyske wapens dy't slaan op famyljes mei besittings yn it easten fan Ingelân yn benammen de 13de en 14de ieu. Allinnich leden fan de famyljes De Clare en De Bohun (nrs. 1 en 3) hiene doetiids bannen mei Pleshey. It wiene famyljes fan kwizekwânsje. Gilbert de Clare boaske yn 1290 dochter Joan of Acre fan Kening Edward de Earste. Sjoch ek noat 22.
51. Fynsten fan stimpels fan hout of metaal binne noch net bekend wurden. E. Eames, 'Medieval leadglazed earthenware tiles' (1980) neamt de fynst fan in houten stimpel mei it patroan fan in grutte leelje yn Barnstaple yn Súdwest-Ingelân. Mei tank oan J. Scheffer út Winsum foar de gelegenheid om dizze tegel te beskriuwen.
52. De ferskillende stylgroepen yn Pleshey Castle, neffens Drury:
    1. Central Essex Group: 1260/70-1320.
    2. Westminster Tiler Group: 1280-1350.
    3. West Essex Group: ± 1300
    4. Penn Group: 1340-1360.
    5. Mill Green B: nei 1350 (sûnder patroanen).

Wumkes.nl

Wytskes *in memoriam* en de kroniek van haar familie

Victoria B. Greep

Inleiding

Op een onzalige dag in 1987 viel in de Martinikerk van Bolsward een eeuwenoude memorieschildering ten offer aan een al te rigoreuze schoonmaak van het koor. Het was een van de weinige overblijfselen van het verre Roomse verleden van het godshuis, waar al sinds 1580 de protestantse eredienst wordt gehouden. Bij de ommekeer van katholiek naar protestants gingen vele paapse kunstschatten verloren en werden de heiligenbeelden op het kerkmeubilair danig geschonden. Wellicht door hun hoogte zijn de schilderingen op koorwanden en gewelven toen aan de aandacht van de zuiveraars ontsnapt. In 1647 echter meldden de kerkvoogden van de Oldehoof – zoals de kerk ook werd genoemd – met voldoening dat zij het interieur hadden laten witkalken, waardoor aanstootgevende voorstellingen aan het oog waren onttrokken. Zo raakten ze in vergetelheid.

Na twee eeuwen beginnen lijnen en kleuren door de kalklaag heen te schijnen en nieuwsgierig geworden legt men de schilderingen op de noorder- en zuiderkoorwanden bloot. Wat er tevoorschijn kwam werd kennelijk nog ongeschikt bevonden om een Hervormde Kerk op te luisteren want weer ging de witkwast er overheen. Maar niet voordat de bekende oudheidkundige en genealoog Mr. M. de Haan Hettema er een deels vrij uitvoerige beschrijving van had gegeven. Diens belangstelling ging voornamelijk uit naar de grootste voorstelling van ca 1569 op de linker koorwand, die hij uitgebreid van een historische context voorzag en bovendien in steendruk liet reproduceren. Het kleinere tafereel aan de overzijde werd in enkele volzinnen als volgt behandeld:

> '... tableau in kalk met kleuren op de muur geschilderd, voorstellende eene vrouw, knielende voor eenen man in oud geestelijk gewaad, veel overeenkomst hebbende met de Israëlitische priesterkleding, met eenen gouden antieke kroon op het hoofd; en achter die vrouw op gelijke hoogte de wapens van Heerema en Frittema, onder welke stond: 1572, 27 Novembris, sterf Wietske Heerema, oud 5 te half jaar,(...). Ik meen dat dit de dochter van Douwe en Luts Ivoosdochter Frittema is.' [1]

Hoe deze woorden zich tot de werkelijkheid verhielden kon de Bolswarder goegemeente pas ruim een eeuw later nagaan. Immers eerst in 1955 werd de bedekkende kalklaag definitief verwijderd. Dan lijkt er echter niemand te zijn die het de moeite waard vindt iets over de memorieschildering te publiceren – niet ten onrechte genieten andere kunstschatten in de Martinikerk de voorkeur. Zo getuigt nu, na die fatale vergissing bij de laatste grote restauratie in 1987/89, alleen een foto uit de jaren '60 van het voortbestaan van de voorstelling tot in onze tijd (afb. 1).

Wumkes.nl

de fout zo goed mogelijk te herstellen. De kunstenaar Jan Murk de Vries kreeg de opdracht een nieuwe schildering aan te brengen (afb. 2). Voor diens herschepping van Wytskes herdenkingstableau, onthuld in juli 1996, werd als leidraad de zwart-wit foto genomen, alsook de herinneringen van kerkgangers van vóór het rampzalig ongeluk.

Nu blijkt uit die ene nog bestaande opname dat de schildering het wegnemen van de kalklaag in 1846 en 1955 niet ongeschonden had doorstaan.[2] De vervaagde lijnen en onduidelijkheden in combinatie met de sinds vier eeuwen sterk gewijzigde opvattingen leidden dan ook tot onzekerheid over wat het beeld had voorgesteld en wat de betekenis kon zijn geweest – anderhalve eeuw geleden waagde De Haan Hettema zich al niet aan een interpretatie maar liet het bij de hierboven aangehaalde beschrijving. Uiteindelijk besloot men dat het tafereel uitgelegd moest worden als een voorstelling van Christus aan wie een vrouw haar kind opdraagt, 'een gebed in verf om de goede zorg voor het kind'. Om deze uitleg duidelijk te doen uitkomen werden in de nieuwe schildering enkele kleinigheden toegevoegd en andere weggelaten, wat een inhoudelijk cruciaal verschil tussen de oude voorstelling en de huidige tot gevolg heeft gehad. Zo is de hoofdtooi van het staande personage, nog vaag zichtbaar op de foto en duidelijk vermeld in de oude beschrijving, verdwenen; de stervelinge heeft nu een baby in haar linkerarm en lijkt te staan, in plaats van haar geknielde houding en devoot voor de borst gevouwen handen die vroeger te zien zijn geweest; ten slotte werden de op de foto onherkenbare vlekkerige omtrekken linksonder tot een soort reuzenkop. Vooral de originele weergave van de knielende figuur, zonder twijfel een leek in aanbidding, duidt op de Roomse leer; in de nieuwe versie ontbreekt echter elke verwijzing daarnaar.

Afb. 1. Muurschildering (ca 1574) op de koorwand van de Martinikerk in Bolsward. In 1987 verloren gegaan

Wumkes.nl

Afb. 2. Jan Murk de Vries, memorieschildering, 1996

Moge de moderne exegese van het beeld – die leidde tot de artistieke vrijheden – naar de opvatting van de tegenwoordige protestantse gebruikers van de Martinikerk heel wel stroken met de droeve reden tot vervaardiging, de dood van de vier-en--een-halfjarige Wytske, toch zou een goed katholiek uit 1573 in een kerkschildering een teken van devotie of heiligheid node gemist hebben. Daarom rijst de vraag of Wytskes ouders, ongetwijfeld de opdrachtgevers van het gedenkteken, de gewijzigde vorm en betekenis zouden hebben weten te waarderen. Met andere woorden is de cultuurgeschiedenis hier niet enigszins geweld aangedaan?

Het antwoord ligt besloten in het jaartal en de wapenschilden, die de identiteit van de ouders van het overleden meiske onthullen: Douwe He(e)r(e)ma en Luts Frit(t)ema, zoals 150 jaar geleden al vastgesteld werd. Over het leven van dit echtpaar, hun voorzaten en nageslacht is uit contemporaine bronnen voldoende bijeen te sprokkelen om te kunnen constateren dat er bij hen van enige neiging tot de Nieuwe Religie geen sprake is geweest. Uit heel hun handel en wandel komt slechts onvervalste trouw aan de Moederkerk tot uiting.

Het geslacht Fritema

Beide echtelieden droegen namen die destijds in Friesland een bekende klank hadden. Vooral het geslacht Herema had al sinds de vijftiende eeuw illustere ambtsdragers voortgebracht. Van de Fritema's was Luts' vader, Ivo, de eerste in het

Wumkes.nl

Westerlauwerse, van geboorte was hij een Groninger. Zoals uit zijn naam al valt af te leiden, stamde hij uit een hoofdelingengeslacht in Frijtum, een gehucht onder Niehove in Humsterland. We horen van hem voor het eerst als hij eind 1516 in zijn geboortestreek tot grietman wordt benoemd door de dan Bourgondisch-Habsburgse overheid. Vaste voet in Westergo krijgt hij met het aanbrengen van twee Geldersgezinde opstandelingen: Haring Harinxma uit Heeg en Sybren Agges uit Zweins, wier goederen hem toebedeeld worden volgens een oorkonde van het Hof van Friesland uit 1517.[3] Waarschijnlijk was Ivo toen al in Bourgondische krijgsdienst nadat hij door de Gelderse machtsovername in Groningerland uit zijn ambtsgebied was verdreven. Voor het verlies van zijn voorouderlijke goederen in Frijtum zal Fritema vooral gecompenseerd zijn door het verkrijgen van (een deel van) het bezit van de laatstgenoemde tegenstander. Het gaat hier namelijk om Sybren Aggesz. Herema, die uit zijn uitgestrekte landerijen in ondermeer Baarderadeel en Franekeradeel jaarlijks 156 goudguldens rente opstreek.[4] Gelukkig – voor Fritema – was de familie Herema onderling verdeeld; niet alle Herema's hadden zich bij de door Karel van Gelre gesteunde rebellen geschaard. Een andere Herema vinden wij juist in dienst van de jonge Karel van Bourgondië, keizer Karel V in spe. Een van diens raadsheren was namelijk Gerrolt Taekez. Herema, denkelijk een neef van Sybren Aggesz. De inbeslagname van de goederen van de opstandige Sybren door Ivo's toedoen hoefde een huwelijksverbintenis tussen de familie Fritema en verwanten van gezagsgetrouwe Herema's dus niet in de weg te staan.

Niet lang na 1517 zal Ivo de hand verworven hebben van Tjaertke, dochter en erfgename van Lou van Donia en Katryn Harinxma.[5] Ook zij waren van hun goederen, in Sneek en omstreken, beroofd bij de inval van de Gelderse troepen in Friesland, zodat een daadkrachtige en strijdlustige schoonzoon hen meer dan welkom zal zijn geweest met het oog op de begeerde terugkeer naar hun vaderstad vanuit hun ballingsoord Leeuwarden. Inderdaad staat hoofdman Fritema in 1522, na de verjaging van de Gelderse troepen uit Sneek, te boek als garnizoenshoofd van de keizerlijk bezetting van die stad,[6] een ideale functie om te zorgen dat zijn schoonouders de voorname Donia-stins in het hartje van Sneek weer konden betrekken. Van zijn kant koesterde ook Ivo hoge verwachtingen van een huwelijk met Tjaertke Donia. Behalve de hele erfenis van haar vader[7] en de helft van die van haar moeder,[8] die zijn vrouw eens ten deel zouden vallen, lokten hem ongetwijfeld ook de invloedrijke connecties die een verbintenis met de Donia's hem konden opleveren. Het kan bijna geen toeval zijn geweest dat zijn jonge bruid de halfzuster was van Luts Tjaertsdr. Sjaerdema, echtgenote van de al genoemde Gerrolt Herema. In ieder geval weet de ambitieuze Groninger na de uiteindelijke overwinning van Karel V en de definitieve inlijving van Friesland in het Habsburgse Rijk munt te slaan uit zijn status van zwager van een keizerlijk raadsheer aan het Hof van Friesland en schoonzoon van een Sneker heerschap. Nauwelijks was het verdrag tussen de keizer en de Friezen getekend of Ivo Fritema wordt door 's keizers stadhouder benoemd tot grietman van Menaldumadeel (1524) en later van Wymbritseradeel, waar ook zijn schoonvader eens onder het kortstondige bewind van de Saksers dat ambt had bekleed.[9] Sindsdien zal het echtpaar Fritema-Donia als gerespecteerde leden van de stedelijke elite in Sneek hebben geresideerd. Wanneer daar na de vroegtijdige dood van erfelijk olderman Sicke Liauckema diens zoontjes nog te jong zijn om hem op te volgen, is het de man van hun verre verwante Tjaertke Donia die de vacature mag vervullen. Ivo Fritema uit Groningerland blijkt erin geslaagd te zijn door zijn keuze voor de Bourgondisch-Habsburgse partij om in ruim

Wumkes.nl

tien jaar tijd een bezit, aanzien en macht te verwerven welke vele geboren Friezen uit voornamer en rijker geslachten hem benijd zullen hebben.

Ook in zijn persoonlijk leven was het lot hem gunstiger gezind dan de meesten van zijn tijdgenoten. Het toenmalige hoge kindersterftecijfer in aanmerking genomen, mocht hij van geluk spreken dat minstens negen van zijn kinderen de volwassen leeftijd hebben bereikt. Slechts één keer, voor zover bekend, werden Tjaertke en Ivo geconfronteerd met de dood van een heel jong kind; omstreeks 1533 zal dat geweest zijn. Deze destijds doodnormale gebeurtenis – bijna de helft van het aantal geborenen stierf in de kinderjaren – lieten de Fritema's op een wel heel bijzondere manier vastleggen. Ter nagedachtenis van hun vijfde telg bestelden zij namelijk niet (of niet alleen) de zerk die andere jonggestorvenen uit gegoede kringen vaak kregen, maar gaven zij bovendien nog een schilder de opdracht een dodenportret te maken van hun opgebaarde jongste, omringd door de levende gezinsleden (afb. 3).[10] Het ontbreken van de gebruikelijke heiligen op de toen vervaardigde memorietafel wordt ruimschoots goedgemaakt door de meer of minder expliciete verwijzingen naar God, Christus en vooral Rome, waardoor het met recht een Roomshumanistisch stuk mag heten. Te oordelen naar deze voorstelling moet in huize Fritema een verlicht Roomse geest geheerst hebben. Al sinds jaar en dag hangt dit schilderij in het Groninger Museum. Het evident religieus-commemoratief karakter van de voorstelling doet evenwel vermoeden dat het oorspronkelijk gediend heeft om in een kerk of kapel de aandacht op het (familie)graf te vestigen.[11] Nabestaanden en andere kerkgangers plachten immers bij het opmerken van een gestorvene op zijn minst een schietgebedje voor zijn zieleheil te prevelen. Luts, evenals haar broertjes en zusjes, heeft dus al vroeg vertrouwd kunnen raken met het idee dat ook jonggestorvenen een memoriestuk behoeven om niet vergeten te worden in de gebeden van de levenden.

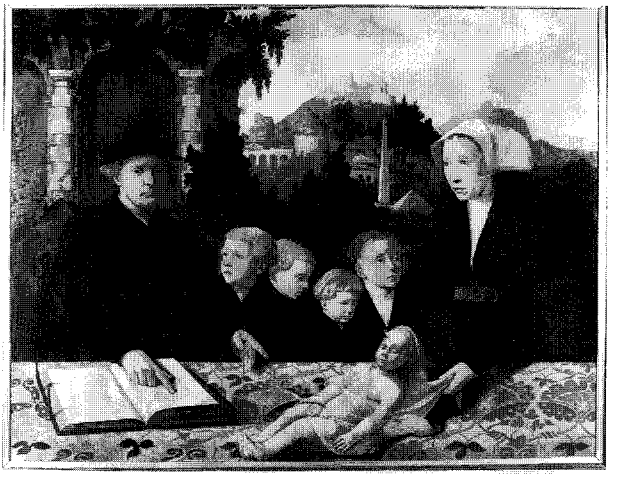

Afb. 3. Het gezin van Ivo van Fritema ca. 1533. Groninger Museum

Toen Ivo na 25 jaar trouwe dienst aan zijn keizer – op zijn huis prijkte demonstratief het keizerlijk devies 'Plus Ultra' [12] – overleed en waarschijnlijk bij zijn zoontje ter aarde werd besteld (21 okt. 1540),[13] liet hij zijn weduwe met negen of tien kinderen tussen de nul en twintig jaar oud financieel welverzorgd achter. Vier jaar eerder had hij, namens zijn vrouw, gelijk gekregen in een al jaren slepend proces

Wumkes.nl

tegen Westergo over schadevergoeding aan zijn schoonvader voor diens gijzeling in Groningen, toen al veertig jaar geleden. Het toegewezen bedrag was met de gedorven rente opgelopen tot 'seven duysent, seven hondert, darthyen golden gulden, ende eenëntwintigh stuvers'.[13] Geteld bij de Fritema-bezittingen moet er genoeg geweest zijn om Tjaertke in staat te stellen haar kroost naar behoren groot te brengen. Van die zware taak heeft zij zich uitstekend gekweten. Volgens de in haar kringen geldende gezagsgetrouwe en Roomse opvattingen zijn al haar kinderen goed terecht gekomen, in dienst van kerk of keizer. De troebelen van de Opstand van de jaren 1560, die de Fritema's uiteindelijk uit Friesland zouden verdrijven, heeft zij niet meer meegemaakt doordat zij in 1556 het tijdelijke met het eeuwige verwisselde.[14]

Pieter, vermoedelijk omstreeks 1520 als oudste zoon geboren,[15] gaat in Leuven rechten studeren, en brengt het in 1563 tot raadsheer aan het Hof van Friesland – zoals zijn aangetrouwde halfoom Gerrolt Herema zo'n vijftig jaar eerder. Hij trouwt met Mary Sjaerdema, die geparenteerd is aan zijn halftante Luts, de echtgenote van Gerrolt. Reyner laat zich in 1550 aan de universiteit van Keulen inschrijven maar komt, in tegenstelling tot broer Pieter, zonder doctorstitel terug. Vanaf 1567 komen we hem tegen als grietman, eerst van West-Dongeradeel, later van Wonseradeel. Hij woont dan met zijn vrouw en drie kinderen in Bolsward. Lou wordt pastoor in het Groningse Eenrum (1565), waar zijn broers later ettelijke bezittingen blijken te hebben. Ook Feyke maakt carrière in zijn vaders geboortestreek. Dankzij zijn huwelijk (in 1560) met de toen 16-jarige Ida Gerlantsdr. van Aytta, een nichtje van de vermaarde Viglius van Swichum, kan hij in 1569 zijn schoonvaders ambt van rentmeester van Groningen, Ommelanden en Drente overnemen.[16] Overigens had Gerlant van Aytta die functie gekregen op voorspraak van zijn eerder genoemde broer Viglius, die bij de Hoge Raad in Mechelen werkte. Het toenmalige belang van huwelijks- en familiebanden in het openbare leven valt nauwelijks te overschatten, nepotisme was nog bon ton.

Over Fritema's zoontje, ook Ivo geheten, staat alleen aangetekend dat hij jong gestorven is, niet hóe jong. Of hij het jongetje van het dodenportretje is geweest, blijft in het ongewisse.

Van de meisjes wordt Ansck priorin van het klooster Groendijk, onder de rook van haar geboortestad.[17] Mary doet door haar huwelijk met de minstens twintig jaar oudere Vincent Obbesz. Hermana een goede doch onopvallende partij. Over de echtgenoten van Katryn en Tjaertke, Epe Douwesz. Douma uit Irnsum (of volgens andere bron Bartholdus Epez. Douma) en Douwe Douma, mogelijk broers, weten we eigenlijk alleen dat ze zeker niét de Douma's zijn die wegens 'geuzerye' op Alva's zwarte lijst staan.[18]

De hier opgesomde reeks wil niet de volgorde naar leeftijd van de telgen Fritema weergeven. Het enige, bij benadering bekende geboortejaar is dat van Pieter. Of de nu als laatste te noemen Luts inderdaad de jongste was, valt onmogelijk te zeggen. Naar haar naam, die van haar vaders moeder, te oordelen kan zij de tweede dochter zijn geweest – grootouders plachten het eerst vernoemd te worden. Voorbeelden waarbij dat niet gebeurde, zijn echter te talrijk om uit vernoemingen conclusies te trekken. Wel is uit de geboorte in 1561 van haar derde zoon en het huwelijk vóór 1580 van de oudste zoon op te maken dat zij in de jaren 1550 getrouwd moet zijn;[19] de leeftijd van haar man Douwe Johansz. Herema (geboren na 1531) is daarmee niet in tegenspraak.

Wumkes.nl

Door haar huwelijk met Douwe Johansz. Herema, kleinzoon van Goslick Tjaertsz. Jongema (ook Juwinga gespeld), belandde Luts Fritema in een roemruchte familie van hoofdelingen uit Bolsward. (Zie voor een overzicht van de familieverhoudingen bijgaande genealogische tabel). Het oldermanschap hadden zij er erfelijk aan hun naam weten te verbinden. Maar juist die heerschappij in Bolsward was de twistappel geworden in een decennia lange vete tussen twee takken van het geslacht Juwinga. Hierin stond bovengenoemde Goslick – bij het begin van het conflict in 1479 een kleuter van vijf jaar, dus vertegenwoordigd door zijn moeder en zijn zwager Sicco Sjaerdema van Franeker – tegenover Juw Tyaercksz. en diens trawanten. In 1496 is de ruzie zo hoog opgelopen dat de nauwelijks volwassen Goslick, dan zelf aan de leiding, zijn rivaal overhoop steekt. Een doodslag die roept om wraak, waarvoor zich Juws broer Tyerk Juwinga van Walta inzet. Door beide partijen wordt de hulp van vreemde krijgknechten ingeroepen – wat Friesland te staan zou komen op het verlies van de zo fel en lang verdedigde Friese Vrijheid (1498) – en de Juwinga-vete gaat dan op in de anti- en pro-Saksische, later Gelderse versus Bourgondische partijschappen.[20] Als in 1524 met de algemene erkenning van de Bourgondisch-Habsburgse Karel als heer van Friesland de pacificatie eindelijk tot stand komt, wordt ook de Juwinga-vete gezoend. Deze verzoening wordt bezegeld door het huwelijk van Syts, de dochter van de moordenaar van 1496 met de neef, Johan Tyerksz., van het slachtoffer. Aangezien de bruidegom de geslachtsnaam van zijn moeder droeg, zijn de telgen uit deze bijzondere echtverenigingen als Herema's de geschiedenis ingegaan.[21]

In zijn hoedanigheid van grietman diende deze Johan Tyerksz. Herema in zijn grietenij Wonseradeel te residéren, stellig heeft hij daarvoor de ouderlijke Waltastins in Tjerkwerd gebruikt.[22] Maar later als olderman van Bolward, in 1558 staat hij zo te boek, zal ook een huis in de stad dienstig geweest zijn. Zo kwam ook het waarschijnlijk van zijn moeder Tieth Herema geërfde Heerma- huis goed van pas. Daar moet Douwe Herema, enigszins in de schaduw van zijn broers, zijn opgegroeid. Waarschijnlijk was hij de vierde spruit, zijn geboortejaar zal tussen 1532 en 1535 gelegen hebben. Zijn broers volgden hun vader op in diens functies van grietman en olderman, Douwe werd vóór 1573 benoemd tot dijkgraaf.[23] Evenmin als zijn vaders ambten, was de genoemde ouderlijke stins of het stadshuis bij de Bolswarder Broerekerk bestemd voor de jongere telg. De woning van het gezin Herema-Fritema stond aan de Deylacker, niet ver van de Martinikerk. Nog in de 18de eeuw staat deze 'behuysinge' aan het Haventje bij de Drie Posten bekend als die van Douwe Herema.[24] Ook nu nog is te zien dat dit een verre van onaanzienlijk optrekje was, zeer geschikt voor een jongere oldermanszoon.

Vanuit dit huis zal het famke van Douwe en Luts op die trieste herfstdag in 1573 ten grave gedragen zijn, op de korte weg naar de Oldehoof begeleid door haar ouders, haar broer(tje)s, haar zusje Tjaertke en verdere verwanten en buren. Een tiental jaren voordien was in deze kerk bij de rechterwand van het meest sacrale gedeelte, het koor, al het graf gedolven voor haar grootouders, de al eerder genoemde Johan Herema (gest. 1561) en Syts Jongema (gest. 1563); inderdaad hadden zij hun 'sepulture' dus op een 'behoorlijke plaatse' gekregen, zoals Johan bij testament had bepaald.[25] Daarnaast werd Wytske ter aarde besteld en, evenals bij de uitvaart van de Fritema-telg zo'n veertig jaar tevoren, zal ook voor haar de speciale mis voor gestorven gedoopte kinderen zijn opgedragen, die de achtergeblevenen de troostrijke gedachte biedt van een zekere toegang voor de reine kinderziel tot Gods

Wumkes.nl

heilige stede. Een blauwe steen met haar naam, sterfdatum en familiewapen dekte het grafje dicht bij de in het hoofdaltaar bewaarde heilige relieken.[26] Wytskes stoffelijk overschot lag dus *ad sanctos*, de best denkbare plaats voor een katholiek met het oog op het toekomstige leven na de dood. In de volgende lente zal op de koorwand erboven de gedachtenisschildering zijn aangebracht. Voor het zieleheil van hun dochtertje lijkt Douwe en Luts niets teveel geweest te zijn.

In de begrafenisstoet kan ook een broer van Wytskes moeder Luts meegelopen hebben. Reyner Fritema was toen namelijk grietman van Wonseradeel,[27] benoemd na het ontslag 'wegens privatie en rebellie' van Goslick Johansz. Herema (1531-1611), Douwes broer. De vervanging van Goslick, die het grietmanschap na de dood van zijn vader had gekregen, dateert van februari 1572. Daarom kan Goslicks ontslag niet in direct verband staan met de inval in Friesland (aug. 1572) van de geuzen en het gastvrije onthaal in het Heermahuis dat hij hun bevelhebber in de herfst van dat jaar bereidde, toen dezen voor korte tijd in onder meer Bolsward de overhand hadden.[28] Wel lijkt het erop dat zijn afvalligheid van de oude orde toen geen opportunistische opwelling is geweest maar een standvastige keuze, want deze tot 1580 ambteloos gebleven broer van Douwe zal daarna, als alleen aanhangers van de Opstand als gezagsdragers in aanmerking komen, met zijn nakomelingen nog belangrijke posities binnen en buiten Bolsward innemen.[29]

In ieder geval zien we dat in het begin van 1572, na Goslicks misstap van welke aard dan ook, Feyke Fritema voorlopig het grietmanschap waarneemt om het na een halfjaar over te laten aan zijn broer Reyner. In 1577 is het echter weer een Herema die Wonseradeel bestuurt, denkelijk Gerrolt. Ook deze broer van Douwe had in 1572 aan de kant van de geuzen gestaan, maar na hun aftocht stelt hij zich weer onder het wettig gezag van Koninklijke Majesteits stadhouder Caspar de Robles. Diens opvolger, de moeilijk peilbare maar uiteindelijk pro-Spaans geworden Rennenberg, benoemt hem tot grietman.[30] Wanneer het tij vervolgens opnieuw keert, weet Gerrolt zich niet in dat ambt te handhaven; begrijpelijkerwijs wordt zijn loyaliteit door de sinds juli 1579 in Friesland aan het bewind zijnde voorstanders van de Unie van Utrecht in twijfel getrokken. Na Rennenbergs terugkeer naar de Spaanse zijde (maart 1580) gaat hij met honderden lotgenoten in ballingschap.

Maar het bloed kruipt waar het niet gaan kan. Seerp Janckez. Osinga, die na een driejarig grietmanschap van zijn vader, in Wonseradeel de scepter zwaait (1583-1596), blijkt een aangetrouwde neef van de gebroeders Herema. Seerps schoonmoeder was namelijk hun zuster Luts Johansdr. Herema, die door haar huwelijk met Douwe Jarichz. Hottinga definitief tegenover de oude orde terecht gekomen was. Haar drie zoons vinden we onder de medestanders van het Verbond van Edelen.[31] En wanneer de geuzen die hete herfst van 1572 de overhand hebben in Zuidwest-Friesland, staat haar man aan het hoofd van hun garnizoen in Bolsward. Hun twee oudste kinderen, Johan en Hero Douwezns. Hottinga, trouwen met de gezusters Eelsma, van goed anti-Spaanse huize.

De telgen uit het huwelijk Herema-Jongema, dat omstreeeks 1525 gesloten was om verzoening te bezegelen, blijken een halve eeuw later zowel politiek, godsdienstig als geografisch voorgoed uit elkaar te groeien. Douwe heeft namelijk nooit het Spaans-katholieke kamp verlaten en, evenals de verwanten van zijn vrouw, Luts Fritema, moet hij dat bekopen met uitwijking uit Bolsward. Afgezien van een tijdelijke vestiging van de twee jongste dochters, zouden hun nakomelingen er niet meer terugkeren.

Waarschijnlijk hebben zij domicilie gekozen in Groningen, van waaruit stadhouder Francisco Verdugo – vergeefse – pogingen deed heel Noord-Nederland weer

Wumkes.nl

onder Spaans gezag te brengen. In dat laatste bolwerk van het Spaanse gezag heeft de Groninger rentmeester Feyke Fritema zijn zusters gezin stellig met raad en daad terzijde gestaan. Al eerder, in 1575, had deze voor hun toen 14-jarige derde zoon, Johan, bemiddeld bij het verkrijgen van een prebende in Eenrum.[32] Mogelijk was een paar jaar later – maar zeker vóór 1580 – de bruid van de oudste, Tjaert, ook door diens tussenkomst gevonden.[33] Zij was namelijk de dochter van de Groninger, Spaansgezinde, burgemeester Joachim Ubbena.

Deze twee zoons, Tjaert en Johan, staan met hun broer Ivo op de lijst van ballingen van 1580 wegens Spaanse krijgsdienst – voor de in 1579 tot de Unie van Utrecht toegetreden Friese steden en grietenijen uiteraard bij uitstek de reden tot verdrijving en confiscatie van goederen. Ivo was 'adelman' (adelborst zouden we nu zeggen) van Tiete Camminga, kapitein en naaste medewerker van Verdugo.[34] Hij sneuvelde tijdens een schermutseling bij Zutphen in 1584 en werd daar in de kerk 'honorabiliter' begraven – dat wil zeggen: in gewijde grond, dus op Roomse wijze.[35] Van Johan weten we alleen dat hij, denkelijk na 1590, zonder wettige nakomelingen, vermoedelijk ongehuwd is gestorven. Toen hij, nog geen twintig jaar oud, werd verbannen, was hij adeling van zijn oudste broer Tjaert. Deze Tjaert heeft van de kinderen van Douwe en Luts het meest van zich doen spreken. Nadat ook hij onder Camminga had gediend bij de Spaanse troepen, heeft hij in 1584 als opvolger van Wybrandt van Goutum, hopman in de (Groningse) Marnestreek, zijn eigen vendel gekregen.[36] Hij wordt vermeld als gewaardeerd strijdmakker van stadhouder Verdugo, voor wie hij heel wat militaire operaties in Groningerland tot een goed einde brengt. Helaas voor de bevolking schijnt hij tijdens de gevechtspauzes de discipline slecht hebben weten te handhaven. Het regent klachten over het wangedrag van de manschappen van hopman Herema. Toch heeft dat zijn sociale aanzien nauwelijks kunnen schaden. Hij slaagt er zelfs in zijn dochter Tjaertke uit te huwelijken aan Juan Verdugo, de oudste zoon van zijn baas.[37] Waarschijnlijk om te voorkomen dat de jonge Spanjaard zijn tong brak over de moeilijke naam van zijn Friese bruid werd 'Tjaertke' bij die gelegenheid gelatiniseerd tot Theodora. Haar broer Johan (Tjaertsz.) staat te boek als pater, een beroepskeuze die in de Noordelijke Nederlanden van rond 1600 opmerkelijk mag heten en getuigt van een ware roeping.[38] Een andere broer, Ludolf (Tjaertz.) trouwt met een Groningse en wordt de stamvader van de Groninger Heerma-tak. Ook zijn aanhankelijkheid aan het geloof van zijn voorzaten staat buiten kijf, hij wordt zelfs 'princeps catholicus Omelandicus' genoemd. Bij zijn borg, de Holwinde, stond een bidkapel en de gastvrijheid van de borgheer jegens de priester die daar voor bewoners en omwonenden de mis opdroeg, bleef geen geheim. De berisping die hij erdoor opliep ontlokte de landjonker het hooghartige antwoord dat hij op zijn eigen terrein zou doen wat hem goeddunkte en hij zette de gastvrijheid voort tot voorbij de dood: de jezuïet kreeg zijn laatste rustplaats in het familiegraf van zijn gastheer onder het koor van de kerk in Usquert.[39]

De vierde en jongste zoon van het uit Bolsward gevluchte gezin Herema-Fritema, die Tjerck gedoopt was maar later de naam van zijn broer Johan zaliger kreeg, zal zich ook in Groningen gevestigd hebben; daar woonden tenminste zijn vrouw en zijn zoon. Of vader Douwe Herema (gest. na 1591), zelf teruggekeerd is naar zijn vaderstad, blijft in het ongewisse.[40] Kennelijk had de anti-Spaanse partij, in 1579 aan de macht gekomen, zijn vergrijp niet ernstig genoeg geacht voor confiscatie van goederen en dus zou hij zich er na verloop van tijd, weliswaar als ambteloos burger, wel weer hebben kunnen vestigen.

Dat zijn vrouw Luts als weduwe nog enige jaren met de twee dan nog thuiswo-

Wumkes.nl

nende jongste dochters in Bolsward heeft gewoond, is zeker. Uit haar laatste testament (1607) blijkt dat de 'woninghe aan de Deylakker' nog haar domicilie en haar eigendom is; zij laat die na aan haar oudste zoon om te verkopen en de opbrengst te verdelen onder de vijf nog levende erfgenamen.[41] Haar kinderen lijken Bolsward dus definitief de rug toegekeerd te hebben, wellicht omdat de rol van deze Roomse Herema-tak er was uitgespeeld. Dit zou men kunnen opmaken uit de ongehuwde staat van Sydske en het late huwelijk van Trijntke. Voor geen van hen beiden hadden hun ouders een geschikte echtgenoot kunnen vinden.[42] Twee jaar na de dood van haar moeder slaagt Trijntke daar zelf nog in als zij al 32 is. In 1610 wordt haar huwelijk met de 37-jarige weduwnaar Bokke Siucksz. Humalda 'voor het gerecht' van Bolsward afgekondigd – dat betekent dat zij niet tot de officiële Gereformeerde Kerk waren toegetreden.[43] Hij zou niet alleen een geschikte, maar zelfs een uiterst voordelige partij blijken. Want vijf jaar later erft Bokke naam en goed van de kinderloze Carel van Sternzee, weduwnaar van Luts Camminga, die beiden verwanten waren van zowel Bokke als Trijntke.[44] Bij dat goed behoort het oude Sjaerdema-slot in Franeker, dan meestal Sternzee-slot genoemd. Hetzelfde huis waar de uit Bolsward verdreven Goslick Juwinga als berooid vluchtelingetje een toevlucht had gevonden en van waaruit hij triomfantelijk naar zijn vaderstad was teruggekeerd. Dit bezit vererft naar de kant van Luts Camminga, door wie het ingebracht was. Maar Carels erfgoed, de aanzienlijke Ropta-stins met bijbehorende landerijen bij Metslawier in Dongeradeel, gaat naar het echtpaar Humalda-Herema, mits Bokke voor zich en zijn nakomelingen de naam Sternsee aanneemt. Zo verlaat Catharina Herema, het nakomertje van Douwe en Luts Herema-Fritema, de stad van haar voorouders met stille trom om in Metslawier de vooraanstaande positie in te nemen die haar in Bolsward wegens haar Roomse afkomst ontzegd was.

De oorspronkelijke figuren en hun betekenis

Uit deze kroniek van drie generaties Fritema en Herema mag blijken dat Luts en Douwe de trouw aan Kerk en koning die zij met de paplepel hadden ingekregen, met succes hebben weten over te brengen op hun kinderen. Zij hebben zichzelf en de hunnen verre gehouden van elke nieuwlichterij op politiek of religieus terrein. Wanneer nu deze ouders het plan opvatten hun dochtertje openlijk te gedenken en te doen gedenken door stervelingen en hemelingen op een zo opvallende wijze en plaats: door een memorieschildering op de koorwand van de parochiekerk, is het onaannemelijk dat zij verwijzingen naar traditioneel katholiek gedachtengoed uit het gedenkteken zouden weren. Sterker nog, de tijdsomstandigheden hebben hen vermoedelijk bewogen een onmiskenbaar Roomse voorstelling te laten vervaardigen. De schildering moet immers aangebracht zijn in 1574, toen in Bolsward, na de aftocht van de geuzen (nov. 1572), de katholieke Spaansgezinden de teugels weer stevig en strak in handen hielden. Manifestaties van niet uitdrukkelijk Roomse gezindheid konden licht worden opgevat als anti-Spaans en dienden dus vermeden te worden.

In de hier geschetste situatie zouden, dunkt me, déze opdrachtgevers zich zeker gestoord hebben aan het uitfilteren van het katholieke element uit het tafereel en de daarmee samenhangende betekeniswijziging. Dit antwoord op de in de inleiding gestelde vraag roept onmiddellijk het probleem op, wie en wat Wytskes ouders dan wel hebben willen laten uitbeelden. Welke interpretatie zouden hun toenmalige stadgenoten hebben gegeven aan het beeld van de gekroonde figuur met staf die

Wumkes.nl

neerkijkt op de geknielde stervelinge naast zich? Een definitieve oplossing moet ik, ook na uitgebreid onderzoek schuldig blijven. Te weinig vergelijkbare contemporaine voorstellingen zijn bewaard gebleven, te veel details aan en rondom de personages op de koorwand van de Martinikerk zijn onbekend. Toch zou ik met de hier volgende hypothese een poging willen wagen althans enige richting te geven aan de speurtocht naar de betekenis van de memorieschildering.

Het uitgangspunt van mijn veronderstelling is de plaats van het gedenkteken en de daaruit voortkomende positie van de geknielde figuur ten opzichte van het belangrijkste deel van de toenmalige kerkinrichting, het hoofdaltaar. Dit stond ten tijde van de schildering nog in het midden van het koor opgesteld. Het betekent dat de devotie van de geknielde stervelinge het altaarstuk gold, althans wat daarop weergegeven was: een episode uit het leven van Christus of misschien van de kerkpatroon, Sint Maarten. In zekere zin zou men de wandschildering dus kunnen beschouwen als een losgekoppeld zijluik van het retabel. Nu wordt bij talloze altaartriptieken de hoofdvoorstelling geflankeerd door uitbeeldingen van de stichters in veelal dezelfde houding van aanbidding als de figuur op de memorieschildering en vergezeld van hun patroonheilige. Als zodanig zie ik dan ook het personage naast de stervelinge. Zijn hoofdnijging wijst op speciale aandacht voor haar, mogelijk maakte eens de linkerarm het gebaar van introductie van de beschermelinge bij het Heilige dat op het hoofdaltaar was afgebeeld. Rest nu de vraag welke patroon en welke stervelinge zijn voorgesteld.

Voor de stervelinge geeft het opschrift aanleiding te denken aan de gestorvene. Háár zieleheil is hier in het geding, háár geldt de aanbeveling door de voorspraak van de afgebeelde heilige toegelaten te worden tot de hemelse zaligheid. De geknielde figuur doet in eerste instantie echter niet denken aan een nog geen vijfjarige kleuter; niet zozeer door de kledij, die, op portretten althans, voor kleine meisjes in grote trekken gelijk was aan het vrouwenkostuum, als wel wegens het formaat van de leek in verhouding tot haar schutspatroon. Ook in de beschrijving van anderhalve eeuw geleden, toen er misschien nog wel iets van gelaatstrekken te bespeuren viel, is er sprake van een vrouw. Een detail dat de oplossing had kunnen geven, is te zeer vervaagd om uitkomst te bieden: moet de witte plek in de rok voor de schoot een schort voorstellen, zoals de kunstenaar van de moderne versie heeft gedacht? Zo ja, dan knielt hier een kind; een 16de-eeuwse dame liet zich niet met schort afbeelden, maar op kleuterportretten komt het meer dan eens voor. Als het daarentegen om een toevallige beschadiging gaat, dan is het waarschijnlijker dat de moeder van het dode meisje is voorgesteld.

De vergezellende schutspatroon kan evenmin uitsluitsel geven, omdat ook dit personage ons voor een probleem stelt. Het meest voor de hand ligt de naamheilige van Wytske of de heilige wiens sterfdag werd gevierd op de dag van haar dood. De gekerstende versie van de germaanse naam Wide luidt St. Vitus en op negen november valt de viering van St. Theodoor; op geen van beiden is een kroon van toepassing. Ook St. Dominicus, naamheilige van de vader, valt af om die reden. Als patroon van de moeder kan men allereerst St. Ludger aanmerken, maar de naam Luts is ook te latiniseren tot Ludovicus dan wel Lucius. Ofschoon de laatste twee terecht altijd met kroon werden afgebeeld, moeten ze vanwege hun te geringe bekendheid en het ontbreken van verering van deze Franse dan wel Middeneuropese heilige in het Friese gewest, toch buiten beschouwing blijven. Zo ook Sint Lucia, wier hoofdtooi geen koninklijke, maar een kaarsenkroon was. Sint Ludger (742-809) daarentegen verdient in dit verband wel nadere overweging.

Ten eerste was zijn relatie tot de moeder van het gestorven meiske hechter dan

Wumkes.nl

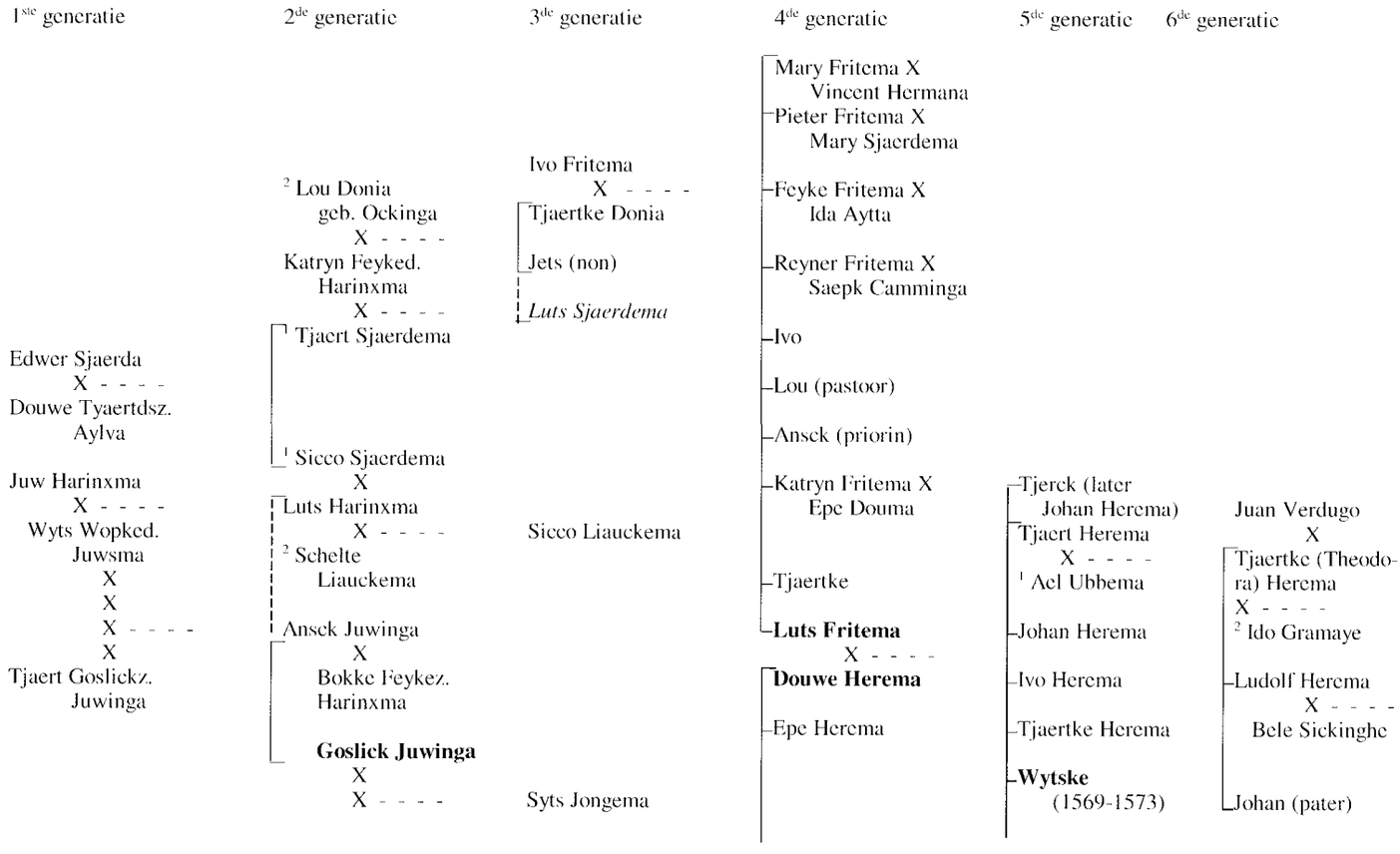

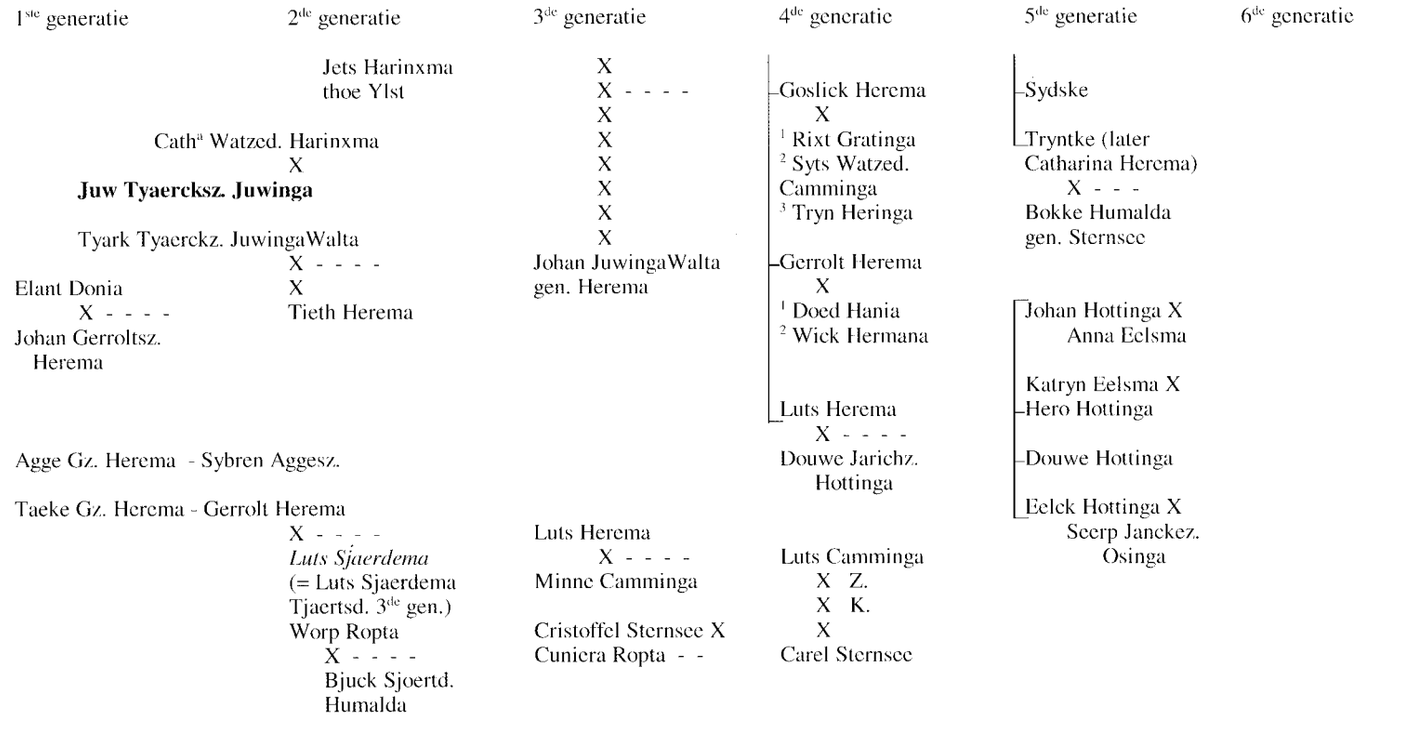

Omwille van de overzichtelijkheid is niet naar volledigheid gestreefd, slechts de in dit verband relevante namen zijn vermeld.
Zo staan generatie-genoten ook niet naar leeftijd geordend.
Verticale lijnen verbinden broers en zusters, onderbreking ervan duidt op slechts één gemeenschappelijke ouder.
Het cijfer vóór de naam geeft de volgorde van echtgenoten aan.

Wumkes.nl

alleen die van schutspatroon tot beschermelinge. Men kan hem zien als de bijzondere familieheilige van de Fritema's, omdat de plaats van oorsprong van dit hoofdelingengeslacht, Frijtum, onder de parochie Oldehove viel, die als patroon Sint Ludger had. Toen de voorouders van Ivo Fritema in Humsterland daar recht spraken, deden zij dat met 'sunte Ludgers faene in de hand', in naam van deze heilige dus.[45] In het gezin Fritema zal Ludger zeker ter sprake gekomen zijn. Ook al omdat hij geen legendarische heilige was – waartegen in humanistische kringen een niet geringe weerstand bestond – maar een historische figuur van groot belang voor de kerstening van het Friese gebied en in het bijzonder de geboortestreek van Ivo. Hij staat bekend als de Friezenbekeerder van Friese afkomst, een faam die in de 16de eeuw nog niet verklonken geweest zal zijn.

Ten tweede valt er een parallel te trekken tussen de wederwaardigheden van Ludger en gebeurtenissen ten tijde van Wytskes dood en de vervaardiging van haar memorieschildering. De missionaris was namelijk na zijn priesterwijding naar Friesland gezonden, waar hij met succes het evangelie verkondigde en talrijke bekeerlingen maakte. Maar door een opstand van de heidenen onder leiding van Widukind werd hij verdreven en veel van zijn zendingsarbeid ging teniet. Nadat Karel de Grote de opstandelingen had verslagen, terwijl Ludger in het klooster op de Monte Cassino niet ver van Rome verbleef, kon de prediker zijn werk in het Noorden hervatten. Hij bouwde de vernielde kerkjes weer op en voltooide de kerstening van Friesland.[46] Acht eeuwen later vallen de ketterse geuzen Friesland binnen en weer wordt Rooms kerkgoed vernield en worden kerken ontwijd. Maar ook ditmaal worden de opstandelingen verslagen door de landsheer en de Roomse religie wordt in ere hersteld.

De vergelijking van de actualiteit van 1573/74 met Ludgers levensloop, gecombineerd met de speciale band tussen de moeder van het gestorven meisje en haar familieheilige maakt de keuze van de ouders voor een afbeelding van Ludger op Wytskes gedenkteken aannemelijk. Nog belangrijker is uiteraard de kwestie of de figuur met kroon en staf ook overeenstemt met het voorkomen van de Friese prediker op contemporaine of voorafgaande afbeeldingen. Nu was de geijkte beeltenis van Ludger zowel in zijn missiegebied als in zijn bisdom Münster, die van een gemijterde bisschop, veelal met een gans aan zijn voeten. Maar soms werd hij weergegeven met een kroon in plaats van met een mijter, getuige twee overgeleverde voorbeelden. Het eerste is de beeldenaar van een 11de-eeuwse munt uit Westfalen, dus in tijd en plaats op grote afstand van de memorieschildering.[47] Het tweede voorbeeld stamt uit het Groningse Eppenhuizen, waar in 1478 een klok werd vervaardigd met onder andere de beeltenis van een gekroonde Ludger.[48] Het is moeilijk te verklaren waarom onze heilige op één van de slechts vier afbeeldingen die in het toenmalige Friesland van hem bewaard gebleven zijn, met kroon en kromstaf wordt voorgesteld; wellicht is er gedacht aan zijn adellijke afkomst. In historisch zowel als iconografisch opzicht mag men dus veronderstellen dat met de heilige op de koorwand van de Bolswarder St-Martinikerk inderdaad Sint Ludger bedoeld is.

Een veronderstelling belet echter niet naar andere oplossingen te zoeken. Als we louter uitgaan van de wijze van afbeelden, dat wil zeggen van het uiterlijk van de staande figuur en de nog herkenbare attributen, doemt er nog een mogelijkheid op. Deze wordt ingegeven door de eigenaardige sluiting van het gewaad, voor De Haan Hettema waarschijnlijk de aanleiding te denken aan 'Israelitische priesterkleding'. In de kruislingse banden zou men evenwel ook de rijgsluiting van een midden 16de-eeuws vrouwenjak kunnen zien en in dat geval dient te worden ge-

Wumkes.nl

zocht naar een schutspatrones op wie kroon en staf van toepassing zijn. Dat betekent een heilige van hoogadellijke afkomst (om de kroon te verklaren) en stichtster dan wel priorin of abdis van een klooster (wegens de staf), een beschrijving die uitstekend past bij Gertrudis van Nijvel. In de monografie van deze dochter van Pepijn de Oude, voorvader van Karel de Grote, worden inderdaad verscheidene afbeeldingen van haar gegeven met kroon en staf. Op een kerkraam in Rheinbrohl prijkt zij zelfs in een jakje met vetersluiting zoals de memorieschildering toont[49] Nu dateert deze laatste beeltenis uit de 20ste eeuw, maar wanneer een moderne kunstenaar een zevende-eeuwse heilige uitbeeldt in een soort zestiende-eeuws kostuum, bestaat er een gerede kans dat hij werkt naar een ouder, ons onbekend voorbeeld. In iconografisch opzicht kan dan ook Sint Gertrudis kandidaat staan als de schutsheilige op Wytskes gedenkteken. Onbekendheid in Friesland met deze heilige kan geen spelbreker zijn, gezien haar patronaatschap van onder meer de parochiekerk in Workum. Waarschijnlijk is zij in het Noorden geïntroduceerd via Utrecht, onder welk bisdom Westerlauwers Friesland in de middeleeuwen viel. Op het persoonlijk vlak valt er echter minder te zeggen voor St. Gertrudis, een speciale band tussen haar en Wytske of haar ouders is anno 1997 niet meer vast te stellen, en evenmin kan er op een bijzondere historische context worden gewezen. Dat neemt niet weg dat de opdrachtgevers vier eeuwen geleden wel degelijk hun motieven gehad kunnen hebben om juist de heilige Gertrudis van Nijvel af te laten beelden als de onontbeerlijke bemiddelaar tussen God en de gestorvene.

Of we in het gekroonde personage met staf nu Ludger of Gertrudis willen herkennen en in de stervelinge Wytske dan wel haar moeder, de betekenis en de functie van het gedachtenistableau op de koorwand van de Oldehoof in Bolsward blijven dezelfde. Het is bedoeld als 'vereeuwiging' van de door de schutspatroon over te brengen smeekbede om Gods genade voor de ziel van de gestorvene. Door hun gebed in beeld aan te laten brengen in de onmiddellijke nabijheid van het hoofdaltaar, waar de eucharistie werd gevierd, wisten de opdrachtgevers zich verzekerd van een voortduren van hun gebeden ook na hun dood – hetzelfde doel kon men bereiken door een fonds te stichten voor het opdragen van eeuwigdurende zielemissen. Tegelijkertijd werden de kerkgangers door het opschrift aan de dode herinnerd en opgewekt haar in hun gebeden te gedenken. Menselijkerwijs gesproken was Wytskes zieleheil veiliggesteld.

Noten

1. M. de Haan Hettema, 'Berigt omtrent eene muurschildering in de Sint Martenskerk te Bolsward', *De Vrije Fries 5* (1850) 22. De transcriptie is niet geheel nauwkeurig. Dit zou te wijten kunnen zijn aan de hoogte van de schildering, ware het niet dat de schrijver ook nog opmerkt dat op een blauwe steen, op de grond, dezelfde wapens en inscriptie gevonden worden. Helaas valt dat controlemiddel niet meer te vinden, mogelijk is die zerk afgevoerd tijdens dezelfde restauratie die de schildering tevoorschijn bracht. Gelet op de evidente voorkeur van De Haan Hettema voor de tegenoverliggende schildering, neem ik aan dat hij in zijn haast om tot zijn eigenlijke onderwerp te komen deze onnauwkeurigheden begaan heeft. Ik zou mij willen houden aan wat op de foto van de schildering kan worden ontcijferd: 1573. IX. 9bris. sterf. Wytske. heerma old(e). 5. tehalf iaer – de tekens die volgen, k huismerk s, zou men wellicht als de signatuur van de onbekende schilder kunnen lezen. De sterfdatum van het vier-en-en-halfjarig dochtertje van Douwe Herema en Luts Fritema was dus 9 november 1573. Aangezien muurschilderingen *al secco* evenmin als die *al fresco* in de vrieskou aangebracht konden worden, moet men het herdenkingstableau op z'n vroegst 1574 dateren.

Wumkes.nl

2. Toch heet de voorstelling in 1959 nog 'fraai van kleur en lijn' in W.H. Keikes, *Sint Maarten, de kerkburcht van Bolsward* (Bolsward 1959) 12.
3. Vonnis van 21-2-1517, zie G.F. thoe Schwarzenbergh en Hohenlansberg, *Groot Placaat en Charterboek van Vriesland*, (6 dln.; Leeuwarden 1768-1795) II 16.
4. J.A. Faber, *Drie eeuwen Friesland. Economische en sociale ontwikkelingen van 1500-1800*, (2 dln.; Leeuwarden 1973) II 648.
5. Zij had met de Haring Harinxma, wiens goederen door Ivo van Fritema waren aangebracht, een overgrootvader gemeen; een te verre verwantschap om een obstakel voor haar dochters huwelijk met de aanbrenger te vormen.
6. Worp van Thabor, *Kronijck van Vrieslant*, (Leeuwarden 1871) V 303.
7. Haar zusje Jets was in het klooster ingetreden.
8. Katryn Harinxma had één dochter, Luts, uit haar vroegere huwelijk met Tjaert Sjaerdema.
9. A.J. Andreae, *Nalezing op de nieuwe naamlijst van grietmannen van Jhr. Mr. H. Baerdt van Sminia* (Leeuwarden 1893) 91.
10. Zie over dit schilderij: V.B. Greep, *Een beeld van het gezin. Functie en betekenis van het vroegmoderne gezinsportret in de Nederlanden* (Hilversum 1996) 20-31.
11. De ouders van Lou Donia, geboren Ockinga, hadden in de 15de eeuw in de Sneker Martinikerk een altaar van het Heilig Kruis gesticht, waaraan door hun schoondochter een priester verbonden werd voor het lezen van zielemissen. Heilig Kruisaltaren vond men vaak ten zuiden van het hoofdaltaar (B. van Haersma Buma, 'De grote of Martinikerk te Sneek', *Publicatieband Alde Fryske Tsjerken* III, 21). Vermoedelijk moeten we het Ockinga-Donia-Fritema-graf situeren in de nabijheid van dat altaar. In een raam in die kerk merkt de schrijver van het hs. Doys (Provinciale Bibliotheek, Leeuwarden) eeuwen later nog de naam Fritema met het jaartal 1537 op, blijkens een aantekening bij de Fritema-stamboom.
12. In de 18de eeuw vermeldt Eelco Napjus (*Chronijck van Sneeck*) het opschrift 'Non Plus Ultra' op het Fritema-huis in Sneek. Het is ondenkbaar dat dit er tijdens de regering van Karel V gestaan heeft; de bewoner zou zich daardoor lijnrecht tegenover de keizer gesteld hebben, die immers het devies 'Plus Ultra' in zijn wapen droeg. Het 'Non' kan zijn toegevoegd bij wijze van bespotting van de Fritema's toen Sneek in 1572 het verzoek van Caspar de Robles om doortocht van zijn troepen weigerde. Dit verzoek werd overgebracht door Dr. Pieter Fritema, die dan door zijn oud-stadgenoten smadelijk wordt verjaagd. Korte tijd later haalt Sneek de geuzen zo luidruchtig binnen dat het feestgedruis tot in Robles' – en Fritema's – residentie Leeuwarden te horen moet zijn geweest. Vervolgens worden ten behoeve van de versterking van de stadswallen de Fritema-landen ten westen van de stad onteigend en afgegraven. De hardnekkig Spaansgezinde Fritema's blijken het in Sneek voorgoed verbruid te hebben. Waarschijnlijk zijn in hun huis schuin tegenover de Boterwaag geuzen ingekwartierd geweest, die met de toevoeging van die drie letters aan het Habsburgse devies duidelijk konden maken dat zij de oude bewoners en hun overtuigingen een halt toe wilden roepen. In plaats van - Steeds Verder stond er nu immers Niet Verder, oftewel Halt.
13. *Charterboek* II 55, vonnis van 4 april 1536.
14. Hs. 'Dootboeck' van Ernst van Harinxma van Donia (Rijksarchief in Friesland, Leeuwarden). Deze tekende ook de sterfdatum van Tjaertkes echtgenoot op, andere Fritema's zijn daar echter niet te vinden.
15. De Groninger stadssecretaris tekent op 6 juni 1589 op dat – de vaker door hem vermelde – koninklijk raadsheer in ballingschap Doctor Peter Frijtema gestorven is 'tegen de zeventig jaar oud'. W.J. Formsma en R. van Royen, *Diarium van Egbert Alting* ('s-Gravenhage 1964) 762.
16. In de kerk van Swichum ligt nog de grafzerk van Gerlant van Aytta, die volgens het opschrift door zijn twee dochters en hun echtgenoten is besteld. Daaruit blijkt ook dat Feyckes zwager het tweede ambt van Aytta krijgt toebedeeld, het grietmanschap van Wymbritseradeel. Mr. J. Belonje, 'Een adellijke Friezin verliet haar familie', *Genealogysk Jierboek* (1992) 27.
17. Vermeldenswaard is dat ruim 400 jaar nadat priorin Ansck Fritema met haar nonnen uit haar brandende klooster werd verjaagd (1572), de naam Fritema op nagenoeg die-

Wumkes.nl

zelfde plek terugkeerde met de bouw van een nieuwe 'Frittema-hof', een bejaardentehuis.

18. M. de Haan Hettema en A. van Halmael, *Stamboek van den Frieschen Adel*, (2 dln.; Leeuwarden 1846) I 73, vermeldt deze dochters en hun echtgenoten. J.W. te Water, *Historie van het verbond en de smeekschriften der edelen*, (4 dln.; Middelburg 1795) II 347, noemt bij de geusgezinde broers Epe en Douwe Douma geen Fritema als echtgenote. Er waren echter meerdere personen met die namen in de onderhavige periode.
19. In 1580 is hij mét echtgenote verbannen. A.J.J. Hoogland, 'Conscriptio Exulum Frisiae', *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht* 16 (1888) 353.
20. De belangrijke rol van Goslick Juwinga en zijn tegenstanders bij de teloorgang van de Friese autonomie en de aanvaarding van een vreemde, niet-Friese heer wordt uitvoerig beschreven door de tijdgenoot Peter Jacobsz. van Thabor in zijn *Historie van Vrieslant* (herdr. Leeuwarden 1973) 27 vlg.
21. *Stamboek*, onder Juwinga en Herema.
22. Andreae, *Nalezing*, 87.
23. *Charterboek* III, 938.
24. Oud Archief Bolsward, inv. nr. 754.
25. Thans niet meer aanwezig, de *Voorloopige lijst der Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst*, IX (1930) 41 vermeldt deze zerken nog wel.
26. Zie noot 1.
27. Het niet altijd even bedachtzame optreden van deze Reyner van Fritema wordt uit de doeken gedaan door enige documenten in het archief van Bolsward. Zie over deze affaire: W.H. Keikes, *Ouderdom met gratie* (heruitgave Alphen aan de Rijn 1985).
28. P. Winsemius, *Chronique ofte historische geschiedenisse van Vrieslant* (Franeker 1622) 582.
29. Bij de begrafenis van stadhouder Willem Lodewijk van Nassau, alleen bijgewoond door de elite en hogere functionarissen, fungeren zijn drie zoons als slippendragers. Winsemius, *Chronique* 903. Twee van zijn kinderen huwen in de familie van de geus Pieter Camminga.
30. Hij wordt genoemd als hofmeester van de geuzenkapitein Bronckhorst. C. Schotanus, *De geschiedenisse kerckelijck ende wereltlijck van Vriesland* (Leeuwarden 1664) 765. Niet onmogelijk is, dat het toch Goslick was die in 1577 werd benoemd, er bestaat enige verwarring over hoe het elk van de broers Goslick en Gerrolt Herema verging in die jaren. De afloop staat wel vast: Goslick bleef met de zijnen in Bolsward na het 'verraad' van Rennenberg; Gerrolt, die in de 'Beschryvinghe van Bolswart' z. p.nr, aan het eind van Winsemius' *Chronicke* de laatste katholieke olderman van Bolsward heet, week uit.
31. Te Water, *Historie van het Verbond* II, 475 en 476.
32. Formsma en Van Royen, *Diarium*, 310.
33. Als Koninklijk Majesteits rentmeester onderhield Feycke nauwe betrekkingen met het Groninger stadsbestuur.
34. In zijn memoires prijst Verdugo hem als: 'Capitán Camiga que se defendía valorosamente'; Camminga doet ook goede diensten als tolk bij het betrappen van een Schot die Verdugo's plannen aan een landgenoot in het andere kamp verraadt; zo sterk bleek het Fries met het Schots overeen te stemmen; *Commentarios del coronel Verdugo* (Barcelona 1964) 31 en 36.
35. Hoogland, 'Conscriptio', 353.
36. Gemeente-archief Groningen, Reg. Feith 1584 nr. 114.
37. Dit huwelijk bleef kinderloos. In 1610 ging deze achterkleindochter van Tjaertke en Ivo Fritema een tweede huwelijk aan met Ido de Gramaye uit een aanzienlijk Brabants geslacht. Het paar woonde in Roermond. Eén van hun zes kinderen trouwde in het midden van de 17de eeuw met zijn achternicht Sjuck Bokkedr. van Sternsee.
38. *Stamboek* II, 131.
39. A. Pathuis, 'Het handschrift 'Ommelands Eer' van pater Franciscus Mijleman s.j.' *Archief voor de geschiedenis van de katholieke kerk in Nederland*, VII (1965) 9. Zie ook: W.J. Formsma, R.A. Luitjens-Dijkveld Stol en A. Pathuis, *De Ommelander*

Wumkes.nl

borgen en steenhuizen (Groningen 1973) 436.

40. Het 1604 daterende testament van zijn weduwe vermeldt dat Douwe Herema in 1592 in Groningen heeft getesteerd. RAF Huisarchief Tjaardastate inv. nr. 422.
41. RAF Huisarchief Tjaardastate inv. nr. 422.
42. In het midden van de 17de eeuw behartigt Sydske Herema, die dan in Leeuwarden woont, zelfstandig de belangen van de zoons van haar nichtje Theodora (alias Tjaertke Tjaertsdr.) de Gramaye-Herema bij de verdeling van de erfenis Van Sternsee.
43. Bolswarder D.T.B.-registers 153a, RAF.
44. Trijntkes grootmoeder was de halfzuster van de grootmoeder van Luts Camminga, Bockes grootvader was de broer van Carel van Sternsee's grootmoeder. Zie over het geslacht Aebinga van Humalda: D.J. van der Meer en Ype Brouwers, 'Aebinga van Humalda', *Genealogysk Jierboekje* (1988) 80.
45. Von Richthofen, *Friesische Rechtsquellen* (Berlin 1940) 359.
46. H.F.J. Duindam, 'Sint Liudger, een biografie in vogelvlucht', in: *Liudger 742- 809. De confrontatie tussen heidendom en Christendom in de Lage Landen* (z.pl. 1984) 6 en 7.
47. De zogenaamde Helmstedter Pfennig van abt Gerold (1031-1058) toont een gekroonde baardloze kop met rondschrift: Scs Liudierus. Wilhelm Stüwer, 'Die Verehrung des hl Liudger' in: *Westfalia Sacra* (Münster 1948) I 222.
48. Klaes Sierksma, *Liudger Thiadgrimszoon* (Franeker 1995) 91.
49. Mireille Madou, *De Heilige Gertrudis van Nijvel* (Brussel 1975) plaat 52a.

Wumkes.nl

Het Oldeklooster in de Friese politiek, 1572-1580[1]

K. van Berkel

Inleiding

Op 21 maart 1580 namen de Staten van Friesland een gedenkwaardig besluit. Alle kloosters in het gewest werden opgeheven en de Gedeputeerden kregen de opdracht 'alderspoedelicxt' de kloostergoederen te inventariseren en in eigen beheer te nemen. Gevolmachtigden gingen op pad om, voor zover dat al niet gebeurd was, nauwkeurig de bezittingen van elk klooster op te tekenen. Veel kloosterbroeders legden zich neer bij de nieuwe verhoudingen en stonden hun administratie aan de Staten af in ruil voor een pensioen dat uit de gewezen kloostergoederen werd betaald. Zo'n tweehonderd geestelijken weigerden dat echter en weken uit naar gewesten die nog gehoorzaam waren aan de koning, om daar betere tijden af te wachten. Maar na de Reductie van Groningen in 1594 legden ook zij zich neer bij wat kennelijk onvermijdelijk was. Sommigen keerden terug naar Friesland, met een pensioen van de Staten. Het gewest waarnaar zij terugkeerden was echter onherkenbaar veranderd, alsof het nooit katholiek was geweest: de kerken waren gezuiverd en in bezit genomen door de gereformeerden en verreweg de meeste kloosters waren uit het Friese landschap verdwenen.

Was het werkelijk onvermijdelijk? Achteraf is zoiets makkelijk vast te stellen, maar voor de tijdgenoten was het in de roerige jaren tussen 1572 en 1580 onmogelijk te voorspellen welke kant het op zou gaan. Zeker voor diegenen die uiteindelijk aan het kortste eind trokken – in dit geval de Friese kloosterlingen – is het niet eenvoudig een indruk te krijgen hoe zij de situatie beoordeelden. Verliezers schrijven nu eenmaal geen geschiedenis. Maar al schrijven ze dan geen geschiedenis, ze laten toch soms bronnen na waarmee we kunnen proberen iets te reconstrueren van hun houding tegenover de gebeurtenissen. Mol heeft in zijn dissertatie over de huizen van de Duitse Orde in Friesland brieven van de laatste commandeur van Schoten, Melchior de Grote, kunnen gebruiken om een schets te geven van de geestesgesteldheid van iemand die het onderspit moest delven.[2] Maar Schoten was één van de kleinste kloosters in Friesland en de prelaat van Schoten had geen politieke invloed. Anders lag dat met de laatste abt van de cisterciënzerabdij Bloemkamp of Oldeklooster bij Bolsward, Thomas van Groningen. Van 1572 tot 1580 heeft hij zo goed en zo kwaad als dat ging de belangen van zijn klooster en dat van de katholieke geestelijkheid in het algemeen in de Friese Staten proberen te behartigen. Van hem zijn geen brieven bewaard gebleven, maar hij heeft een Kroniek van zijn klooster geschreven en in zijn Rekenboek nauwkeurig bijgehouden wat de inkomsten en uitgaven van zijn klooster in deze tijd waren.[3]

Wumkes.nl

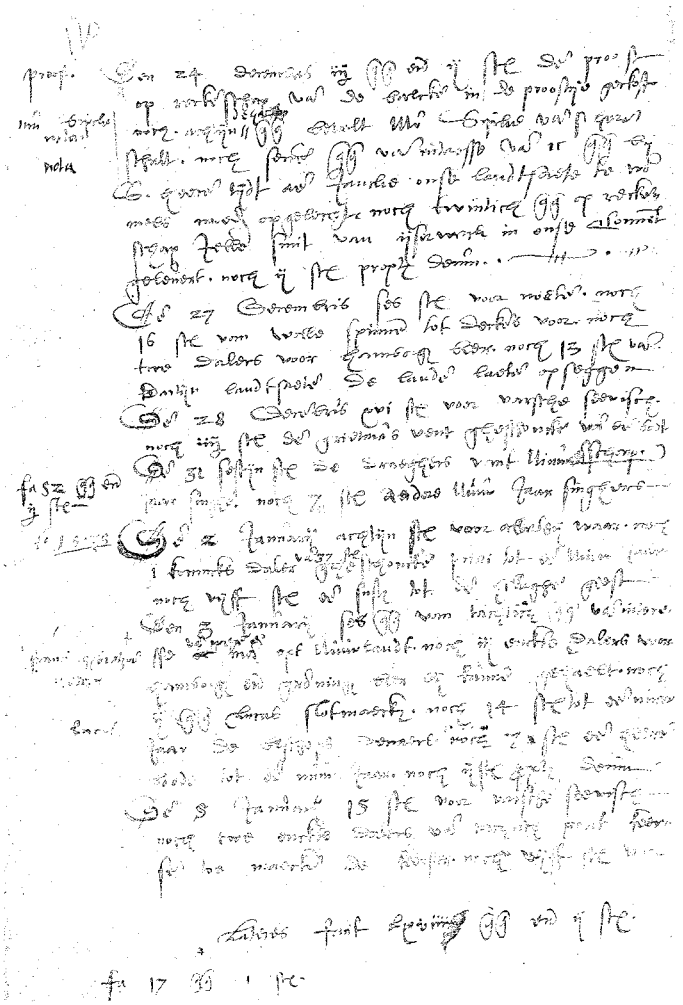

Afb. 1. Het handschrift van abt Thomas: bladzijde 110 uit het Rekenboek, met de uitgaven van eind december 1574 tot begin januari 1575

Op basis van deze bronnen en vooral op basis van zijn Uitgavenrekening is het niet alleen mogelijk zijn bewegingen in deze periode te volgen, maar ook te bepalen welke houding hij innam in het grote conflict over staat en godsdienst. Herlezing van deze en andere bronnen biedt ons de mogelijkheid een beeld te ontwerpen van de houding en mentaliteit van een vooraanstaand katholiek prelaat die, net als de anderen, uiteindelijk in de nederlaag van zijn religie moest berusten.

Wumkes.nl

Het roerige jaar 1572

Op 7 juni 1572 overleed Hendricus van Steenwijk, abt van het Oldeklooster, en een kleine week later, op 13 juni, werd Thomas van Groningen als zijn opvolger gekozen.[4] De nieuwe abt was dertig jaar, maakte sedert 1558 deel uit van de kloostergemeenschap en was enige jaren pastoor geweest van het dorpje Hartwert, vlakbij het klooster. Hij werd de dertigste abt van het cisterciënzerklooster en hij zou ook de laatste zijn.

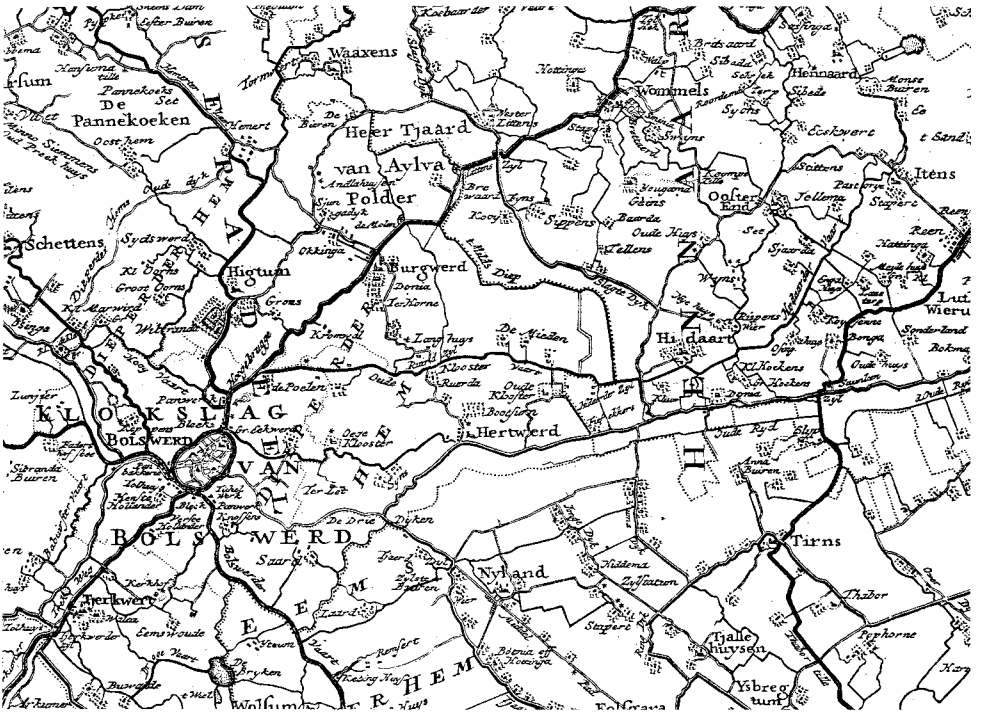

Afb. 2. De ligging van Oldeklooster tussen Hartwerd en Hidaard volgens de Vegelin-kaart van 1739

Het klooster waar Thomas van Groningen de leiding over kreeg, was een van de oudste en rijkste kloosters van Friesland. Vanuit Klaarkamp, de eerste vestiging van de cisterciënzers in Friesland, was in 1191 ten noordoosten van Bolsward, op gronden die op de voormalige Middelzee waren gewonnen, het klooster Bloemkamp gesticht. Anders dan lang gedacht is, vestigden de cisterciënzers zich niet bij voorkeur in de wildernis, om deze in cultuur te brengen, maar juist in of aan de rand van streken die al behoorlijk bevolkt waren, maar waar door bijvoorbeeld de verbetering van de afwatering nog goede uitbreidingsmogelijkheden waren.[5] Rondom de oude Middelzee waren zulke mogelijkheden nog volop aanwezig. Vanuit Bloemkamp werd in 1233 een afhankelijke vrouwenpriorij bij Scharnegoutum gesticht, aan de overzijde van de vroegere zeearm, iets ten noorden van Sneek. Officieel heette dat nieuwe nonnenklooster Aula Dei, maar de lokale bevolking had

Wumkes.nl

het al spoedig over Nijeklooster, waarna Bloemkamp doorgaans werd aangeduid als Oldeklooster.[6]

In de loop der eeuwen verwierf Oldeklooster vele landerijen in de directe omgeving en zelfs buiten Friesland en ook al gingen vooral de verderweg gelegen bezittingen later weer verloren, rond het midden van de zestiende eeuw bezat het klooster in de vierhoek tussen Bolsward, Sneek, Leeuwarden en Franeker vele en vruchtbare landerijen. Uit de inventarisatie die na de secularisatie is gemaakt van de geconfisqueerde kloostergoederen op het Friese platteland kan worden afgeleid dat alleen Klaarkamp en Gerkesklooster (een derde cisterciënzerabdij tegen de grens met Groningen) meer hectares grond bezaten en op een hogere huuropbrengst konden rekenen. Uit de opgaven van Thomas van Groningen zelf kan men aflezen dat in totaal zo'n tachtig meiers grond van het klooster pachtten en aan pachtgelden bijna 3400 goudguldens opbrachten (waarbij dan nog is afgezien van de betalingen in natura). Geen van de kloosters in Westergo kon op vergelijkbare inkomsten bogen.[7]

Het was dan ook een redelijk omvangrijk complex waar Thomas van Groningen in 1572 het beheer over kreeg. Centraal, op het hoogste punt, stond de kerk, met daaraan vastgebouwd de kapittelzaal, de galerij of claustrum, de refter, het abtshuis, het auditorium, de keuken, de ziekenzaal met bibliotheek en het kelderhuis, alles in steen opgetrokken en omringd door een muur met een grote poort en een gracht. Buiten de gracht lagen de meestal houten bedrijfsgebouwen, het langhuis (ook wel melkhuis genoemd), het timmerhuis, het smidshuis en het brouwhuis annex bakkerij. Daar werkten de lekebroeders en arbeiders die op de direct aan de abdij grenzende landerijen het boerenbedrijf uitoefenden.[8]

Door zijn muur en gracht was Oldeklooster makkelijk te verdedigen en dus, zo merkten de zelf niet zo martiale monniken, geliefd bij vreemde troepen die zich in de buurt van de steden Bolsward en Sneek wilden verschansen. Dit gebeurde bijvoorbeeld in maart 1535, toen ruim driehonderd wederdopers het klooster overrompelden. In Münster hadden ze al de bestaande orde omvergeworpen en ter ondersteuning van hun koninkrijk aldaar werd nu ook in de Nederlanden naar steunpunten gezocht. De Friese stadhouder, Schenck van Toutenburg, had de grootste moeite om de dopers weer uit het klooster te verdrijven. Pas na een beleg van een week slaagde hij erin een bres te schieten in de zware kerkmuren en het klooster stormenderhand in te nemen. Tijdens dat beleg was het klooster danig beschadigd, maar het herstel werd groots aangepakt: er kwam nu ook een mooi orgel in de kerk, houten trappen werden door stenen vervangen en het hele complex werd in passende kleuren geschilderd; zelfs de abtsstaf werd nu verguld. Maar de abt ging daarbij zoveel schulden aan, dat het klooster er eigenlijk nooit meer bovenop is gekomen. Want weliswaar beschikte Oldeklooster over een rijk grondbezit, de rente die over de leningen moest worden betaald loog er niet om. Maar belangrijker was misschien nog dat de religieuze basis waarop het klooster rustte al enige tijd onderhevig was aan langzame erosie. Het afnemend geloof in de effectiviteit van missen die voor overledenen werden gelezen zorgde voor een terugloop in het aantal misbestellingen en dus in de inkomsten. Toen Thomas van Groningen het economisch beheer van zijn voorganger overnam, zag hij zich dan ook geconfronteerd met een uitstaande schuld die groter was dan het jaarinkomen van het klooster en kon hij het hoofd alleen boven water houden door nieuwe leningen af te sluiten. Dat het klooster er bepaald niet florissant voorstond blijkt ook al uit het geringe aantal monniken dat in de tijd van Thomas van Groningen in het klooster verbleef, nooit meer dan tien. Bij gebrek aan voldoende kloosterlingen moest de abt

Wumkes.nl

zelf ook als oeconoom optreden, net als zijn voorgangers. Het kloostercomplex moet een soms akelig lege indruk hebben gemaakt.[9]

En in 1572 zou de toestand niet beter worden, want spoedig na het aantreden van Thomas van Groningen kreeg het klooster te lijden van de invallen van de geuzen.[10] Al voor 1572 had Friesland veel last van aanvallen van watergeuzen, maar na de inname van Den Briel en vooral nadat de geuzen zich op 23 mei in Enkhuizen genesteld hadden, namen de aanvallen in hevigheid toe. In Friesland stuitten de geuzen echter op de bekwame tegenstand van de commandant van de Spaanse troepen in Groningen en Friesland, Caspar de Robles, heer van Billy. Nog in juni 1572 bracht deze een aantal Spaanse, in de volksmond 'Waalse', troepeneenheden van Groningen over naar Friesland, waar ze op kosten van dat gewest op oorlogsschepen en in kustplaatsen werden gelegerd.[11] Ook op het platteland patrouilleerden zijn troepen en in augustus nam Robles bovendien een aantal ruiters in dienst, op kosten van de kloosters, die het meest te lijden hadden van de landgangen van de geuzen.[12] De kloosters zelf namen natuurlijk ook maatregelen: Thomas van Groningen kocht regelmatig buskruit, liet zinkroeren repareren en schafte in juli 1572 zelfs een 'krumhoorn op den toorn' aan om daarmee alarm te kunnen blazen.[13]

De aanvallen van de geuzen richtten zich aanvankelijk voornamelijk op de smalle kuststrook tussen de Zuiderzee aan de ene kant en de venen en moerassen van de Kop van Overijssel en Zuid-Oost Friesland aan de andere kant. Plaatsen als Kuinre, Blokzijl en Vollenhove beheersten deze verbindingsweg tussen Friesland en Overijssel, waar de prinsgezinde troepen in opmars waren. De troepen van Robles wisten zich daar tot het midden van augustus staande te houden, maar na de val van een aantal steden in het noorden van Overijssel achtte de krijgsoverste het minder raadzaam zijn troepen in zo'n uithoek van Friesland aan aanvallen bloot te stellen en trok hij ze terug op de blokhuizen van Leeuwarden, Harlingen en Stavoren. Deze blokhuizen beheersten de belangrijkste verbindingswegen met de zuidelijke gewesten, die toen over de Zuiderzee liepen, en Robles kon hopen op deze manier Friesland militair in zijn macht te houden.[14] Ook in de steden Sneek, Bolsward en Franeker, waar hij de gezindheid van de burgerij niet vertrouwde, maar waar geen garnizoen gelegen was, probeerde hij nog troepen te legeren. De burgers van Sneek weigerden echter zijn troepen in te nemen, ondanks een pleidooi dat de uit Sneek afkomstige Raadsheer Pieter Fritema nog voor Robles hield.[15] Robles bracht daarop zijn troepen van het Nijeklooster bij Scharnegoutum, waar ze tijdelijk ondergebracht waren, op 14 augustus over naar het Oldeklooster om van daaruit te proberen hen in Bolsward onder te brengen. Ook daar ving hij de dag daarop bot: de burgerij vertrouwde 'het soet gefluyt van den vogelaer' niet.[16] Onverrichterzake moest Robles terugkeren naar Leeuwarden.[17]

Op 16 augustus landden de geuzen onder leiding van de voormalige grietman van West-Dongeradeel, Jan Bonga, in Gaasterland en via Sloten en IJlst trokken ze op 18 augustus Sneek binnen. Ze versterkten de stad onmiddellijk met grond van het geconfisqueerde land van Pieter Fritema en met materiaal dat uit de naburige kloosters Groendijk en Hospitaal was weggesleept.[18] Daarna trokken ze verder, op Bolsward aan.

Thomas van Groningen had dit zien aankomen en er tijdig voor gezorgd dat de kostbaarheden van het klooster met Robles waren meegegeven naar Leeuwarden.[19] Ook had hij gezorgd voor een behoorlijke voorraad levensmiddelen in Bolsward en Leeuwarden. Zelf ging hij op 18 augustus met twee kloosterlingen al naar Bolsward, de dag daarop gevolgd door de overigen.[20] Toen dezen in Bolsward arri-

Wumkes.nl

veerden, was de abt al weer doorgereisd naar het veiliger Leeuwarden:

> Noch 7 gg. gelaeten in onse huis pro necessarijs conventualium, doe ick nae Leuwerden reysde. Noch 7 sts. de waeckers in de poorte, doe ick midt Paulo de pater van Thabor op onse waghen van Bolzwert nae Leuwarden reysde om daer te blyvenn.[21]

Op 20 augustus verschijnt Bonga met de zijnen voor de poorten van Bolsward en eist toegang. Deze wordt hem door de burgers geweigerd en ontstemd legert de geuzenvoorman zich in het nabijgelegen, inmiddels verlaten complex van Oldeklooster. Zijn troepen richten daar flink wat schade aan en voeren het achtergebleven vee weg naar Sneek, waar het weer doorverkocht wordt.[22] De soldaten blijven er een week, totdat de burgers van Bolsward alsnog hun poorten openen voor de prinsgezinden, zij het niet voor Bonga, maar voor Diederik van Bronckhorst, die door de graaf Van den Berg, 's prinsen bevelhebber in Overijssel, benoemd is tot voorlopig stadhouder van Groningen en Friesland. In het gevolg van Bronckhorst trekt op 26 augustus ook Bonga de stad binnen.[23] Terstond worden alle goederen van de 'papisten' in beslag genomen en op 28 augustus worden de in Bolsward achtergebleven kloosterlingen van Oldeklooster in de boeien geslagen. De abt is later nog verontwaardigd over hun behandeling: 'Incredibile est, quae convitia, quas subsannationes fratres, dum in vincula detinebantur, passi sint' (Het is ongelofelijk welke beledigingen, in woord en gebaar, de broeders hebben ondergaan toen ze gevangen zaten).[24] Na ondervraagd te zijn over de verblijfplaats van de abt en de bezittingen van het klooster, worden ze weer vrijgelaten. Omdat het refugium leeggehaald en vergrendeld is, trekken ze, van alles beroofd, naar Leeuwarden.

Na Bolsward gaat Franeker op 28 augustus in prinsgezinde handen over, maar een aanslag op Dokkum mislukt op jammerlijke wijze: de stad wordt op 30 augustus door de troepen van Robles voor een groot deel in de as gelegd.[25] Deze stad was voor Robles van groot belang voor de aanvoer van koren uit Emden. Om de graanoogst van Het Bildt veilig te stellen legt Robles op 16 september troepen in de kloosters Anjum en Lidlum en in de plaats Berlikum.[26] Verder slaagt hij erin de haven van Makkum, de belangrijkste aanvoerroute voor de geuzen in Bolsward, Sneek en Franeker, onbruikbaar te maken. Eerst weet hij nog onder het oog van de geuzen een aantal boterschepen uit de haven weg te kapen en vervolgens brengt hij een tweetal schepen in de havenmonding tot zinken.[27] Zo raken de geuzen meer en meer in hun steden ingesloten.

Leeuwarden puilde ondertussen uit van de vluchtelingen. Dit leverde al gauw moeilijkheden op voor de voedselvoorziening: de prijzen stegen en sommige producten verdwenen vrijwel uit de handel.[28] Thomas van Groningen wist in de overvolle stad toch nog twee huizen te huren: op de Nieuwstad en in de Kerkstraat; het klooster bezat in deze stad geen refugium.[29] Hij kon ook rekenen op de ondersteuning van andere kloosters: uit het cisterciënzer zusterconvent Nazareth, dat ten noorden van Leeuwarden lag, kwamen drie ossen die op het land van het Minderbroedersklooster binnen Leeuwarden konden grazen; in dat klooster werd ook voor de abt bier gebrouwen. Vanuit Klaarkamp werd hij voorzien van turf en kleding.[30] Toch was ook dit onvoldoende, want de abt heeft ook geld moeten lenen: bij de deurwaarder Hector de Pauw leent hij 100 gulden.[31]

De kloosterlingen, die zonder een cent op zak uit Bolsward waren gekomen, werden ondergebracht in andere cisterciënzer kloosters, zoals in Gerkesklooster, Aduard en Essen, of bij familieden, zoals de ouders van broeder Harmannus.[32] De

Wumkes.nl

abt was niet in staat ook hen nog eens te onderhouden daar hij al genoeg te lijden had onder de inkwartiering van de soldaten van Robles. Op 9 november gaf hij tenminste 7 stuivers uit voor 'een request daermede ick versochte van de soldaeten ontslaeghen te worden.'[33] Dat deze soldaten op kosten van de burgerij onderhouden werden was bittere noodzaak: Robles verkeerde in geldnood en van de inderhaast bij elkaar geroepen Gedeputeerden kon hij niet snel genoeg toestemming krijgen om een omslag op de floreen te heffen. Hij was daardoor gedwongen bij particulieren een lening af te sluiten. Thomas van Groningen was één van degenen die hem zo'n lening moesten verstrekken en wel voor een bedrag van 280 Kar.g.[34]

Vanaf begin oktober werd de toestand voor de geuzen in de steden steeds zorgwekkender. Ze bleken keer op keer niet opgewassen tegen de superieure troepen van Robles. Bovendien leed hun zaak ernstige schade door de onenigheid en openlijke twist tussen Bronckhorst en de in september gearriveerde 'officiële' stadhouder namens Oranje, Joost van Schouwenburg, een allesbehalve doortastende persoonlijkheid die nu met het opperbevel was belast.[35] Op 17 oktober werd de toestand nog nijpender: Robles nam Dronrijp in en drong vervaarlijk op Franeker aan. Er gingen geruchten dat de Walen binnenkort ook op zouden rukken naar de andere steden. Toen de situatie zich zo dreigend liet aanzien, gaf Bronckhorst bevel alle kloosters in de buurt van de steden zo grondig te verwoesten dat de Walen zich daar in elk geval niet meer zouden kunnen legeren. Op 19 oktober werden de kloosters Tzummarum, Achlum en Monnekebajum bij Franeker, Nijeklooster, Thabor, Groendijk en Hospitaal bij Sneek en Oegeklooster en Oldeklooster bij Bolsward in brand gestoken.[36]

Afb. 3. Het grootzegel van abt Thomas (1592). Randschrift: S(igillum) D(omini) Thomae Gron[ingensis] abbatis Floridicamp[i]. Verzameling oorkonden van de Vereniging tot Beoefening van Overijssels Recht en Geschiedenis, Rijksarchief in Overijssel, Zwolle

De toestand werd ronduit kritiek voor de geuzen toen eind oktober al onverwacht en fel de vorst inviel, zodat de grachten van Franeker voortdurend opengehakt moesten worden. En toen het bericht over de val en kastijding van Zutphen (14 november) tot hen doordrong, was het helemaal gedaan met hun moreel. Joost van Schouwenburg kneep er op 18 november stilletjes tussenuit en Robles kreeg vrij baan. Vanuit Harlingen nam hij op 22 november Makkum in, waarop, zo schreef Winsemius later,

Wumkes.nl

twee hondert Walen langhs den Schettenserdijck over de Maernezijl in Bolswerdt ghecomen zijn ende hebben met vlieghende Vaendelen haren intocht in de groote Kercke ghenomen ende aldaer met andere Papisten ghesonghen: TE DEUM LAUDAMUS.[37]

Sneek en Franeker volgden kort daarop, op 26 november. Robles was weer heer en meester in het Friese land.[38]

Zodra Bolsward weer in Robles' handen was gekomen, zond Thomas van Groningen zijn dienaar Jan op een geleend paard vooruit om 'nae onse goeden te vernemen'.[39] Zelf volgde hij 25 november en voorlopig nam hij zijn intrek in de herberg van Im Pieters.[40] Meteen diende hij een request in:

Den 28 Novembris 7 sts. Mente Ambrosiuszoon secreterys voor een request aan myn h. Coronell dat wy onse repelicke [roerende] goeden van den goesen ende borghers distraheert uth onse huis, mochten wederom aentasten.

Hij voegde daaraan toe:

Noch 7 sts. voor verborgen gooden, de wel bewaert waren, naemelick h. Jellys witte niuwe rock, schappulaer ende caputin ende slotelen.[41]

De abt was niet de enige die een request indiende, maar voorlopig bleven alle ontvreemde goederen, of deze nu konings- of geusgezinden toebehoorden, in verzekerde bewaring bij de militaire autoriteiten. Nog in januari van het volgende jaar was schriftelijke toestemming nodig om teruggevonden bezittingen weer te kunnen aanvaarden:

Noch 7 sts. Wybe hoopmans secretarys voor dat hy een breefken schreef dat ick 3 van onse koyen mochte haelen van Der Soel de Wybe voorschreven van Slooten gehaelt hadde.[42]

Op 17 december reisde de abt naar Sneek om daar, niet zonder succes, naar ontvreemde bezittingen te zoeken:

Noch sovende veertichste halff sts. verteert toe Sneeck toe Geertien Hans Pyls huis doe ick aldaer vernam nae onse goet. Noch 4 sts. dat ick onse goet leedt omroepen bennen Sneeck ofte emant was de het hadde.[43]

Hoe scherp nog de controle was op de komende en gaande man blijkt wel uit het feit dat de abt uitdrukkelijke toestemming van de burgemeester van Sneek nodig had om de stad te mogen verlaten.[44] Na verkregen toestemming reisde Thomas op 18 december per slede door naar Leeuwarden om daar allerlei zaken af te handelen en wellicht op het blokhuis te gaan praten over het eind november ingediende request.[45]

Het kloostercomplex had behoorlijke schade opgelopen en kon voorlopig niet betrokken worden. De kloosterlingen bleven dan ook bij de andere kloosters in de kost. De abt bleef daarentegen in Leeuwarden en onderging daar ook in maart 1573 de abtswijding, hem in aanwezigheid van de abten van Klaarkamp en Gerkesklooster toegediend door bisschop Cunerus Petri.[46] Tot in april 1574 werd nog huur betaald voor de huizen die de abt in de geuzentijd betrokken had. Na zijn vertrek uit Leeuwarden nam Thomas waarschijnlijk nog even zijn intrek in het refugium binnen Bolsward.[47]

Wumkes.nl

De geuzen waren het land uit, maar de ellende was gebleven. Ook al had Robles het gewest militair weer geheel in zijn macht, de schade die de geuzen hadden aangericht en door hun strooptochten nog steeds aanrichtten, de overlast die de troepen van Robles zelf veroorzaakten, de hoge lasten voor het onderhoud van deze soldaten en tot overmaat van ramp enkele dijkdoorbraken maakten dat materiële zorgen en bekommernis om de eigen veiligheid alles overheersten. In deze jaren moest Thomas van Groningen noodgedwongen een rol op het politieke toneel gaan spelen, waarbij hij natuurlijk vooral optrad binnen het netwerk van prelaten en geestelijken. Dat netwerk strekte zich niet ver uit – in de jaren dat hij abt was is Thomas niet verder gereisd dan naar Aduard en Groningen, waar hij tot tweemaal toe bij abtsverkiezingen aanwezig moest zijn. Maar de prelaten waren op grond van de economische betekenis van hun kloosters bepaald niet de minst gezaghebbende leden van de landdag en dat gold zeker voor de relatief rijke cisterciënzers. De abt van Klaarkamp, Gerardus Jacobi, was hun voorman; hij was ook ettelijke jaren een van de zes gedeputeerden. Maar er was ook wel degelijk een rol weggelegd voor de abt van Oldeklooster.

De eerste zorg voor Thomas van Groningen was natuurlijk het herstel van het klooster.[48] Voorrang werd daarbij verleend aan de bedrijfsgebouwen, wat voor de hand ligt omdat alleen het boerenbedrijf voor de nodige inkomsten zorgde. Bovendien moest de veestapel van het klooster, tijdens de 'goeserij' her en der verspreid, ergens ondergebracht worden.[49] De grote poort, het lang- of melkhuis, de kelder, de keuken en de paardenstal waren in 1573 weer zo goed als klaar; in januari 1574 betaalde de abt tenminste de rekening voor 'de weerhane opt kelderhuis'.[50] Daarna kon men een begin maken met het herstel van de eigenlijke kloostergebouwen: kerk, kapittelzaal, abtskamer etc. Daar was men in 1575 en 1576 nog volop mee bezig – in mei 1576 was de oven voor het bakken van brood pas klaar.[51] Ook werden in deze jaren enkele boeken aangeschaft (onder andere van Augustinus en Erasmus) die de verliezen die de bibliotheek had geleden misschien moesten goedmaken.[52] Maar we mogen wel aannemen dat toen de abt op 8 september 1576 geld uitgaf voor een 'conterfeitinghe van onse convent', het complex weer in volle glorie hersteld was.[53]

Het grootste gedeelte van het duurzamere bouwmateriaal, de eiken balken, de 'Bentemer raamten' en de 'Noordtsche deelen' moesten van verre komen en via Harlingen aangevoerd worden.[54] Dat ging niet altijd even gemakkelijk:

> Den 15 Julii 12 Karolus g. de aarbeiders de welcke die 85 balcken van Harlingen in onse convent brachten om dat hem(?) de balcken daer qualick te kryghen waaren overmits die quade vaert.[55]

De abt zal daarbij ongetwijfeld het oog hebben gehad op de handelsbelemmeringen die de piraterij van de geuzen veroorzaakten, die vooral vanuit Enkhuizen opereerden. Ze hadden weliswaar door hun ruwe optreden in de nazomer van 1572 veel van het vage krediet verspeeld dat ze daarvoor nog hadden, maar hun aanvallen bleven gevaarlijk.[56] De tijdelijke bezetting van Hindeloopen in september 1574 zal de abt ongetwijfeld ter ore zijn gekomen.[57]

Ter versterking van de kustverdediging werd alle kustgrietenijen bevolen dag en nacht wacht te houden op de zeedijken en bij eventuele landgangen van de geuzen onmiddellijk alarm te slaán. Samen met Oegeklooster en de dorpen Schettens en Tjerkwerd moest Oldeklooster in de grietenij Wonseradeel het dijkvak Zurich

Wumkes.nl

bewaken. Van de in totaal veertien wakers (en één ruiter) moest het Oldeklooster er twee voor zijn rekening nemen, waarvan één uitgerust met een geweer. Deze werd dan ook dubbel uitbetaald: hij kreeg op den duur 28 stuivers, de ander 14. Ook lont en buskruit kwamen nog voor rekening van het klooster.[58] Kort na de afkondiging van het besluit (4 februari 1573) richtte Thomas van Groningen nog wel een request aan het Hof om van de waakplicht ontheven te worden, maar zonder succes.[59]

Een extra belasting voor Wonseradeel was bovendien nog de schans te Makkum, waar een vendel Laagduitse troepen onder hopman Wybe Wybez. van Goutum lag.[60] Deze schans was gelegen óp de Makkumerzijl, een van de belangrijkste afwateringssluizen van Westergo, waarvoor het klooster onderhoudsplichtig was. De abt moest dus zowel voor de sluis als voor de soldaten in de schans op de sluis onderhoudsgeld betalen en dit leek een dure aangelegenheid te worden omdat het dode gewicht van de aarden wallen van de schans de zijlconstructie dreigde te ontwrichten. De abt deed dan ook in augustus 1575 aan Robles het verzoek de schans te verleggen, wat zonder veel kosten en zonder verlies van strategische waarde zou kunnen geschieden.[61] Op 21 augustus bracht de abt met de grietman van Wonseradeel en een begeleidende garde van vier soldaten een bezoek aan de schans om 'oculare inspectie te nemen'.[62] Zowel de grietman als de overste van de Laagduitsers brachten een positief advies uit over de verlegging van de schans. Overigens konden de abt en de hopman het uitstekend met elkaar vinden: toen de laatste eens bij de eerste op bezoek kwam, werden er voor hem tamme kastanjes en hazelnoten geserveerd.[63] En waarom ook niet? De hopman was de abt immers 'behulpelick' geweest bij het verleggen van de schans. Dat het request inderdaad in positieve zin was beantwoord, blijkt uit het feit dat de abt op het eind van het jaar ook wat stuivers aan de knechten, de schenker en de kok uitdeelde in de schans te Makkum. De hopman ontving natuurlijk wat meer: 7 ggl. min 6 st.[64]

Eveneens tot afweer tegen de geuzen had Robles in verschillende havenplaatsen van Groningen en Friesland een aantal schepen liggen om de geuzen al op zee te kunnen bestrijden. Voor Friesland waren dat de havens Lemmer, Stavoren, Hindeloopen, Workum, Makkum, Harlingen, Nieuwezijl en Kollumerzijl.[65] Uiteraard op kosten van de Friezen, die echter net zo goed van deze schepen te lijden hadden. De Spanjaarden onderscheidden niet altijd even nauwkeurig tussen vriend en vijand, en het verbod op handel met de opstandelingen bracht nog al eens buitenlandse kooplieden in Friesland in moeilijkheden als ze uit Holland of Zeeland kwamen.[66]

De meeste last hadden de Friezen echter van de Waalse troepen in de steden, die 's zomers soms op het platteland werden ondergebracht.[67] Met name de steden Sneek, Bolsward en Franeker, die in 1572 de kant van de Geuzen hadden gekozen, waren zwaar belast. De officieren werden doorgaans ondergebracht in de huizen van gevluchte aanzienlijken, de gewone soldaten in burgerhuizen of herbergen.[68] Officieel waren de burgers voor het onderhoud van deze soldaten een vast bedrag verschuldigd, maar vaak dwongen de soldaten een hoger bedrag af, naar hun eigen 'appetyt'. De lasten werden zo hoog dat de rijkere burgers er al over dachten de stad met have en goed te verlaten. Ze zouden dit misschien ook werkelijk gedaan hebben als het Hof dit op verzoek van de stedelijke magistraat niet verboden had.[69]

Naast de 'ongeorganiseerde afpersing' van de soldaten stond de 'georganiseerde afpersing' van Robles.[70] Het onderhouden van de troepen kostte veel geld en daarin kon niet voorzien worden uit de normale inkomsten. Robles moest daarom keer op keer de Staten en de Gedeputeerden bij elkaar roepen om toestemming te vragen voor een verhoging van de belastingen. En steeds moesten de Staten voor zijn eisen

Wumkes.nl

zwichten. Meestal ging het om een omslag van een of meer stuivers op de floreen, d.i. op huurwaarde van de grond. Deze grondbelasting drukte onevenredig zwaar op het platteland en daarom stelde Robles in 1574 voor om nu eens de accijnzen op bier, wijn en laken te verhogen (imposten). In april riep hij een informele vergadering van aanzienlijke Friezen bijeen om hun mening te horen, maar hoewel hij van slechts weinigen steun kreeg, werkte Robles zijn plan toch verder uit.[71] Slechts enkele heren uit Westergo, het kwartier dat de meeste last had van de Spaanse troepen (en van overstromingen), voelden wat voor het plan, onder wie ook Thomas van Groningen.[72] Op een vergadering van enige aanzienlijken, begin mei door Robles in Harlingen bijeengeroepen, waar ook de abt aanwezig is, blijkt Westergo nog steeds alleen te staan.[73] Op de landdag van september 1574, waar het besluit genomen wordt toch de imposten te gaan heffen, wordt Thomas van Groningen gekozen in een uit acht man bestaande commissie die toezicht moet houden op de goede ontvangst van de gelden. Als 'gecommitteerde op het stuk van de impositien' komt zijn naam ook voor onder het reglement van de ontvangers.[74] Zijn betrokkenheid bij deze zaak blijkt uit de rekening als hij op 27 september, na de landdag, 'twe exemplaren vant octroij van den impost' koopt en twee maanden later een bezoek aflegt bij zijn mede- gecommitteerde Schelte Liauwkema.[75] Voor de onkosten die uit zijn commissie-werk voortvloeien, ontvangt de abt in 1574 en 1575 85 gg.[76]

De opbrengst van deze imposten bleek onvoldoende en daarom kwam Robles in 1575 met het voorstel voor een nieuwe, aanvullende heffing, het zogenaamde familie- of hoofdgeld, een soort 'personele' belasting, waaraan men naar vermogen moest bijdragen. Abten en prelaten zoals Thomas van Groningen betaalden het maximum, 2 gg.[77] Op de landdag van juni-juli 1575 werd dat bedrag al weer verhoogd, maar werden de imposten weer afgeschaft. De financiële druk was toen ook al niet meer zo groot, omdat de grote bede, die de landvoogd Alva in 1570 was toegestaan als afkoping van diens tiende penning, in 1575 eindelijk was afbetaald. Bovendien behoorde de ergste watersnood na 1574 tot het verleden en maakte het herstel van de dijken onder de strenge hand van Robles goede vorderingen.[78]

Dat wil niet zeggen dat er nu niets meer te klagen viel. Op 20 juni 1576 wordt er namens de landdag een protest aan het Hof van Friesland gericht over de overlast die de troepen van Robles veroorzaken. Een van de ondertekenaars is Thomas van Groningen. Het bezoek dat de abt op 29 juni brengt aan de president van het Hof zal met deze 'doleantien' in verband staan.[79] Een dag later richt hij zich samen met Paulus Costerus, de abt van Foswerd, tot Robles met een officieel verzoekschrift om van de overlast verlost te worden en tekent hij mede een lastgeving voor twee gecommitteerden die naar Brussel gaan om hetzelfde te bepleiten.[80]

De grote crisis 1576-1579

Inmiddels is op 4 maart 1576 de Spaanse landvoogd Requesens overleden en is in de Zuidelijke Nederlanden een beweging op gang gekomen om door onderhandelingen met de opstandelingen in Holland en Zeeland de vrede te herstellen. De Spaanse furie, die begin november in Antwerpen raast en enkele duizenden slachtoffers maakt, onderstreept alleen maar de noodzaak zo gauw mogelijk de vreemde troepen het land uit te krijgen. Op 8 november sluiten enkele afgevaardigen van de Staten-Generaal de Pacificatie van Gent, waarbij zij onder andere afspreken dat de

Wumkes.nl

nieuwe landvoogd alleen erkend zal worden als hij de vreemde troepen heenzendt en in overleg met de Staten regeert. Oranje wordt erkend als stadhouder van Holland en Zeeland, over de kwestie van de religie zal een vergadering van de Staten-Generaal moeten beslissen, tegen het katholicisme mag buiten Holland en Zeeland niets gedaan worden, maar voorlopig worden de plakkaten tegen de ketters wel opgeschort. In januari 1577, als de onderhandelingen met de nieuwe landvoogd Don Juan zijn begonnen, wordt in de Eerste Unie van Brussel het in november bepaalde nog eens bevestigd.

Deze beweging vond ook in Friesland weerklank. Nadat op 23 november 1576 Robles door zijn eigen troepen in Groningen gevangen was genomen, gebeurde hetzelfde met zijn commandanten in Friesland. Friese gezanten werden naar het zuiden gestuurd om inlichtingen in te winnen over de stand van zaken daar en uit het zuiden werd de heer van Ville, later graaf van Rennenberg, naar het noorden gezonden om daar uit naam van de Staten-Generaal het bestuur waar te nemen. Verzoening met de koning en herstel van de vrede leek reëel toen de nieuwe landvoogd, Don Juan, de indruk wekte de Pacificatie van Gent te willen respecteren.

Voor alles wilde men, ook in Friesland, de vreemde troepen kwijt. De voor hun afdanking benodigde gelden moesten de gewesten echter zelf opbrengen. Het politieke leven in Friesland – dat nu weer veel levendiger was geworden dan onder de straffe hand van Robles mogelijk was geweest – werd in het jaar 1577 dan ook volkomen beheerst door de problemen rond deze afdanking.[81]

Een eerste aanbetaling van 100.000 g. bleek onvoldoende. Na veel geharrewar tussen steden en landen werd daarom op de landdag van maart besloten bij 500 draagkrachtigen op het land en 500 in de steden een aanvullende lening te sluiten van 150.000 g. Wonseradeel moest voor 4200 g. in dat bedrag bijdragen.[82] Op 15 en 18 maart bevond Thomas van Groningen zich in Bolsward 'om de schattinghe tot de betaelinghe der Walsche soldaeten'. Hij bracht ten slotte 108 Karolus g. op.[83] De soldaten waren daarmee nog niet het land uit en bleven overlast bezorgen. In april nog had de abt een soldaat in de kost, want hij richtte toen een request tot Rennenberg om hem van deze soldaat te ontslaan.[84] Op de landdag van mei werd nogmaals een som gelds opgebracht voor de afdanking van de Walen:

> Den 19 Maii viij sts. tot drinckgelt tot Douwe Heerma huis. Noch 34 Karolus g. tot schattinghe den grietman, dat is van de gulden iij sts.; die 1 st. van kosten der gretenije ende ij sts. van de vracht der Walche soldaeten, ende noch die ene Philippus g. van de eerste famili penninghen tot wtbetaelinghe der soldaeten voorschreven.[85]

Zelfs toen de Walen al vertrokken waren (op 3 juli verlieten zij voorgoed het veelgeplaagde gewest) betaalde de abt nog 'van die schattinghe tot de Walen ckosten van Arum, Witmarsum, Pinghum etc.'[86] Ja, in december nog leent de abt 'het landt tot de laeste betaelinghe der Walsche soldaten' de somma van 108 Karolus g. Het zegt meer dan genoeg dat alleen bij déze 'lening' staat: 'i^{c} Kar. g. ende 8 sts. restituetur nobis.'[87]

Na de Walen volgden de Laagduitsers uit de schansen Lemmer, Sloten, Hindeloopen, Makkum en Oostmahorn.[88] Ook dit ging niet zonder strubbelingen, maar op de landdag van oktober 1577 werd een omslag van 4 sts. op de floreen afgekondigd, waarmee de Laagduitsers voorlopig tevreden waren. Ook in hun geval strekten nabetalingen zich nog over lange tijd uit.[89]

Ondertussen was Rennenberg definitief stadhouder van Friesland geworden. Dat was tegen de wens van de Staten-Generaal, die liever de voormalige stadhouder

Wumkes.nl

van Holland en Zeeland, de graaf van Bossu, op die post hadden gezien. Onder deze laatste ressorteerden officieel de Laagduitse troepen die nog in Friesland lagen. Daarom noemt de abt ze in zijn rekening soms 'de lansknechten van den graeff van Bussuw.'[90] Rennenberg genoot de steun van de Friese Staten en was bovendien niet zo gecompromitteerd als Bossu, die stadhouder onder Alva was geweest en het bloedbad in Rotterdam in 1572 op zijn geweten had. Toen deze nog meer gecompromitteerd werd door het verraad van Don Juan (inname van Namen, 24 juli 1577), op wie hij steunde, werd zijn kandidatuur onhoudbaar. Op 31 augustus werd Rennenberg officieel tot stadhouder benoemd.[91]

De Friezen hadden in ruil voor hun steun van Rennenberg allerlei vage beloften gekregen voor een grotere gewestelijke autonomie, maar zodra hij vast in het zadel zat, weigerde hij zijn belofte na te komen. Hij voerde een politiek die nauw aansloot bij die van de Staten-Generaal in Antwerpen. Toch was het hem op den duur niet mogelijk geheel aan de particularistische strevingen van de Friese Staten en Gedeputeerden, waarin teruggekeerde ballingen een radicaal element vormden, voorbij te gaan. De bisschop van Leeuwarden, de om zijn vermeende schraapzucht beruchte Cunerus Petri, moest het veld ruimen en op de landdag van oktober werd Rennenberg gedwongen de Leeuwarder magistraat van personen te zuiveren die onder Robles een vooraanstaande plaats hadden ingenomen en van wie kon worden aangenomen dat ze de politiek van de Staten afkeurden, zo niet openlijk tegenwerkten.[92] Een dergelijke zuivering in de overige steden werd nog niet doorgevoerd. Wel werden nog twee grietmannen uit hun abt gezet, waarbij overigens ook eenvoudig rechtsherstel in het geding was. De grietman van Wonseradeel, Reiner Fritema, werd vervangen door Goslick Herema, die voor 1572 deze post had bekleed.[93]

Nadat de Staten-Generaal in december 1577 definitief het vertrouwen in Don Juan hadden opgezegd, haalden zij in januari van het volgend jaar Matthias, aartshertog van Oostenrijk, als nieuwe landvoogd binnen. Men brak zo met de rechterzijde, maar gaf door een verwant van de koning te kiezen tegelijkertijd aan nog steeds te streven naar een vergelijk met de vorst. Het radicaliseringsproces in Friesland, versterkt door de terugkeer van vele ballingen, ging echter door, zodat Rennenberg in februari 1578 ook buiten Leeuwarden de wet moest verzetten. Kort daarop werd ook het Hof geschorst.[94] Op de landdag van maart werd Don Juan officieel afgezworen en Matthias erkend. Bovendien tekende men de Nadere (Tweede) Unie van Brussel, een nieuwe bekrachtiging van de Pacificatie van Gent. Het zal de tekst van dit unieverdrag zijn waarvan de abt in maart 1578 een gedrukt exemplaar kocht.[95]

De opmars van de radicalen – de 'linkerzijde' volgens Woltjer – verontrustte de gematigde meerderheid – het 'centrum' – in toenemende mate. Het centrum wilde namelijk slechts zover met de particularistische, 'nationaal'- Friese opvattingen van de linkerzijde meegaan als deze niet ingingen tegen de op verzoening met de koning en herstel van de op vrede georiënteerde politiek van de Staten-Generaal. Het jaar 1578 wordt min of meer gekenmerkt door deze toenemende wrijving.

Wat veel wrevel veroorzaakte bij het centrum was de doorvoering van de Religievrede in de zomer van 1578.[96] Volgens dit plan van Oranje zou overal waar honderd gezinnen er om vroegen de uitoefening van de protestantse eredienst toegestaan moeten worden. Eind juli stuurden de Staten-Generaal de regeling ter advisering naar de gewestelijke staten, waarna definitieve besluitvorming zou volgen.[97] Maar daar wachtte men in Friesland niet op. Op 3 augustus ging er van de Gedeputeerden een circulaire uit naar alle grietenijen en steden om een advies,

Wumkes.nl

waarbij ieder die niet reageerde geacht werd voorstander van de regeling te zijn. In Leeuwarden had men daar niet eens op gewacht en zich al op 2 augustus ten gunste van de religievrede uitgesproken; op 13 augustus kon in de Friese hoofdstad al de eerste protestantse preek worden gehouden. Maar ook elders werd amper geluisterd naar eventuele tegenstanders. Alleen de grietman van Wymbritseradeel was zo eerlijk om te vermelden dat op de vergadering in zijn grietenij slechts één geestelijke was verschenen, die overigens wel voor had gestemd.[98] Uit het weinige dat men uit het antwoord van de grietman van Wonseradeel over de vergadering te weten kan komen blijkt ook geen al te groot respect voor de mening van eventuele tegenstemmers; het besluit werd er zogezegd doorgejaagd.[99]

Dat Thomas van Groningen op die vergadering van zijn grietenij is geweest, is niet waarschijnlijk, al vertoefde hij die dag, 16 augustus, wel in Bolsward. Samen met 23 andere geestelijken had hij namelijk al op 14 augustus zijn mening over de Religievrede gegeven in een aan de Gedeputeerden toegestuurde verklaring:

> Versocht sijnde omm onse ondergeschreven als mede Religioese in Westfrieslandt adwijs te seggen op die Religions Vrede, vorstaen wij dat die saecke concerniert de geheele provincie, ende dat daeromme een generaele landtsdach ofte convocatie behoort te gescheen volgende oock het schriven van sijn Alteze aen de Guvernoer ende die van Vrieslandt gedaen, ende dat wij ons volgende de olde tractaten van den landen voorschr. niet en moeghen separeren van dandere lidtmaeten ende staeten des landts voorschr.: Doch soe van ons wort versocht onse adwijs voorklaeren wij, onverkort onse privilegien voor soe voele in ons is dat wij deselve Religions Vrede accepteren voor soe voele deselve accordiert ende conform is midt de pacificatie van Gent ende die Unie daerop gevolcht bij solemnele eede bevesticht ende belooft toe onderholden. Actum Leeuwarden den 14 Augusti Anno 1578.

Het stuk was ondertekend door 'Gerardus Jacobi, Abt tho Claercamp, Paulus Costerus, abt in Foswert, fr. Thomas Groningensis, Abbas in Florido Campo 30, Riquinus Groningensis, Abt thoe Gerckens Closter' en twintig anderen.[100]

Deze voorwaardelijke acceptatie van de Religievrede (onder gelijktijdig protest tegen de gevolgde procedure) moet beschouwd worden als een verkapte afkeuring van de voorgestelde regeling. Er zullen weinig mensen zijn geweest die oprecht geloofd hebben dat de Religievrede te verenigen zou zijn met de geest en de letter van de Pacificatie van Gent en de Unie van Brussel. Het verwondert dan ook niet dat Gerardus Jacobi in augustus 1579 naar aanleiding van de Religievrede nog zou verklaren 'dat dye by haeren noyt aengenomen geweest was', wat toen bevestigd werd door de prelaat van Dokkum.[101] Maar de protesten mochten niet baten: de gereformeerden kregen vrij spel in Friesland, tot toenemende ergernis van het centrum.

Verontrustend was bijvoorbeeld een plan om na het afdanken van de vreemde troepen ook de blokhuizen, symbolen van vorstelijke macht, af te breken, duidelijk een anti-vorstelijke geste die niet alle prelaten konden waarderen. In oktober 1578 protesteerde een vijftal van hen (onder wie een vertegenwoordiger van Thomas van Groningen) bij Rennenberg tegen deze aantasting van de koninklijke waardigheid.[102] Maar nog zorgwekkender was dat in deze zelfde tijd voor het eerst stemmen opgingen om de 'nutteloze' kloosters op te heffen en ze te gebruiken ter financiering van de oorlog tegen de Spanjaarden die ondertussen al weer begonnen was. Zo snel ging dat nog niet, maar een directe bedreiging voor de kloosters was wel het plan om al het ongewijde zilver van de kloosters te confisqueren en voor de

Wumkes.nl

oorlogsinspanning te gebruiken. In dezelfde tijd dat de zaak van de Religievrede speelde, moest Thomas van Groningen dus ook voor deze kwestie in de Friese hoofdstad zijn. Op 3 augustus reisde hij naar Leeuwarden 'om het arrest op aller klooster goeden'.[103] Toen dit plan niet doorging, kwam als alternatief een heffing van maar liefst 21.000 Kar.g. ter tafel en dus moest de abt op 14 augustus wederom naar Leeuwarden, zoals hij schreef 'ommer de contributie van de 21[m] Kar.g.'[104] En ook al ging ook dit niet door, in diezelfde maand augustus 1578 moest de geestelijkheid van Friesland wel in totaal 6.000 g. opbrengen voor de oorlogslasten. Gerkesklooster droeg daar voor 500 Kar.g. in bij[105] en Oldeklooster moest 400 Kar.g. opbrengen. Blijkbaar had de abt niet onmiddellijk dat hoge bedrag aan de ontvanger, Gerardus Jacobi, prelaat van Klaarkamp en dus zijn directe superieur,[106] kunnen afdragen en was er beslag gelegd op het ongewijde kerkzilver. Op 4 november en op 4 december betaalde de abt namelijk Benedictus Idsertzoon de 400 Kar.g. terug die deze geleend had 'tot inlossinghe van onse silverwerk.'[107]

Alle protesten van de gematigden ten spijt werd de positie van de linkerzijde op de landdag van november 1578 nogmaals versterkt. Nadat de besluitvorming op de in oktober gehouden bijeenkomst door de felle strijd tussen de linker- en rechterzijde (onder dat laatste verstaan we de aanhangers van de afgezette magistraat en uitgesproken voorstanders van de harde lijn van de koning en zijn nieuwe landvoogd, Parma), volkomen vast was komen te zitten en de vergadering door de stadhouder naar huis was gestuurd, werd op 16 november een nieuwe landdag bijeen geroepen waarop alleen goede patriotten en tegenstanders van Don Juan mochten verschijnen. Men verkoos daar een nieuw college van Gedeputeerden van radicaler signatuur. Gerardus Jacobi, die zich had laten kennen als een tegenstander van de Religievrede, werd namelijk niet herkozen.[108]

De definitieve breuk tussen de linkerzijde en het centrum en de ondergang van de laatste partij kwam in 1579 met de ondertekening van de Unie van Utrecht. Al op de landdag van november 1578 was het plan voor zo'n Nadere Unie besproken, maar toen op 10 januari 1579 in Utrecht die Unie tot stand kwam, waren daar geen Friezen bij aanwezig. Op verschillende landdagen in 1579 werd het echter een punt van heftige discussie of men alsnog tekenen moest.[109]

In maart kwamen twee gevolmachtigden van de Unie naar Leeuwarden om daar de Friezen over te halen het verdrag ook te ondertekenen. Maar vooralsnog slaagden zij daar niet in. Ettelijke prelaten en edellieden, onder wie ook weer Thomas van Groningen, verklaarden in een request aan Rennenberg van 7 maart 1579, zich alleen aan de Pacificatie van Gent en de Eerste Unie van Brussel te willen houden.[110] Het effect van dit protest was echter niet wat de ondertekenaars zich erbij hadden voorgesteld. De linkerzijde formeerde nu in plaats van het in de reguliere landdag van maart gekozen, nog altijd gematigde, college van Gedeputeerden een eigen 'schaduw-college'. Daarmee was de breuk in de landdag tussen beide partijen definitief. Maar het centrum gaf zich nog niet gewonnen. Ook op de landdag die eind mei bijeenkwam werd de Unie van Utrecht nog afgewezen. Onder leiding van vele belangrijke geestelijken, onder wie Gerardus Jacobi en Thomas van Groningen, wist het centrum de linkerzijde nog steeds in bedwang te houden. Een van hun argumenten in een request van 2 juni aan Rennenberg om de ondertekening van de Unie te verhinderen was dat de Pacificatie van Gent al genoeg garanties bood voor het handhaven van de generaliteit en dat Friesland dit keer op keer bewezen had door gelden te fourneren voor de strijd tegen de Spanjaarden.[111]

Het tij was echter niet meer te keren. Steeds meer particulieren en de meeste steden gingen over tot ondertekening van de Unie en op 11 juni tekende ook

Wumkes.nl

Rennenberg. Hij besloot samen te werken met het feitelijk illegitieme college van Gedeputeerden en daarmee was het lot van het centrum bezegeld. Op 14 juni liet de stadhouder in Gerkesklooster Thomas van Groningen en een aantal andere prelaten bij zich komen om hen te bewegen hun verzet tegen de Unie op te geven.[112] Het mislukken van de vredesonderhandelingen met de koning te Keulen ontnam het centrum ook de laatste hoop op een vergelijk met de koning. De keus was nu tussen diens absolutistisch en contra-reformatorisch geïnspireerde politiek en de particularistische, door calvinisten gedomineerde politiek van Holland en Zeeland. Wie noch voor het een, noch voor het ander enige sympathie kon opbrengen, bezat geen reëel alternatief en was politiek uitgespeeld. Het kon dan ook niet uitblijven dat op de eerstvolgende landdag, die van augustus 1579, Friesland in zijn geheel de Unie van Utrecht ondertekende en zich daarmee aan de kant van Holland en Zeeland schaarde.

De politieke gezindheid van Thomas van Groningen

In de Friese politiek heeft Thomas van Groningen tussen 1572 en 1579 een bescheiden, maar niet geheel onopgemerkte rol gespeeld. Maar welke houding heeft hij tegenover de toenemende polarisatie ingenomen, wat valt te zeggen over zijn politieke gezindheid?

Een ding is duidelijk: de abt had bij zijn aantreden in juni 1572 een hoge opvatting over zijn ambt. In vrijwel alle stukken die hij sedertdien tekende noemde hij zich 'abbas in Florido Campo 30'. Niet alleen gebruikte hij daarbij het Latijn waar de andere prelaten doorgaans het Middelnederlands gebruikten, door het toevoegsel '30', als aanduiding van het feit dat hij de dertigste abt van het klooster was sinds de stichting in 1191, gaf hij ook aan bewust in een oude traditie te willen staan. Hij wilde nadrukkelijk een oude, op zichzelf al eerbiedwaardige traditie voortzetten en in dat besef heeft hij in de woelige jaren tussen 1572 en 1580 steeds zijn positie bepaald. Als hij in deze periode doorgaans het standpunt inneemt dat als 'het centrum' wordt omschreven, waarvan traditionalisme het onderscheidende kenmerk is, was dit voor Thomas van Groningen geen negatieve keuze, omdat hij nu eenmaal noch met het anti-Spaanse, met het protestantisme sympathiserende links noch met het Spaans-gezinde, contra-reformatorische rechts kon meegaan, maar een bewuste keuze voor het voortzetten van het traditionele katholicisme. Misschien moeten we zeggen dat Thomas van Groningen net zomin als Melchior de Grote, de commandeur van Schoten, doorhad in welk isolement hij was komen te verkeren, maar anders dan bij de commandeur van Schoten kunnen we bij Thomas van Groningen niet zeggen dat hij niet een duidelijke visie op zijn positie in de samenleving had. Hij was niet traditionalistisch uit onvermogen of uit gebrek aan energie, maar op grond een nadrukkelijk besef van eigenwaarde.

In het traditionele katholicisme dat hij hoog wilde houden was geen ruimte voor de vernieuwing die het concilie van Trente wilde doorvoeren. Van enige sympathie voor de contra-reformatie is bij Thomas van Groningen dan ook geen sprake. Kort na zijn aantreden als abt moet hij een hervorming doorvoeren in het armlastige, recent aan de cisterciënzers verbonden geraakte nonnenkloostertje in Steenkerk, maar de sanering die hij daar blijkens de Kroniek doorvoert is een uitsluitend economische hervorming. De nonnen in Steenkerk moesten van inkomsten uit handenarbeid leven en dat paste slecht in het model van een cisterciënzerklooster, waarin de religieuzen juist vrijgesteld waren van dat soort werk. Met behulp van

Wumkes.nl

lekezusters uit het nonnenklooster in Burum (het zusterklooster van Gerkesklooster) werd deze hervorming een succes, maar dan alleen in economische zin.[113] Zelfs van zedelijkheidsverplichtingen zoals de overigens zo gematigde Gerardus Jacobi aan de pachters van Klaarkamp oplegde, is bij het Oldeklooster geen sprake.[114] Maar net als Jacobi en de andere Friese prelaten was Thomas van Groningen wel een uitgesproken tegenstander van de nieuw geïnstalleerde bisschop van Leeuwarden, in wie ze alleen een schraapzuchtige, overbodige lastpost konden zien.

Het nadrukkelijke besef van traditie van Thomas van Groningen bleek heel duidelijk na de gedeeltelijke verwoesting van het klooster door de geuzen, in het najaar van 1572. Energiek pakte de abt het herstel van het geschonden klooster aan en het feit dat hij er in 1576 een schilderij of 'conterfeitinghe' van liet maken duidt er wel op dat het klooster op zijn minst in oude luister was hersteld. Hij heeft het in zijn Rekenboek ook nadrukkelijk over 'de niuwe abdije' (ook al woonden er op dat moment nog maar vijf monniken en twee lekebroeders in het klooster). Maar ook de twee portretten die hij van zichzelf liet maken – misschien voor een portrettengalerij van alle abten? – maakt wel iets duidelijk van het vernieuwde zelfbewustzijn dat de abt wilde uitstralen.[115] En ten slotte is er het feit dat hij juist in deze periode uit eerder al bijeengebracht materiaal de Kroniek van het klooster samenstelde.[116] Ook de tweede verwoesting van het klooster heeft de draad met het verleden niet doorgesneden, maar juist geleid tot een vaster besef van de betekenis van het klooster.

Maar behalve door de symboliek die verborgen is in de manier waarop de abt zich voegde in de doorlopende geschiedenis van zijn klooster valt over zijn houding ook iets af te leiden uit de keuzes die hij regelmatig moest maken in de Friese gewestelijke politiek. Vanaf het moment dat Friesland onder het landsheerlijk gezag van Karel V was gekomen (1524), had er zich een voortdurend, soms openlijk, soms sluimerend conflict ontwikkeld tussen de vorst en het gewest over de afbakening van de wederzijdse bevoegdheden. Het tractaat van 1524 kende geen bepalingen om het te veranderen, maar de wereld van 1575 was een andere dan die van een halve eeuw daarvoor en bovendien waren er nieuwe denkbeelden over vorstelijke souvereiniteit in omloop gekomen die niet te verenigen waren met het destijds gesloten tractaat. De vorst was dus welhaast gedwongen zijn bevoegdheden te buiten te gaan omdat de situatie nu eenmaal veranderd was. De Friezen van hun kant protesteerden keer op keer tegen wat zij zagen als overschrijding van de bevoegdheden van de vorst, waarbij zij zich steeds beriepen op het tractaat van 1524, waarin naar hun idee de zaak voor eens en voor al geregeld was. Dat was geen kortzichtig particularisme, aangezien zij zich op een eerbiedwaardige en nog allerminst uitgespeelde contract-theorie konden beroepen en omdat bovendien een alternatief, een andere politiek in vergelijking waarmee het optreden van de Friese Staten kortzichtig zou kunnen worden genoemd, ontbrak. Zoiets als een 'nationaal-Nederlandse' politiek had in de zestiende eeuw nog geen vorm kunnen vinden – deze ontstond pas tijdens en door het verzet tegen de vorst – en met een 'Bourgondische' staat als grondslag voor een alternatieve anti-absolutistische politiek had Friesland geen enkele affiniteit.[117]

Het belangrijkste machtsmiddel dat de Friezen hadden, was de chronische geldnood van de vorst, eerst Karel V en na hem Philips II. Als tegenprestatie voor het toestemmen in nieuwe heffingen eisten de Friese Staten herstel van grieven en betere waarborgen voor hun gewestelijke autonomie. Soms leverde dit concrete resultaten op, maar onder het straffe regiem van Robles bestond de politieke rol van de Staten uit niet veel meer dan 'machteloos protesteren en tegenstribbelen' tegen

Wumkes.nl

de eisen van de stadhouder en de landvoogd.[118] In deze tijd valt het eerste optreden van Thomas van Groningen.

Al vrij snel na zijn abtsverkiezing krijgt de abt een gelegenheid te tonen waar hij staat. Als Robles in augustus 1572 in hoge nood verkeert en niet snel genoeg geld los kan krijgen van de Gedeputeerden, regelt hij dat hij bij de prelaten een gedwongen lening kan afsluiten, onder andere bij Thomas van Groningen, die op dat moment in Leeuwarden zit en weet dat de geuzen bezit hebben genomen van zijn klooster.

> Den 25 Augusti de Co. Mat. onse aldergenaedichste heere geleent twie hondert ende tachtich Karolus g. ende 7 sts., welcker summa van penninghen ick den renthemeister toe Leuwarden behandighet hebbe, gelyck dat blyckt by de rentemeisters quitanci.[119]

Dat 'onse aldergenaedichste heere' zal in die precaire situatie geen holle frase zijn geweest, maar bittere ernst. Bovendien spreekt uit deze post het besef dat het geld uiteindelijk niet aan Robles, maar aan de koning is geleend.

Spannend werd het ook weer in 1574, toen Robles in plaats van een nieuwe omslag op de floreen nieuwe imposten wilde heffen. In plaats van de landdag bijeen te roepen, liet hij in het voorjaar twee keer een paar aanzienlijken bij elkaar komen om hen tot medewerking te bewegen. De meesten wezen de nieuwe heffing af, maar bij enkelen kreeg hij gehoor en Thomas van Groningen was één van hen. Maar de ongebruikelijke procedure zette kwaad bloed bij anderen en deze tegenstanders van de imposten of welke andere belasting ook besloten zich tot Viglius van Aytta in Gent te wenden. Gerardus Jacobi van Klaarkamp, kennelijk de aanvoerder van het verzet, schreef Viglius dat men

> heeft voergeworpen oft het tot menste quetsinge van den landen sold zijn ende oft men der soldaten onderholdinge voerts gerijflijcker sold mogen leggen op nyeuwe imposten en acchisen (van alle waeren, coepmanschappen, wijnen, bieren, boeter, granen, vette waren, viervoeten ende andersins) oft floreen renten. Waerop ijtlijcke privatelijcken, tegens het oude gebruick der lande, verstaen zijn, hebben doer sonderlinge affectie gecoeren die maniere van nyeuwe imposten ende acchisen. Onder welcke oeck zijn enyge uutlansche prelaten (toe Herlingen ende eldersen op ongewoene plaetsen ontboden) van den welcke sommige doer vrese, sommige doer dat hoer onwaerachtige dingen met schoene woerden worden wijsgemaeckt, daer toe zijn gecoeren, van welcke enyge nu groete leedweesen hebben.[120]

Het is echter merkwaardig dat het origineel van de brief in Leeuwarden gevonden is, dat de ondertekening ontbreekt en dat er ruimte is opengelaten voor de invulling van de juiste datum. Zou dat kunnen betekenen dat de brief nooit verstuurd is, maar als dreigement is gebruikt om de al te coöperatieve prelaten weer in het gareel te krijgen? Het is bekend hoe men zich bij conflicten in Friesland tot Viglius wendde om zijn steun te verkrijgen en ook al verklaart Jacobi dat hij, Viglius, hem niet zal kennen, de dreiging om zich tot de machtige raadsheer in Brussel te wenden zal niet lichtvaardig genomen zijn.

Zeker voor Thomas van Groningen was het niet een bepaald aangename brief, want de niet vleiend bedoelde passage over de 'uutlansche prelaten' die zich door Robles hadden laten ompraten sloeg duidelijk mede op de uit Groningen afkomstige abt van Oldeklooster (ook de prelaten van Foswerd en Gerkesklooster

Wumkes.nl

waren buiten Friesland geboren). Hij zal het niet prettig gevonden hebben in een brief van de ene Fries aan de andere in een zo ongunstig daglicht geplaatst te worden, te meer daar Jacobi ook nog zijn geestelijk superieur was. De abt van Klaarkamp was namelijk de vader-abt van Thomas van Groningen èn visitator van de cisterciënzer orde in Friesland. En nu had hij in de brief aan Viglius nadrukkelijk laten weten dat de voorgestelde imposten niet alleen indruisten tegen de privileges van het land, maar ook ingingen 'contra libertatem ecclesiaticam'.

Maar hoe het ook zij, het verzet van Jacobi c.s. leek succes te hebben, want eind juni schortten degenen die eerst ingestemd hadden met het plan van Robles hun medewerking op zolang niet tegemoet was gekomen aan de protesten:

> Deze persoenen, hier verschreven zijnde, metten anderen gecommuniceert hebbende, hebben verclaert ende zij verclaeren mits deesen voor mijnen E. heeren, mijn heeren die Stadtholder ende president van Vrieslandt, voor zoe veele den imposten aengaet, nyet vorder daerinne connen handelen off disponeren soo lange ende ter tijt toe die protestatie van wegen eenighe eedelluyden ende die Stadt Leeuarden tsampt oeck die Sevenwolden, affgedaen ende gerevoceert is oft dat die Staaten des landts daer toe worden verschreven om metten anderen daerop te communiceren, persisterende nyettemin bij ons voorgaende teeckeninge. In kennisse der waerheyt onser namen ende hantekens hier onder staende. Datum Leeuwarden xxvii Juni. Ondertekent: d. Petrus, abbas in Foswert, Thomas Groningensis, abbas in Florido Campo 30, h. van Ebbinge, Ryoert Roorda, Liue van Beyema, Hero van Ockinga, P. Boeymer, Oedssma, M. Lyckles van Nyeholtpadam, Bernardus Romko ende Jacob Ids, Tiete Hayes, Wyts Camminga (?) etc.[121]

Met hun 'voorgaende teeckeninge' verwezen sommige van de ondertekenaars naar het stuk van april van hetzelfde jaar, waarin ze zich hadden uitgesproken voor de imposten zoals Robles die had voorgesteld. Nu schortten zij hun medewerking op en vroegen om een landdag om de kwestie op de gebruikelijke manier te bespreken. Die landdag kwam er ook, in september, en het verzet tegen de financiële lasten die Robles het gewest oplegde was er groter dan ooit. Maar het mocht niet baten: de imposten kwamen er. En toen die kogel door de kerk was, bleek Thomas van Groningen bereid te zijn namens Westergo zitting te nemen in een commissie van acht man die de inning van de gelden moest regelen.[122] Zonder tot de hardliners aan de rechterzijde van het politieke spectrum te willen behoren, was Thomas van Groningen kennelijk toch bereid in sommige zaken met Robles samen te werken, meer in ieder geval dan de voormannen van de partij van het centrum.

Na de gevangenname van Robles en de komst van Rennenberg stelde Thomas van Groningen zich steeds nadrukkelijk op het standpunt dat alleen de Pacificatie van Gent de grondslag kon vormen voor een nieuwe regeling van staat en religie. Hij was zelf aanwezig toen de Staten de Pacificatie in januari 1577 ratificeerden.[123] Ook zal hij het er mee eens zijn geweest dat de twee gezanten die naar Brussel gezonden werden onder meer moesten vragen de bisschop van Leeuwarden uit zijn ambt te zetten, het bisdom op te heffen en de kloostergoederen die bestemd waren voor de bisschop weer terug te geven aan de vroegere eigenaars.[124] Ook ondersteunde hij in oktober 1577 een verzoekschrift aan Rennenberg om de nog aanwezige Laagduitse troepen zo snel mogelijk af te danken, grotere zeggenschap te geven aan de Friezen inzake hun eigen bestuur, de bisschoppelijke goederen te restitueren en de magistraat van het gewest van rechtse elementen te zuiveren. Hij was namelijk een van de ondertekenaars van het verzoekschrift.[125] Hij blijkt tevens een

Wumkes.nl

van degenen die begin 1578 protesteerden tegen enkele benoemingen van niet-Friezen op hoge militaire posten. Als iemand van niet-Friese geboorte had hij zich inmiddels kennelijk voldoende geïdentificeerd met de gewestelijke belangen om mee te protesteren tegen 'vreemde' elementen in het Friese bestuur. In dit stuk is, conform de suggestie van de Staten-Generaal, ook sprake van de wenselijkheid van de afbraak van de blokhuizen.[126]

Maar bepaalde ontwikkelingen in het begin van 1578 zetten de harmonie in de Friese Staten en de samenwerking tussen links en het centrum onder druk. Allereerst was er de introductie, zonder veel respect voor mogelijke tegenstanders, van de Religievrede. Thomas van Groningen en andere prelaten verklaarden zich daarvoor, voor zover de nieuwe regeling niet botste met de Pacificatie van Gent, maar ieder wist dat deze Religievrede wel degelijk inging tegen de intenties van de Pacificatie, zodat de voorwaardelijke acceptatie van de Religievrede een verhulde afkeuring inhield. Veel ontstemming veroorzaakte nu ook het verder uitgewerkte plan om de blokhuizen af te breken, zoals reeds met enige schansen was gebeurd. Toen de Staten-Generaal dit plan lanceerden hadden de vertegenwoordigers van het centrum er geen moeite mee, maar nu het plan opnieuw naar voren werd gebracht door de meer radicale gedeputeerden, kwamen de aarzelingen aan de dag. In oktober 1578 richtten vijf abten uit Oostergo en Westergo een protestbrief over deze zaak aan Rennenberg. Zij protesteerden omdat het besluit zonder hun medeweten was genomen, maar ook omdat ze het niet eens waren met het besluit,

> te meer so die voorverhaelde affbreckinghe der castelen haren voortganck hebbende, nyet alleen strecken soude tot diminutie van Coninclycke Mayesteyts hoecheyt, dan mede tot groote beswaringhe, desordre, verwoestinghe ende tweedrachticheyt van de Landen ende dingesetenen vandien.[127]

Een van de ondertekenaars was 'Sixtus Tzallingius, per procurationem domini prelati in Florido Campo'. Deze pastoor van Tzum vertegenwoordigde de abt wel eens vaker als deze niet op de landdag kon verschijnen of eerder weg moest en ook in dit geval zal hij nauwkeurig de mening van de abt hebben weergegeven. Het is interessant te zien waar voor hem de grens lag. De schansen waar de Laagduitsers in gelegerd waren moesten worden afgebroken,[128] zij waren het symbool van de knechting en de dwingelandij van Robles. De blokhuizen mochten echter niet worden afgebroken, want dat waren juist symbolen van trouw aan de koning.

De laatste keer dat we wat van Thomas van Groningen vernemen op het politieke toneel is in juni 1579. Hoewel hij in zijn rekening optekent dat de pastoor van Tzum (opnieuw) voor hem naar deze landdag is geweest, staat zijn naam wel onder een stuk waarin de Unie van Utrecht afgewezen wordt.[129] Ook dit stuk is al eerder ter sprake geweest. Als op de landdag van augustus de Unie toch wordt aangenomen, is de politieke rol van de abt uitgespeeld.

Dit overzicht van de politieke bemoeienissen van de abt geeft een duidelijk beeld van zijn politieke gezindheid: vanuit een bewust beleefd traditioneel katholicisme schaarde hij zich aan de zijde van voorlieden van de partij van het centrum, maar hij stond wel zo te zeggen rechts van het midden. Vooral zijn activiteiten rond de invoering en de daadwerkelijke inning van de imposten in de tijd van Robles wekken de indruk dat zijn afkeer van het naar absolutisme neigende bestuur van de koning niet zo groot was als bij andere vertegenwoordigers van het centrum, al moet ook rekening gehouden worden met de mogelijkheid dat zijn bereidheid om mee te werken aan de inning van de imposten voortkwam uit welbegrepen eigen-

Wumkes.nl

belang; Oldeklooster lag immers in een van de meest getroffen gebieden van Friesland.

In hoeverre vindt hetgeen over de politieke gezindheid van de abt gezegd is, een bevestiging in de rekening als er gelet wordt op de mensen met wie hij zoal omgaat? Andere, directere aanwijzingen voor de politieke gevoelens zijn er nauwelijks uit de rekening te halen. De 'twe picktonnen tot triumph van Haerlem'[130] zeggen niet zoveel. Dat hij ze aanschaft voor een vreugdevuur is zeer begrijpelijk omdat het hier gaat om een overwinning op dezelfde geuzen die de abt het jaar tevoren uit zijn klooster verdreven hadden en dat klooster verwoest hadden bovendien. Maar met wie onderhield de abt de hartelijkste relaties?

De informatie over contacten van meer dan alleen zakelijke aard zijn nogal dun gezaaid. Men zou het mette- of doopgeld als een aanwijzing kunnen zien, ware het niet dat het in drie van de vier gevallen gaat om personen zonder politieke betekenis.[131] Ook het offergeld, gegeven aan de nabestaanden bij een begrafenis, zou men als een aanwijzing kunnen beschouwen. In de gevallen waar iets bekend is over de politieke achtergrond van de overledene of de nabestaanden, gaat het in één geval om een koningsgezinde (Abbe Pieterzoon) en in het tweede geval om de vrouw van een (vermeend) geusgezinde (Goslick Herema).[132]

Wat de relatiegeschenken betreft, kan men zeggen dat het in één geval duidelijk om de bevestiging van een zakelijke relatie gaat. Dr. Simon Polman uit Sneek, die de zaken van het klooster bij het Hof van Friesland behartigde, kreeg in juli 1572 bij het eerste bezoek dat de nieuwe abt bij hem aflegde een nieuwe hoed cadeau.[133] Ook een tweede geval zegt niet zoveel. Julius Botnia de Jonge doet in juni 1572, een paar dagen na de abtsverkiezing, de nieuwe prelaat een hond cadeau. Van enige wederzijdse sympathie zal hier nog geen sprake zijn geweest en bovendien, twee maanden later zou de edelman uit Franeker die stad in handen spelen van de geuzen.[134] De geschenken die de abt daarentegen geeft aan en krijgt van dijkgraaf Douwe Heerma en zijn zoon Tjaard zijn onverhulde blijken van wederzijdse sympathie. Vooral het geschenk dat de abt Tjaard in de spannende maand december 1579, vlak voor de doorvoering van de Reformatie en de opheffing van het klooster, doet, toont wel iets daarvan: 'Noch iiii gg. min ii sts. Douwe Heerma Tjaardt gheschoncken tot een memoriael.'[135]

Douwe Heerma zelf stond bekend als een 'papist' en was in 1578 uit zijn ambt gezet. Hij had drie zoons die na 1580 in het Spaanse leger dienden als hopman.[136] Hero Ockinga, die de abt 'kaponnen, een haase en swannen' schonk, behoorde weliswaar niet tot de uitgesproken koningsgezinden, maar stond toch duidelijk rechts van het centrum. Onder Robles was hij stadsrentmeester van Franeker en tot 1577 was hij Gedeputeerde; nadien behoorde hij ook tot de tegenstanders van de Unie van Utrecht.[137] De contacten die de abt met Julius Dekema onderhield, een 'havik' onder de koningsgezinden, een vertegenwoordiger van de uiterste rechterzijde, wijzen niet op vriendschappelijke betrekkingen. Als de abt diens kinderen wat stuivers schenkt, is dit gebeurd tijdens een zakelijk bezoek. Dekema leverde het klooster wel eens turf.[138]

Als er gesproken wordt over drinkgeld bij iemand thuis is het nog moeilijker enige conclusie te trekken. Als de abt een bezoek aflegt bij Bernardus Romckezoon, burgemeester van Bolsward, Sydts Botnia, grietman van Wymbritseradeel, Laes Jongema, na 1578 Gedeputeerde, Schelte Liauckema, in 1574 mede-gecommitteerde op het stuk van de imposten, Petit, hopman over de Walen in Bolsward, Oene Wytsma, grietman yan Hennaarderadeel, de al eerder vermelde Julius van Dekema, Reiner Fritema, grietman van Wonseradeel onder Robles en ten slotte

Wumkes.nl

meester Jan Lichtervelt, geneesheer, ligt het voor de hand dat het bezoek in verband staat met de functie of het beroep van de bezochte.[139] Of het betrof leveranciers zoals Gerbrand Bernardus in Bolsward, Harmen Claeszoon in Leeuwarden, Sent Bottezoon of Frans Potgieter.[140]

De groep mensen die het klooster een lening toestonden zou ook een onderzoek waard zijn. Een lening verstrekken aan de abt betekende een zeker vertrouwen in hem, te meer daar de tijden niet zo gunstig waren voor het klooster. De crediteurs, van wie Anema een lijst heeft gemaakt,[141] zijn echter van uiteenlopende importantie. Er zijn landzaten bij, die soms tegelijk ook handelaar zijn,[142] er zijn mensen bij die alleen maar handelaar zijn en er zijn ook overheidsdienaren bij. Uit deze twee laatste categorieën komen de grootste leningen: de grietman Reiner Fritema leent 475 Kar.g., de laken- en roggehandelaar Benedictus Idsertzoon leent 400 Kar.g.[143] Ook uit andere gegevens blijkt dat de abt op goede voet stond met deze handelaar uit Leeuwarden, die zo bereidwillig was hem snel zoveel geld te lenen om het in beslag genomen zilverwerk in te kunnen lossen. Bij de geboorte van een kind geeft de abt mettegeld en nog in januari 1580 schenkt de abt een 'glas in Benedictys' huys.'[144] Veel gegevens over deze man heb ik echter niet kunnen vinden. Hij komt in ieder geval niet voor op de lijst van Friese ballingen na 1580.

Het weinige dat geconcludeerd kan worden uit dit summiere overzicht van de mensen met wie de abt een meer dan alleen maar zakelijk contact heeft gehad bevestigt het eerder gegeven beeld van zijn politieke gezindheid. Met name de relatie met dijkgraaf Heerma en zijn zoon Tjaard, die geld krijgt 'tot een memoriael' laat zien dat de abt eind 1579 begon te begrijpen waar de ontwikkelingen op uit zouden draaien. Tegen die tijd zal Thomas van Groningen ook besloten hebben wat hij zou doen als het werkelijk tot confiscatie van de kloosterbezittingen zou komen. Dat hij zou kiezen voor de rechterzijde hoeft dan niet te verbazen. In de politieke constellatie van de jaren zeventig was het centrum zowel in politiek als in godsdienstig opzicht de behoudende stroming, die alles het liefst bij het oude wilde laten. Zowel de linker- als de rechterzijde bracht daarentegen nieuwe politieke en godsdienstige ideeën: calvinisme en anti-monarchale denkbeelden enerzijds en contra-reformatie en vorstelijk absolutisme anderszijds. Omdat nu de rechterzijde in politiek en religieus opzicht de meeste continuïteit vertoonde met de oude, vertrouwde toestanden is het begrijpelijk dat de uitgespeelde centrumgroep naar rechts uitweek. Zo ook Thomas van Groningen, zoals blijkt uit zijn opstelling na de beslissende landdag van augustus 1579.

Het einde

Thomas van Groningen zal na het onderhoud dat hij op 14 juni 1579 in Gerkesklooster met Rennenberg had, drie dagen nadat deze de Unie van Utrecht onvoorwaardelijk ondertekend had, begrepen hebben dat verder verzet tegen deze Unie nauwelijks nog zinvol was. Op de beslissende landdag van augustus verscheen de abt dan ook niet persoonlijk, maar liet hij zich vertegenwoordigen door de herenbode Evert Janszoon.[145] De abt bleef in het klooster dat meer en meer een verlaten indruk begon te bieden, als het tenminste waar is dat er ten tijde van de opheffing, een half jaar later, behalve de arbeiders in de bedrijfsgebouwen nog maar drie vaste bewoners waren: de abt, de prior en de subprior.[146]

Gedurende de rest van het jaar veroorzaakten ongewone troepenverplaatsingen en toenemende geruchten over de onbetrouwbaarheid van Rennenberg een gespan-

Wumkes.nl

nen, onzekere toestand. Eind augustus kreeg Jan Bonga de opdracht in de buurt van Sneek en Bolsward nieuwe troepen te lichten en deze in de steden te legeren. De burgerij van beide steden weigerde hem echter de toegang, waarop Bonga, net zoals in augustus 1572, zich in Oldeklooster legerde.[147] Tot grote overlast van de abt:

> Den 27 Octobris x enckle dalers ende vi sts. voor vreemt beer ende imbrouwen beer van Pieter de Sudelaer by heele ende halffe tonnen doe ons onse beer begaff overmits de groote menichte ende veelheyt van soldaeten.[148]

De abt had al op 24 oktober zijn dienaar Harmen naar de stadhouder in Groningen gestuurd om hem te verzoeken het klooster van deze plaag te verlossen.[149] De stadhouder reageerde positief op het verzoek en op 30 oktober verlieten Bonga en de zijnen 'midt der yle' het klooster. Hij kreeg bij zijn aftocht nog een flinke gift van de abt mee.[150]

Terzelfder tijd was in Leeuwarden, waar al enige tijd een verscherpte controle op in- en uitgaande personen was ingesteld,[151] een burgerwacht geformeerd en in december werd hetzelfde gedaan in Bolsward.[152] Daar was de zaak urgent geworden omdat tussen Sneek en Bolsward weer nieuwe troepen waren opgedoken die zich ook in de stad wilden legeren. De enige manier om ze nu buiten de poorten te houden (een besluit dat slechts onder fel verzet van de 'papisten' kon worden genomen) was de verdediging van de stad zelf ter hand te nemen en de soldaten overbodig te maken. De troepen verspreidden zich over enige dorpen in de buurt.[153]

In januari 1580 werden de geruchten over het op handen zijnde verraad van Rennenberg steeds sterker en de Gedeputeerden besloten dan ook zelf het heft in handen te nemen. Met grote doortastendheid ontnamen ze Rennenberg de mogelijkheid Friesland in handen van de Spanjaarden te spelen. Friese troepen die in Coevorden lagen werden naar Leeuwarden geroepen en op 1 februari slaagde men er in zich meester te maken van het blokhuis van die stad en het daar gelegerde garnizoen te ontwapenen. Op 5 februari geschiedde hetzelfde in Harlingen en niet lang daarna ook in Stavoren. Rennenberg was van zijn militaire macht in Friesland beroofd.[154]

De algemene achterdocht tegen Rennenberg richtte zich ook tegen al wat katholiek was. Nog op de dag dat het blokhuis van Leeuwarden werd bezet, werden de Minderbroeders uit de stad geleid en werd hun klooster geplunderd.[155] Dit voorbeeld wekte navolging, schreef Winsemius:

> Op welcke tijdt oock die van Franeker, Sneeck, Doccum ende Leeuwarden hare Parochie-Kercken ende mede Oldehoof de Beelden ghesmeten hebben, ghelijck als oock de Soldaten binnen Bolswert L. Vrouwen Capelle ghedaen hebben, verbrandende het Maryen-Beeld, tot welcke uyt vele plaetsen groote toeloop gheschiede. Men heeft oock binnen Bolswert van voornemen gheweest de goederen die men tot dienste van de Misse ende andere oeffeningen als Kelcken ende dierghelijcken gebruyckt hadde, te schrijven, dan sulcx was al by de gilden genomen ende wechghestopt. Dan 'tgene datter overich was, hebben de Papisten in het Choor doen brengen, twelck door de Soldaeten die by nacht door het glas braken, ghenomen ende aen stucken ghesmeten is. De Boecken sijn oock uyt de Costerije ghestolen, welckers deure sy met een Balck opgelopen ende de Autaren, Beelden, Boecken, Brieven ende 'tghene daer zijn mochte, gheschent ende ghereten hebben. De overblijfselen ende het gene van den Soldaten daer noch ghelaten was, is by Ordonantie van den Magistraet

Wumkes.nl

wechghedragen om dat men nu beginnen soude de Kercken bequaem te maken tot de Predicatien ende oeffeningen van de Reformatie.[156]

Toen de anti-katholieke beweging zo om zich heen greep, begrepen de Gedeputeerden dat ze iets moesten doen om te voorkomen dat alle abten en prelaten zouden vluchten met medeneming van hun kostbaarheden en kloosterbescheiden. Op 7 februari werd Thomas van Groningen dan ook gevankelijk naar Leeuwarden gevoerd om daar de inventarisatie van alle kloostergoederen mogelijk te maken. Op het schip dat hem naar Leeuwarden bracht noteerde hij zijn laatste aantekeningen:

Den 7 februarij: 12 carolus g. van kosten voor mij ende de soldaeten die mij haelden; ij carolus ende ii st. den schipper; noch 18 st. verteert.[157]

In Leeuwarden aangekomen moest hij waarschijnlijk al zijn bescheiden, inclusief het Rekenboek, inleveren. De kloosterbezittingen binnen de stad Bolsward werden op 9 februari in het openbaar verkocht ten bate van de stadskas.[158]

Op de landdag die op 3 maart, de dag waarop Rennenberg in Groningen openlijk de Spaanse zijde koos, in Leeuwarden bijeenkwam, werd besloten de katholieke eredienst te verbieden en het beheer van alle kerkelijke goederen aan de Staten over te dragen. De kloosters werden opgeheven en hun bezittingen overgedragen aan de Staten van Friesland.[159] Dit besluit zal in werkelijkheid niet veel meer zijn geweest dan de sanctionering van een proces dat reeds gaande was. Uit de maanden februari en maart dateren veel overeenkomsten waarbij achtergebleven kloosterlingen de bezittingen van het klooster aan een aantal gecommitteerden van de Staten overdragen in ruil voor een redelijk pensioen.[160] Zo kreeg de abt van Klaarkamp, Gerardus Jacobi, evenals zijn prior, een jaarlijks pensioen van 400 g. Daarmee bracht hij de rest van zijn leven in Franeker door. In 1605 stierf hij daar als een alom gezien en gerespecteerd man.[161]

Thomas van Groningen maakte een andere keus. Hij legde zich níet neer bij de nieuwe situatie en nam de wijk naar Groningen, waar na 1580 meer vluchtelingen uit Friesland samenkwamen en betere tijden afwachtten.[162] Hij onderstreepte daarmee nog eens het subtiele verschil dat er in de voorgaande jaren steeds tussen hem en de voormannen van het centrum (zoals Jacobi) had bestaan. Terwijl de anderen tot een schikking bereid bleken, was bij hem de loyaliteit jegens de vorst en het katholieke geloof te groot om hem te bewegen een pensioen van de Friese Staten te accepteren. Misschien speelde hierbij ook nog een rol – het is zuiver speculatie – dat hij niet van Friese afkomst was en niet in dezelfde mate een binding met Friesland had opgebouwd als vele Friese geestelijken. Maar hij was in Groningen nu ook weer niet de enige balling. In die stad bevonden zich nog enkele andere kloosterlingen uit Oldeklooster: heer Herman van Loppersum, gewezen pastoor van Hartwert, Johannes Groningensis, gewezen prior van Nijeklooster, heer Wicherus of Vitus, gewezen pastoor van Dijken, en misschien frater Meinardus, gewezen pastoor van Pingjum. De abt had zijn domicilie gekozen in het huis van ene Pieter Simonsz. en zijn vrouw.[163] Hoewel de abt nog familie in Groningen schijnt te hebben gehad, was deze blijkbaar niet in staat hem te onderhouden.[164]

Tijdens zijn veertienjarig verblijf in Groningen heeft de abt steeds de hoop gehad ooit eens terug te keren als abt van Oldeklooster. Tussen 1580 en 1594 sloot hij namelijk bij Pieter Simonsz bij wie hij in huis was, leningen af 'tot onse noodtlijcke onderholdinge in tegenwoordyge onse ballenschap' en wel met als onderpand in één geval kloosterlanderijen bij Kornjum.[165] Na de verovering van Groningen door de Staatse troepen op 23 juli 1594 moest hij alle hoop laten varen. Net als enige

Wumkes.nl

Afb. 4. De grafsteen van abt Thomas in de kerk van Hidaard. Collectie foto's van grafzerken, Rijksarchief in Friesland, Leeuwarden

Wumkes.nl

andere in Groningen verblijf houdende geestelijken (ook Johannes Groningensis) tekende hij op 28 juli 1595 een akkoord, waarbij alle rechtstitels en resterende kloosterbescheiden aan de Friese Staten werden overgedragen in ruil voor een bescheiden pensioen.[166]

Met zijn pensioen van 150 g. keerde Thomas terug naar Friesland. Hij nam daar zijn intrek bij zijn vroegere dienaar Jan Harmens, die op een boerderij bij het ondertussen al afgebroken kloostercomplex woonde.[167] Hij stierf, 57 jaar oud, in 1599 en vond een laatste rustplaats in de kerk te Hidaard, waar voor 1580 steeds een broeder uit Oldeklooster pastoor was geweest.[168] Tot in zijn dood bleef hij dus verbonden met het klooster, zijn klooster.

Noten

1. Deze beschouwing over de nadagen van het Oldeklooster is gebaseerd op een referaat dat ik in mei 1976 tijdens mijn studie Geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen hield voor een kandidatencollege onder leiding van prof.dr. E.H. Waterbolk over 'De Uitgavenrekening van het Oldeklooster'. In 1995 droeg prof. Waterbolk het dossier van dit college, inclusief de getranscribeerde en uitgetikte tekst van de Uitgavenrekening, over aan de Fryske Akademy, waar dr. J.A. Mol zich over het materiaal ontfermde. Op zijn suggestie heb ik het indertijd gehouden referaat omgewerkt tot het onderhavige artikel. De inleiding, die natuurlijk sterk bepaald was door de context van het college, is vervangen door een nieuwe tekst, het in augustus 1976 nog ingediende supplement met nieuw bronnenmateriaal is in het betoog opgenomen, de stijl en de woordkeus is hier en daar aangepast en een moraal-filosofisch intermezzo dat meer vertelde over de scrupules van een student in de tijd van de universitaire democratisering dan over de zestiende eeuw is geheel geschrapt. Ik dank de heer Mol voor zijn aansporing het referaat te bewerken en voor zijn suggesties en literatuurverwijzingen.
2. J.A. Mol, *De Friese huizen van de Duitse Orde. Nes, Steenkerk en Schoten en hun plaats in het middeleeuwse Friese kloosterlandschap* (Leeuwarden 1991) 213-231.
3. De Kroniek of Chronicon van Oldeklooster is uitgegeven door Schoengen, die echter nooit de beloofde inleiding tot deze uitgave het licht heeft doen zien. Zie: M. Schoengen, 'Akten en bescheiden betreffende de Cisterciënserabdij Bloemkamp of Oldeklooster bij Bolsward', *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht* 29 (1903) 129-242, 30 (1905) 419-440, 31 (1906) 153-226 (de Kroniek in jaargang 29 (1903) 134-210). De onuitgegeven 'Ontvang en Uitgaaf van Oldeklooster 1572-1580' bevindt zich in het Rijksarchief in Friesland, Kloostergoederen Oldeklooster. Dit Rekenboek bestaat uit twee gedeelten, een inkomstendeel (met folio-aanduiding) en een uitgavendeel (met pagina-aanduiding). Naar dit tweede deel zal worden verwezen als: Uitgavenrekening. Een uitvoerige bespreking van beide bronnen vindt men in: B.J. Anema, *Bronnenstudie met betrekking tot de abdij Bloemkamp of Oldeklooster gelegen bij Hartwerd 1191-1580 in Frisia occidentali.* Onuitgegeven doctoraalscriptie Katholieke Universiteit Nijmegen, 1964 (Exemplaar in Provinciale Bibliotheek Friesland).
4. In de Kroniek van Oldeklooster staat als datum van abtsverkiezing 3 juni vermeld (Kroniek, 207). Daar Hendrik van Steenwijk volgens dezelfde bron pas op 7 juni stierf, vermoedt Schoengen (en Anema met hem) dat het hier gaat om een foutieve afschrijving van 13 juni (Kroniek, 207, nr. 1; Anema, *Bronnenstudie*, 2-3).
5. Zie: J.A. Mol, 'De Fryske cistersiënzerkleasters en har besit', *De Vrije Fries* 71 (1991) 29-52.
6. Thomas van Groningen noemt zich in officiële documenten ook altijd 'abbas in florido campo, vulgo Oldecloester'. De Nederlandse naam Bloemkamp werd (vrijwel) niet gebruikt.
7. Voor een beschouwing over de (relatieve) rijkdom van Oldeklooster, zie: Anema, *Bronnenstudie*, 63-81; Mol, *De Friese huizen*, 172.
8. Voor een overzicht van de gebouwen: Anema, *Bronnenstudie*, 41-46.

Wumkes.nl

9. Voor een bespreking van de aantallen kloosterlingen, zie: Anema, *Bronnenstudie*, 52-56.
10. De politieke ontwikkeling van Friesland in deze tijd is uitstekend te volgen in: J.J. Woltjer, *Friesland in hervormingstijd* (Leiden 1962).
11. Hof aan Alva, 27-8-1572, afgedrukt bij J. van Vloten, 'Friesche briefwisseling van Juny tot December 1572', *De Vrije Fries* 8 (1859) 398-438, aldaar 411; Uitgavenrekening 18-7-1572, p. 6 en 26-7-1572, p .7
12. Woltjer, *Hervormingstijd*, 215-216.
13. Uitgavenrekening 9-7-1572, p. 5.
14. In de onderhavige tijd reisde men van Friesland naar Utrecht via Stavoren; Utrecht lag dan ook voor het gevoel van de Friezen 'overzee'. Naar de landkant lagen de kleistreken van Friesland tamelijk geïsoleerd, 'soo dit landt, besonder des winters ende by tyde van doyen, een heel onbequaem landt is voir den reysenden man, als meestendeel al gebroocken landt sijnde.' Hof aan Alva, 4-12-1572, afgedrukt bij Van Vloten, 'Friesche briefwisseling', 435.
15. Chr. Schotanus, *De geschiedenissen kerckelyck ende wereldtlyck, van Friesland Oost ende West* (Franeker 1658/Amsterdam 1660) 763; A.J. Andreae, 'Het Wonderlyck Jaer 1572', *Friesche Volksalmanak*, 1899, p. 74-162, aldaar, 98.
16. Andreae, 'Wonderlyck Jaer', 100.
17. Woltjer, *Hervormingstijd*, 217-218.
18. J. Carolus, *De rebus Casparis a Robles Billaei in Frisia gestis commentariorum libri IV. Nunc primum in vulgati* (Leeuwarden 1731) 71-73; Andreae, 'Wonderlyck Jaer', 107.
19. P. Winsemius, *Chronique ofte historische geschiedenisse van Vrieslandt* (Franeker 1622) 577.
20. Kroniek, 208, Uitgavenrekening 18-8 en 19-8-1572, p. 9-10.
21. Uitgavenrekening 19-8-1572, p.10. 'Paulo de pater van Thabor' (een Windesheimer klooster bij Sneek) was Paulus Aegidius Costerus, later abt van Foswerd en een onvermoeid tegenstander van de bisschop van Leeuwarden, Cunerus Petri. R. Steensma, *Het klooster Thabor bij Sneek en zijn nagelaten geschriften. Een inleiding en inventarisatie* (Leeuwarden 1970) 23-26.
22. Kroniek, 208. Niet al het vee was achtergebleven, sommige dieren waren bij boeren in de buurt ondergebracht.
23. Kroniek, 209; Schotanus, *De geschiedenissen*, 765.
24. Kroniek, 209.
25. Carolus, *De rebus Casparis a Robles*, 84-94.
26. Woltjer, *Hervormingstijd*, 224.
27. Schotanus, *Geschiedenissen*, 768.
28. G.F. thoe Schwartzenberg en Hohenlandsberg, *Groot placaat- en charterboek van Vriesland* (5 dln., Leeuwarden 1768-1793) (hierna: *Chart.*) III, 905-906; Andreae, 'Wonderlyck Jaer', 127.
29. Kerkstraat: Uitgavenrekening 2-10-1572, p. 13 en 31-1-1573, p. 25; Nieuwstad: Uitgavenrekening 4-9-1572, p. 11 en 27-6-1573, p. 47. Ook de andere cisterciënzerkloosters hadden in Leeuwarden geen refugium. Pas in 1573 koopt de abt van Klaarkamp, die om bestuurlijke en andere redenen vaak in de stad moest zijn, daar een huis (A. Hallema, 'De kloosteradministratie van Klaarkamps abdij in haar nadagen', *AAU* 54 (1930) 335-348, aldaar 316-318). Als Thomas van Groningen later in Leeuwarden moet zijn, neemt hij zijn intrek in herbergen (bijvoorbeeld: Uitgavenrekening 4-12-1574, p. 106). In Bolsward bezat het klooster eerst twee, later waarschijnlijk drie huizen (Uitgavenrekening 4-10-1573, p. 59; L.J. van Apeldoorn, *De kerkelijke goederen in Friesland* (2 dln., Leeuwarden 1915) II, 458-459).
30. Ossen: Uitgavenrekening 27-8 en 1-9-1572, p. 10-11; bier: Uitgavenrekening 2-10 en 9-10-1572, p. 14; turf: Uitgavenrekening 6-9-1572, p. 11; kleding: Uitgavenrekening 7-6-1575, p. 132.
31. Inkomstenrekening, Schoengen, 'Akten en bescheiden' (1906) 173; A.J.J. Hoogland, 'Conscriptio exulum Frisiae', AAU 16 (1881) 321-370, aldaar 334.
32. Uitgavenrekening 31-8, 1-9, 5-9, 16-9, 16-10, 20-10 en 21-10-1572, p. 10-15. Broeder Harmannus heet later 'Harmannus Loppersum' en zal dus in de Groningse Ommelanden ondergebracht zijn. Johannes Stellingwerf verbleef eerst in een klooster in Sibculo, daarna

Wumkes.nl

in Zwolle (Anema, *Bronnenstudie*, 49).
33. Uitgavenrekening 9-11-1572, p. 17. Zie ook 22-11-1572, p. 18.
34. Uitgavenrekening 25-8-1572, p. 10.
35. Woltjer, *Hervormingstijd*, 225
36. 'Demum XIX Octobris ipsum monasterium Floridi-Campi (quo nullam erat in Occidentali-Frisia magnificentius, quantum et ad excellentiam structurae et amoenitatem loci) cum caeteris aliis circumjacentibus monasteriis numero novem flammis devastata sunt' (Kroniek, 210).
37. Winsemius, *Chronique*, 575.
38. Woltjer, *Hervormingstijd*, 226.
39. Uitgavenrekening 30-11-1572, p. 19
40. Uitgavenrekening 25-11 en 29-11-1572, p. 18.
41. Uitgavenrekening 28-11-1572, p. 18.
42. Uitgavenrekening 26-1-1573, p. 27.
43. Uitgavenrekening 17-12-1572, p. 20.
44. Uitgavenrekening 16-12-1572, p. 20. Ook voor het vervoer van levensmiddelen was toestemming nodig: Uitgavenrekening 30-11-1572, p. 19.
45. Uitgavenrekening 18-12-1572, p. 20 en 20-12-1572, p. 21.
46. Uitgavenrekening 28-3-1573, p. 35; vgl. Anema, *Bronnenstudie*, 58.
47. Uitgavenrekening 28-12-1572, p. 22.
48. Er schijnt een ordonnantie van Philips II te zijn uitgegaan om alle verwoeste kloosters, ongeacht de staat waarin ze verkeerden en ongeacht de economische levensvatbaarheid van die kloosters, op dezelfde plaats weer op te bouwen. Zo deze ordonnantie is uitgegaan, dan is ze niet in alle gevallen opgevolgd. Groendijk, voor 1572 bewoond door grauwe bagijnen, werd niet hersteld. Thomas van Groningen kocht de restanten van het klooster in 1577 'op afbraak' (Kroniek, 210; Uitgavenrekening 11-9 en 12-9-1577, p. 227; Anema, *Bronnenstudie*, 62). Ook Oegeklooster schijnt zich niet meer van de klap van november 1572 te hebben hersteld.
49. Uitgavenrekening 5-2-1573, p. 29 en 20-2-1573, p. 30.
50. Uitgavenrekening 18-1-1574, p. 71.
51. Uitgavenrekening 10-12-1576, p. 204.
52. Voor een overzicht van de aangeschafte werken: Anema, *Bronnenstudie*, 58-59.
53. Uitgavenrekening 8-9-1576, p. 192.
54. Uitgavenrekening, 9-7-1573, p. 48; 24-9-1573, p. 58; 30-8-1573, p. 55.
55. Uitgavenrekening 15-7-1573, p. 49.
56. Woltjer, *Hervormingstijd*, 227-228.
57. Robles aan Requesens, 23-9-1574. ARA Brussel, Aud. 1737/2.
58. Ordonnantie voor Wonseradeel met specificatie: *Chart.* III, 923-925.
59. Uitgavenrekening 13-2-1573, p. 29.
60. De hopman, Wybe (of Wybrant) van Goutum, was van 1573 tot 1578 ook grietman van Idaarderadeel (H. Baerdt van Sminia, *Nieuwe naamlijst van grietmannen* (Leeuwarden 1837) 150-151; A.J. Andreae, *Nalezing op de Nieuwe naamlijst van Jhr. Mr. H. Baerdt van Sminia* (Leeuwarden 1893) 51; *Conscriptio*, 347.)
61. Een request over deze zaak is afgedrukt in Schoengen, 'Akten en bescheiden' (1905) 437-440. Het stuk is ongedateerd, maar Anema (*Bronnenstudie*, 77) vermoedt dat het uit 1572 dateert, omdat het geschreven is in de hand van (waarschijnlijk) Hendrik van Steenwijk en slechts ondertekend door Thomas van Groningen. Kennelijk heeft het niet tot het gehoopte resultaat geleid en moest de abt later nogmaals een verzoek tot verlegging van de schans doen.
62. Uitgavenrekening 21-8-1575, p. 144-145 en 27-8-1575, p. 145.
63. Uitgavenrekening, 12-12-1575, p. 161.
64. Uitgavenrekening 19-12-1575, p. 162. Dat de schans werkelijk verlegd is, blijkt ook uit de vele loon- en materiaalkosten voor Makkumerzijl in het jaar 1576.
65. Zie de inventarisatie in ARA Brussel, Aud. 1690/2 (maart 1574).
66. Verhoor van Duitse kooplui te Nieuwezijl: ARA Brussel, Aud. 1737/2 (5-2-1573).
67. Uitgavenrekening 20-7-1575, p. 139 en 4-8-1575, p. 141.

Wumkes.nl

68. Hopman De Feutre van het garnizoen van Franeker woonde in het huis van voortvluchtige Julius Botnia (A. Telting, 'De Waalsche bezetting te Franeker, 1572-1577', *Nieuwe Friesche Volksalmanak* 1855, p. 1-26, aldaar 15-16). Waar hopman Petit in Bolsward, bij wie de abt wel eens op bezoek kwam, woonde, is niet bekend. De 'waelinne' die de abt vermeldt in Bolsward, kan een door de Walen meegenomen eigen herbergierster zijn. Dit was namelijk in Franeker het geval (Telting, 'Bezetting', 17).
69. Zie o.a. *Chart.* III, 926 (Sneek) en Telting, 'Bezetting' (Franeker).
70. Woltjer, *Hervormingstijd*, 237.
71. Voor deze kwestie: Woltjer, *Hervormingstijd*, 230-236; *Chart.* III, 987-997.
72. RAF, Chron. Reg. 620-3-537 Staten van Friesland voor 1580. Vgl. *Chart.* III, 970 (15-4-1574). Hoewel het stuk aangekondigd staat als een verklaring van vertegenwoordigers van Westergo behoren ook de prelaten van Foswerd en Gerkesklooster tot de ondertekenaars.
73. Uitgavenrekening 9-5-1574, p. 82.
74. *Chart.* III, 987-996, 996-997, 1004.
75. Uitgavenrekening 27-9-1574, p. 96 en 29-11-1574, p. 106. Schotanus, *Geschiedenissen*, 789.
76. Inkomstenrekening (Schoengen, 'Akten en bescheiden' (1906) 172-173.
77. *Chart.* III 990-1000. De abt noemt deze heffing meestal 'maentgelt' of 'maentleninghe' (Eerste vermelding: Uitgavenrekening 3-2-1575, p. 113). De heffing was namelijk officieel een (gedwongen) lening. Zie ook Uitgavenrekening 21-9-1576, p. 194.
78. Woltjer, *Hervormingstijd*, 237. De twee laatste termijnen van de bede van 1570 tekent de abt expliciet aan: Uitgavenrekening 6-2-1575, p. 114: 'veertich Karolus g. ende 12 sts. den grietman van den S. Martnes propijn den Co. Mat. geaccordeert int Jaer 70.' Uitgavenrekening 17-11-1575, p. 157: 'Noch veertich Karolus g. ende 12 sts. den grietman van den lasten propijn.'
79. Uitgavenrekening 29-6-1576, p. 182.
80. *Chart.* III, 1056-1058; Winsemius, *Chronique*, 595.
81. Woltjer, *Hervormingstij*d, 246vv.
82. *Chart.* II, 1106-1107.
83. Uitgavenrekening 15 en 18-3-1577, p. 211; 25-3-1577, p. 215. Op 11-2-1577 had de abt al 100 gg. in de eerste aanbetaling bijgedragen (p. 208).
84. Uitgavenrekening 20-4-1577, p. 214 en 20-5-1577, p. 215.
85. Uitgavenrekening 19-5-1577, p. 215. Vgl. ook 19-6-1577, p. 219.
86. Uitgavenrekening 9-7-1577, p. 221; Woltjer, *Hervormingstijd*, 252.
87. Uitgavenrekening 1-12-1577, p. 234.
88. Woltjer, *Hervormingstijd*, 252.
89. Woltjer, *Hervormingstijd*, 254, 257-262.
90. Uitgavenrekening 4-7-1577, p. 220. Bossu was zo gehaat, dat hij zelf niet in Friesland dorst te verschijnen. Woltjer, *Hervormingstijd,* 257-258.
91. Woltjer, *Hervormingstijd*, 256-259.
92. Woltjer, *Hervormingstijd*, 262.
93. Woltjer, *Hervormingstijd,* 261.
94. Woltjer, *Hervormingstijd*, 264.
95. Uitgavenrekening 26-3-1578, p. 240.
96. Woltjer, *Hervormingstijd*, 281-282.
97. Aan de beraadslagingen van de Staten-Generaal hadden ook twee vertegenwoordigers van Friesland meegedaan, de jurist Johannes Tiara en de commandeur van het johannieter-klooster Hospitael. Thomas van Groningen betaalde een deel van hun onkostenrekening: Uitgavenrekening 6-7-1578, p. 246 en 14-8-1578, p. 250.
98. RAF, Chron. Reg. 191. De voorstemmer was de pastoor van Oosthem.
99. RAF, Chron. Varia St. 73. Port Verzending Varia Staten. Zie voor de kwestie in het algemeen: H. Oldenhof, 'Fryslan en de religyfrede', in: W. Bergsma e.a., red., *Frysk, from en frij. In oantal aspekten fan leauwe en polityk yn Fryslan* (Leeuwarden 1988) 55-93.

Wumkes.nl

100. RAF, Chron. Reg. 190-3-363. Het stuk is door Thomas van Groningen zelf geschreven. Vgl. ook de Uitgavenrekening 14-8-1578, p. 250-251: 'Noch 43 sts. voor een halffe rijst papier'. Het getal 30 achter zijn naam duidt erop dat hij de dertigste abt van Oldeklooster was.
101. RAF, Collectie Gabbema, E 5, fo. 47.
102. Woltjer, *Hervormingstijd*, 280.
103. Uitgavenrekening 3-8-1578, p. 250.
104. Uitgavenrekening 14-8-1578, p. 251. Vgl. *Chart*. III, 1203.
105. Quitantie voor Gerkesklooster: *Chart*. III, 1206. Het geld was gedeeltelijk nodig voor een nabetaling aan de 'Bossuse knechten'.
106. *Chart*. III, 1206. Gerardus Jacobi was op dat moment nog Gedeputeerde.
107. Uitgavenrekening 4-11-1578, p. 256 en 4-12-1578, p. 260.
108. Woltjer, *Hervormingstijd*, 283.
109. Woltjer, *Hervormingstijd*, 284-304.
110. RAF, Archief Staten voor 1580, inv. Avis, 60; Winsemius, *Chronique*, 631; C. Damen, *Bijdrage tot de geschiedenis van de Benediktijnenkloosters in de provincie Friesland* (niet gepubliceerd ms., Oosterhout, St. Paulusabdij 1975) 59. De heer Mol stelde mij een kopie van dit getikte werkstuk ter beschikking.
111. Voor de verklaring van de prelaten: *Chart*. IV, 86 (vgl. *Chart*. IV, 34) Op de landdag van november 1578 was geld beschikbaar gesteld voor het beleg dat Rennenberg voor Deventer had geslagen, waar het garnizoen de Spaanse zijde had gekozen. Zie Uitgavenrekening 5-12-1578, p. 261. Op de landdag van juni werd geld beschikbaar gesteld voor het ontzet van het door Parma ingesloten Maastricht. *Chart*. IV, 24-25. Dit geld werd werkelijk opgebracht, hoewel Woltjer (*Hervormingstijd*, noot p. 297) dit betwijfelt. Zie nl. Uitgavenrekening, 17-6-1579, p. 271. Het mocht niet baten, Maastricht werd ingenomen. Op 26-7-1579 (p. 274) geeft de abt dan ook wat stuivers aan 'een schaemele vrouwe van Maestricht.' Voor de verklaring van de abten c.s. en de stemming over de Unie: Woltjer, *Hervormingstijd*, 298, 325-326; *Chart*. IV, 29-31.
112. Woltjer, *Hervormingstijd*, 297; Uitgavenrekening 14-6-1579, p. 271.
113. Gegevens verstrekt door de heer Mol in een brief aan de auteur, 21-7-1995.
114. Vgl. Hallema, *Kloosteradministratie*, 314-315
115. Uitgavenrekening 8-9 en 3-10-1576 en 6-6-1579, p. 192,195,271.
116. Anema, *Bronnenstudie*, 10.
117. Vgl. Woltjer, *Hervormingstijd*, 40-42.
118. Woltjer, *Hervormingstijd*, 251.
119. Uitgavenrekening 25-8-1572, p. 10. De kwitantie van rentmeester Boudewijn van Loo is bewaard: RAF, Chron. Reg., 590-3-693. Uit deze rekening blijkt dat Klaarkamp 400 Karolus gulden moest opbrengen en Gerkesklooster 300.
120. RAF, Chron. Reg. 634-3-209.
121. RAF, Chron. Reg. 635 (Copie).
122. Woltjer, *Hervormingstijd,* 230-236; *Chart*. III, 987-997.
123. Uitgavenrekening 15-1 t/m 23-1-1577, p. 207. Vgl. *Chart*. III, 1087 (15-1-1577) met Thomas van Groningen als medeondertekenaar.
124. Schotanus, *Geschiedenissen*, 800-801.
125. *Chart*. III, 1154-1156 (3 en 5 oktober 1577); Uitgavenrekening 10-10-1577, p. 230.
126. Winsemius, *Chronique*, 650-652. Voor de datering: Woltjer, *Hervormingstijd*, 272.
127. RAF, Collectie Gabbema D 68, fo. 15.
128. *Chart*. III, 1110-1112.
129. Uitgavenrekening 20-9-1579, p. 280. Zie voor pastoor Sixtus Tzallingius: *Conscriptio*, 360.
130. Uitgavenrekening 24-7-1573, p. 50.
131. Deze mensen zijn de landarbeider Ids, de schoonmaker Sallinck en de landzaat Willem Meynertsz. De vierde begunstigde, Benedictus Idsertzoon, komt later ter sprake.
132. Abbe Pieterzoon (Uitgavenrekening 6-6-1574, p. 85) was één van de vier burgers van Bolsward die in november 1572 Robles pardon vroegen voor de geuzen-bezetting van Bolsward. De andere drie waren de latere burgemeester Botte Jelles, de secretaris van

Wumkes.nl

Wonseradeel, Hobbe Douwezoon, en Willem Cornelisz. (Andreae, 'Wonderlyck Jaer', 154). Goslick Herema verliest op 9-3-1574 zijn tweede vrouw Sijts Watzed. van Camminga en bij de begrafenis drie dagen later geeft de abt enige stuivers aan offergeld uit (Uitgavenrekening 12-3-1574, p. 76). Herema werd in 1572 wegens vermeende sympathie voor de geuzen uit zijn ambt van grietman van Wonseradeel gezet (welke functie hij al vanaf 1560 had bekleed), maar in 1577 weer door Rennenberg in zijn ambt hersteld (Woltjer, *Hervormingstijd*, 261; Andreae, *Nalezing*, 88).

133. Uitgavenrekening 6-7-1572, p. 4. Zie ook: *Chart.* III, 1158.

134. Uitgavenrekening 17-6-1572, p. 2. Na de verdrijving van de geuzen moest Botnia Friesland verlaten; later was hij een ijverig voorstander van de Unie van Utrecht. Hij moet goed onderscheiden worden van zijn naamgenoot, die van 1567 tot 1577 grietman van Baarderadeel was en tot de uitgesproken koningsgezinde partij behoorde. Volgens Baerdt van Sminia werd deze 'de olde' genoemd, ter onderscheiding van zijn naamgenoot (Baerdt van Sminia, *Naamlijst*, 228).

135. Uitgavenrekening 4-12-1579, p. 286. Zie ook 19-12-1576, p. 204 en 30-12-1578, p. 236.

136. Douwe Heerma of Herema was een van de eersten wiens goederen in augustus 1572 door de geuzen in zijn woonplaats Bolsward werden geconfisqueerd. In 1578 werd hij als dijkgraaf afgezet. Douwe was een broer van de grietman Goslick Heerma en van ene Gerrolt Heerma, die in 1572 hopman onder Bronckhorst was. Zie: Woltjer, *Hervormingstijd*, 261; Andreae, *Nalezing*, 88, Schotanus, *Geschiedenissen* 765). Douwes zoons Johan, Tjaard en Ivo waren hopman in het leger van Parma (*Conscriptio*, 353; *Stamboek*, Herema van Tjum, 5e en 6e gen.).

137. Hero van Ockinga (Uitgavenrekening 14-12-1572, p. 20) was een van de burgers van Franeker die in augustus 1572 Robles pardon vroegen voor de bezetting van de geuzen. Zie ook: Telting, 'Bezetting', 9 en Winsemius, *Chronique*, 631. Hij was een neef van de Hero Ockma, bij wiens begrafenis de abt offergeld schenkt (Uitgavenrekening 30-7-1574, p. 89) en een oom van Salvis Ockma (Uitgavenrekening 4-12-1574, p. 107; *Stamboek*, Ockinga, 5e en 6e gen.).

138. Uitgavenrekening 21-9-1574, p. 95 en 14-12-1575, p. 161. In 1578 als raad van het Hof geschorst, daarna in ballingschap. Hopman in het Spaanse leger (Woltjer, *Hervormingstijd*, 265; *Conscriptio*, 332).

139. Bernardus Romckezoon (Uitgavenrekening 14-3-1574, p. 76) was afgevaardigde voor Bolsward op de landdag van januari 1577 (*Chart.* III, 1089). Na 1580 als balling vermeld: 'Bernardus Romckizoon Eelcksma, consul Bolwverdiae' (*Conscriptio*, 353). Hij leent het klooster ook geld.

Sydts Botnia (Uitgavenrekening 25-4-1578, p. 242) koos in 1572 de zijde van de geuzen. In 1578 als grietman van Wymbritseradeel benoemd, na vijf jaar ballingschap. Hij woonde te Nieuwland (A.J. Andreae, 'Het verzet der Friezen tegen de Spaansche dwingelandij gedurende het tijdvak 1566-1574', *De Vrije Fries* 16 (1886) 387-534 en 17 (1888) 1-112, aldaar, 519: Baerdt van Sminia, *Naamlijst*, 297-298; *Chart.* IV, 27-28). *Chart.* III, 1186 vermeldt hem al in maart 1578 als grietman, maar dit moet 1579 zijn. Het *Chart.* is wel meer onjuist ten aanzien van dateringen tussen januari en maart 1579 omdat het de paasstijl opgevat heeft als de jaarstijl die met 1 januari van jaarnummer wisselt.

De relatie met Laes Jongema is onduidelijk, omdat de abt hem opzoekt vóór hij Gedeputeerde werd (november 1578). In 1572 had hij actief de geuzen ondersteund en in 1579 was hij één van de grootste voorstanders van de Unie (Andreae, 'Wonderlijck Jaer', 106; Woltjer, *Hervormingstijd*, 283; *Chart.* III, 1186-1187, 1225). De volgende post suggereert een zuiver zakelijke relatie: 'Den 13 Martii vj enckle dalers ende vj sts. verteert toe Bolswert van Laes Jonghama weghen' (Uitgavenrekening 13-3-1578, p. 240). Zie ook Uitgavenrekening 5-12-1578, p. 261). Oene Wytsma (Uitgavenrekening 4-5-1573, p. 39 en 31-12-1575, p. 163) was van 1570 tot 1576 grietman van Hennaarderadeel, daarna tot 1580 in Dantumadeel. Tegenstander van de Unie van Utrecht. Na 1580 gévlucht, maar probeert in 1581 onderhandelingen tot stand te brengen tussen de Friezen en de Spaanse commandant van Groningen, Verdugo.

Wumkes.nl

Tenslotte teruggekeerd (Baerdt van Sminia, *Naamlijst*, 119-120; Winsemius, *Chronique*, 630; *Chart.* IV, 160).
Reiner Fritema, zie noot 143.
Mr. Jan Lichtervelt (Uitgavenrekening 13-9-1573, p. 57, 17-7-1575, p. 139 en 20-9-1577, p. 225) woonde te Bolsward en was na 1580 in ballingschap (*Conscriptio*, 354).

140. Gerbrand Bernardus (Uitgavenrekening o.a. 12-1-1573, p. 25) koopman en crediteur van het klooster, komt na 1580 als balling voor: 'Gerbrant Bernardi Elcksma, borger van Bolsvert, cum filio Gerardo' (*Conscriptio*, 353). Vgl. Bernardus Romckezoon, noot 139. Harmen Claeszoon (Uitgavenrekening 22-7-1576, p. 185) was balling na 1580 (*Conscriptio*, 337).
141. Anema, *Bronnenstudie*, 78-79.
142. Bijvoorbeeld Coordt Janzoon (Uitgavenrekening 13-6-1573, p. 45), die land in pacht heeft bij Hartwerd (Inkomstenrekening, Schoengen, 'Akten en bescheiden' (1906) 170). Na 1580 in ballingschap (*Conscriptio*, 354).
143. Reiner Fritema (Uitgavenrekening 7-9-1577, p. 227) was van 1567 tot 1572 grietman van West-Dongeradeel als opvolger van de watergeus Jan Bonga en van 1572 tot 1577 in Wonseradeel als vervanger van de geschorste Goslick Herema. Na 1580 was hij in ballingschap te Groningen (*Conscriptio*, 356). Hij was een broer van de Raad van het Hof, Pieter (van) Fritema, die na zijn schorsing in 1578 naar het leger van Parma toog. Deze Pieter van Fritema kan tot de 'haviken' van de rechterzijde gerekend worden (Woltjer, *Hervormingstijd*, 217). Hij had ook een zuster, Ansck, die priorin was van het in 1572 verwoeste nonnenklooster Groendijk (Carolus, *De rebus Casparis a Robles*, 72). Tenslotte was een andere zuster nog getrouwd met dijkgraaf Douwe Heerma (*Stamboek*, Herema, 5e gen.).
144. Mettegeld: Uitgavenrekening 27-9-1574, p. 96. Lening: Uitgavenrekening 4-11 en 4-12-1578, p. 256 en 260. Glas: Uitgavenrekening 22-1-1580, p. 291.
145. Uitgavenrekening 23-8-1579, p. 277.
146. Anema, *Bronnenstudie*, 52. Mogelijk woonden er ook nog twee lekebroeders in het klooster. Twee monniken die in 1577 nog in het klooster woonden waren inmiddels pastoor in Pingjum en Dijken geworden.
147. Winsemius, *Chronique*, 645; Schotanus, *Geschiedenissen*, 836; Uitgavenrekening 24-10-1579, p. 282. De abt schrijft Buwma in plaats van Bonga. Dit is een bekende variatie op dezelfde geslachtsnaam. De troepen worden voor het eerst vermeld op 15-10-1579, p. 281.
148. Uitgavenrekening 27-10-1579, p. 282.
149. Uitgavenrekening 24-10-1579, p. 282.
150. Uitgavenrekening 30-10-1579, p. 282.
151. *Chart.* III, 1209, IV, 94-97.
152. Winsemius, *Chronique*, 646-647.
153. Schotanus, *Geschiedenissen*, 836-839.
154. Woltjer, *Hervormingstijd*, 306-307.
155. Schotanus, *Geschiedenissen*, 847.
156. Winsemius, *Chronique*, 660-661.
157. Uitgavenrekening 7-2-1580, p. 291; Schotanus, *Geschiedenissen*, 847.
158. Winsemius, *Chronique*, 661.
159. *Chart.* IV, 139.
160. Voor Klaarkamp: *Chart.* IV, 147 (maart 1580); voor Thabor: Steensma, *Het klooster Thabor*, 272-273 (22-2-1580); voor Nijeklooster: Schoengen, 'Akten en bescheiden' (1906) 218-221 (18-4-1580).
161. Hallema, *Klaarkamper Weeshuis*, 29-49.
162. *Conscriptio*, 356.
163. Anema, *Bronnenstudie*, 46. In hetzelfde huis verbleef ook de voormalige pastoor van Gieten. Dominus Herman en Dn. Vitus overleden beiden overigens al in 1581. Niet alle kloosterlingen waren in ballingschap gegaan: de prior (Johannes Moll) en de subprior (Johannes Gravius) trokken beiden na 1580 pensioen van de Staten van Friesland

Wumkes.nl

(Anema, *Bronnenstudie*, 47).

164. Hij had nog een 'moye' in Groningen: Uitgavenrekening 12-6-1576, p. 181.
165. Anema, *Bronnenstudie*, 36, 46. De laatste lening dateert nog van 4 juni 1594.
166. Schoengen, 'Akten en bescheiden' (1906) 216-217; Anema, *Bronnenstudie*, 2.
167. Anema, *Bronnenstudie*, 1. De meeste kloosters zijn in de loop van het jaar 1580 afgebroken (Van Apeldoorn, *De kerkelijke goederen* II, 404vv.)
168. Anema, *Bronnenstudie*, 1-2.

Wumkes.nl

Wumkes.nl

Nogmaals Vibrandus Dominicus Bornstra (ca. 1530 - ca. 1579), rector te Gouda en professor te Dowaai

Een Latijns gedicht van zijn hand

Hans van de Venne

Inleiding

Hoewel de naam Wijbrandt Dominicuszoon Bornstra[1] mij inmiddels zeer vertrouwd in de oren klinkt, moet ik eerlijk bekennen dat dit lange tijd anders is geweest. Tot voor vijftien jaren zei de naam van deze geleerde Fries mij hoegenaamd niets. Daarin kwam verandering, toen ik er tijdens mijn onderzoek naar het leven van de uit Gouda geboortige Neolatijnse dramaturg Cornelius Schonaeus (1540–1611)[2] achter kwam dat deze geboren Leeuwarder gedurende een periode van één jaar en negen maanden (Allerheiligen 1554 tot Sint- Jacob 1556), als rector van de Latijnse School in Gouda, de leermeester van Schonaeus was geweest. Door die ontdekking raakte ik in zijn persoon geïnteresseerd en deze interesse werd nog groter, toen ik in het stadsarchief van Gouda op een Latijnse brief stuitte, die hij op 18 juni 1569 vanuit Dowaai (Douai) aan de burgemeesters van Gouda gericht had om hen te bedanken voor het feit dat in hun naam de stadsbode acte de présence had gegeven bij zijn promotie tot doctor in de rechten in de universiteitsstad in Frans-Vlaanderen.[3]

Ik vatte het plan op om deze brief te publiceren. Al spoedig bleek mij echter dat de Asser onderzoeker H.P. Schaap mij voor was geweest en de brief reeds in 1952, samen met twee andere, in een opstel over Bornstra had uitgegeven.[4] Daarin had hij ook, bij wijze van inleiding, in een kort *curriculum vitae* vastgelegd, wat hij over Bornstra had achterhaald.[5] Voorzover ik weet, is hij tot op heden de eerste en enige wetenschapper geweest die meer dan oppervlakkige aandacht aan Bornstra besteed heeft. Een vergelijking van de biografische gegevens, die Schaap verstrekt, met mijn eigen onderzoeksresultaten wijst evenwel uit dat de betrouwbaarheid van veel van zijn realia te wensen overlaat. Naar mijn oordeel is het dan ook geen verspilde moeite om op deze plaats nog eens uitvoerig bij Bornstra's leven stil te staan. Net als Schaap, heb ik de brief die Bornstra op 28 april 1569 vanuit Dowaai aan de burgemeesters, schepenen en 'ghemeene vroetschap' der vermaarde stad Groningen richtte als uitgangspunt voor deze nieuwe poging tot reconstructie van zijn levensloop genomen, omdat deze een aantal belangwekkende bijzonderheden over zijn leven bevat.[6]

Wumkes.nl

Leeuwarden: ca. 1530 - ca. 1537. Afkomst en geboortejaar

Afkomst

Bornstra verklaart zelf in zijn brief dat hij in Leeuwarden ter wereld is gekomen. Helaas laat hij na te vermelden, wanneer dat is geweest, en ook zegt hij niet, wie zijn ouders waren. Schaap uit het vermoeden 'dat hij een zoon was van een aanzienlijk en bemiddeld Leeuwarder, althans Fries patriciërgeslacht,[7] en dat zijn vader wel eens Dominicus Pibes, in 1541 burgemeester van Leeuwarden, kon geweest zijn'.[8] Omdat ik deze hypothese van Schaap niet op de juiste waarde kan schatten,[9] laat ik een uitspraak daarover graag aan meer bevoegde beoordelaars over. Wel mag hier – vooruitlopend op wat nog volgt – reeds worden aangestipt dat Bornstra meer dan veertien jaar in Groningen naar school is gegaan, gedurende welke periode hij minstens tien jaren bij Groningse notabelen in de kost is geweest. Dat feit alleen al wettigt de veronderstelling dat hij in ieder geval uit een niet-onbemiddeld milieu stamde. Zijn immatriculatie in Leuven als 'pauper' is daarmee slechts ogenschijnlijk in tegenspraak; maar daarover straks meer.

Geboortejaar

Zou Schaap nog gelijk kunnen hebben met zijn gissing dat Wijbrandt Bornstra een zoon is van de Leeuwarder burgemeester Dominicus Pibes, volkomen ongelijk heeft hij, wanneer hij aanneemt 'dat Bornstra geboren werd tussen 1510 en 1515'.[10] Zijn stelling berust hierom reeds op zwakke gronden, omdat hij geen enkel argument aanvoert tot staving ervan. Men kan zich dan ook niet aan de indruk onttrekken, dat zij volledig uit de lucht gegrepen is, temeer omdat zij ook nog eens door de feiten wordt weerlegd.[11] Om Bornstra's geboortejaar zo exact mogelijk te bepalen is het noodzakelijk terug te gaan naar zijn eerder genoemde brief aan de Groninger stadsregering en de informatie, die hij daarin over zijn levensgang verschaft, nader onder de loep te nemen.

Allereerst getuigt Bornstra, nadat hij Leeuwarden als zijn geboorteplaats heeft genoemd, dat hij meer dan veertien jaar te Groningen bij de rector 'ter schoole' heeft 'gheleghen'[12] en vanuit die stad naar Leuven is 'ghetooghen'. Wanneer men bij dit door hem opgegeven aantal van veertien jaren nog eens zeven jaren optelt – de leeftijd, waarop hij denkelijk naar de Groningse Latijnse School kwam[13] –, dan leert een eenvoudige rekensom dat hij ongeveer eenentwintig jaren oud was, toen hij Groningen verliet en voor verdere studie naar de universiteit van Leuven trok.

Van cruciaal belang is vervolgens Bornstra's mededeling dat hij van Leuven naar Gouda is getrokken om daar rector te worden. Hier heeft men voor het eerst vaste grond onder de voeten, want het tijdstip, waarop hij in Gouda als *archididascalus* van de Grote School werd aangesteld, kan nauwkeurig worden bepaald: in augustus 1554 sloot hij een contract met de Goudse magistraat[14] om korte tijd later, op 'heylichmis' (Allerheiligen) daaraanvolgend, in functie te treden.[15]

Bornstra kwam bij zijn aanstelling in Gouda dus uit Leuven. Op zijn studieverblijf aldaar zal ik verderop wat uitgebreider terugkomen, maar hier mag alvast worden gezegd dat ik, door met het jaartal 1554 in het achterhoofd te gaan kijken in het matrikel van Leuven, de kans zeer hoog aansla dat hij vereenzelvigd mag worden met de 'Vibrandus Lewardiensis, Phrisius (pauper)', die zich in juli 1551 als student aan de Brabantse universiteit liet immatriculeren.[16] Wanneer men uitgaat van enkele jaren studie – om het even in welke faculteit dat geweest is – en daarbij tevens een niet al te kortstondig verblijf aan het Leuvense Collegium Trilingue optelt, staat niets een dergelijke hypothese in de weg. In ieder geval is het

Wumkes.nl

zo, dat er geen enkele andere Vibrandus in deze jaren in het matrikel van Leuven te traceren is, wat overigens geen garantie inhoudt dat er in deze periode niet nog een Wybrant – misschien wel de 'onze' – voor studiedoeleinden in Leuven is neergestreken.[17]

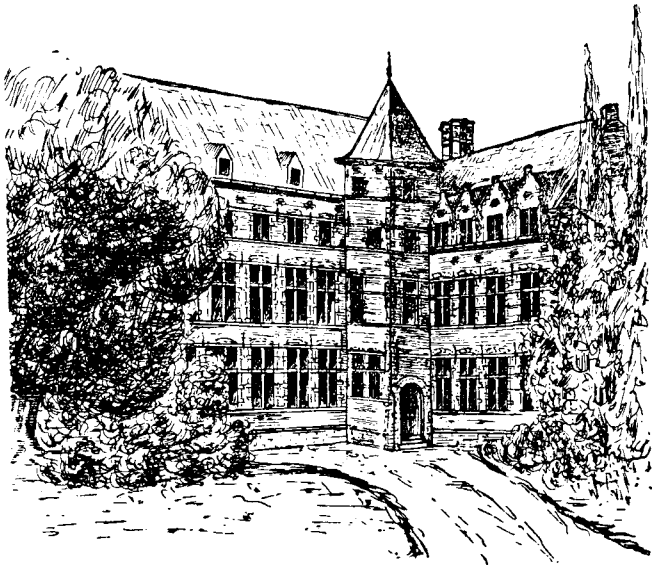

Afb. 1. Het Drietalencollege in Leuven (1520), gezien vanuit de tuin

Bornstra's geboortejaar kan nu vrij nauwkeurig worden vastgesteld. Als hij op ongeveer zevenjarige leeftijd vanuit Leeuwarden naar Groningen is vertrokken, aldaar veertien jaar naar school is gegaan, in 1551 als student in Leuven is aangekomen en in 1554 tot gymnasiarch te Gouda is benoemd, kan dit slechts tot de conclusie leiden dat hij omstreeks 1530 te Leeuwarden is geboren en niet, zoals tot dusver werd aangenomen, tussen 1510 en 1515.

Groningen: ca. 1537 – 1551. Leerling van de Grote School

Het gevolg van dit 'nieuwe' geboortejaar is dat Bornstra onmogelijk nog, zoals Schaap denkt,[18] een leerling van de 'wijd-befaamde' Goswinus van Halen[19] kan zijn geweest, die vanaf het einde van de vijftiende eeuw rector van het fraterhuis te Groningen was. Veeleer moet men ervan uitgaan, dat hij onderwijs genoten heeft van Regnerus Praedinius.[20] Deze was van 1530 of daaromtrent tot 1559 rector van de Groningse Sint-Maartensschool.[21] Een gerichte aanwijzing dat Bornstra de stadsschool bij de Martinikerk bezocht heeft, meen ik te mogen zien in de opmerking die hij in zijn adres aan de Groningse stadsbestuurders maakt: 'dat ick meer dan veerthijn iaer daer bij uwen rectoor ter schoole gheleghen hebbe'. Dit 'uwen' kan immers moeilijk anders geïnterpreteerd worden dan: 'van de stadsschool'.[22]

De precieze reden, waarom Bornstra's ouders hun zoon vanuit Leeuwarden naar juist deze school hebben gestuurd, is niet meer naspeurbaar. Vermoedelijk moet zij echter worden gezocht in de omstandigheid dat de Sint-Maartensschool onder

Wumkes.nl

Praedinius' leiding een dusdanige bloei doormaakte, dat zij rond 1540 tot de vier of vijf beste scholen van de Noordelijke Nederlanden behoorde,[23] terwijl de stadsschool van Leeuwarden een tamelijk kwijnend bestaan leidde.[24] Dat Bornstra de Groningse school gedurende niet minder dan veertien jaar bezocht heeft, houdt ongetwijfeld verband met het feit dat deze in die tijd negen *classes*[25] telde, waarvan de twee hoogste, de *secunda* en *prima*, de toekomstige student reeds vertrouwd maakten met de stof van het universitaire artesonderwijs.[26] Daardoor kon de duur van een studieverblijf in een vaak verre universiteitsstad aanzienlijk worden bekort.[27]

Leuven: 1551-1554. Student aan de Universiteit

Zoals gezegd, doet Bornstra's lange studietijd in Groningen, gezien de hoge kosten die aan een dergelijk *extraneus*-zijn verbonden waren, vermoeden dat hij uit een kapitaalkrachtig milieu stamde en wellicht zelfs een burgemeesterszoon was. Desalniettemin acht ik het niet onwaarschijnlijk dat hij geïdentificeerd mag worden met de uit Leeuwarden afkomstige student 'Vibrandus', die zich in juli 1551 als 'pauper'[28] aan de oudste universiteit der Nederlanden liet immatriculeren. Het een lijkt misschien in tegenspraak met het ander, maar hoeft dat niet te zijn. Ik zal hier twee mogelijke verklaringen geven.

Onderzoek van E. De Maesschalck heeft aan het licht gebracht dat in Leuven, wat het onderscheid tussen *pauper* ('arm') en *dives* ('rijk') betreft, een voldoende geregeld inkomen ter bestrijding van de voornaamste uitgaven voor kost en inwoning een beslissend criterium was voor de immatriculatie van een student als *dives*.[29] En onder een dergelijk inkomen dient ook een beurs te worden verstaan. Vervolgonderzoek van P. Vandermeersch naar de studiekosten en de studiefinanciering van Brugse studenten te Leuven in de tweede helft van de zestiende eeuw heeft echter uitgewezen, dat tenminste veertien Bruggelingen die in het genot waren van een beurs als *pauper* zijn ingeschreven. Bovendien – en dat is niet onbelangrijk – wordt er door deze vorser de aandacht op gevestigd, dat men bij de immatriculatie moet afgaan op de bewering van de student zelf. Men stuit dan ook op 'mensen die aan de ene universiteit als *nobilis* immatriculeren en aan een ander *studium* dan weer niet'.[30]

Naar het voorbeeld van de Brugse studenten zou Bornstra in Leuven dus ook over een voldoende geregeld inkomen, en meer in het bijzonder over een beurs, kunnen hebben beschikt en desondanks toch als 'pauper' zijn ingeschreven. Indien hij werkelijk een beurs heeft gehad, dan is die hem zeker niet, zoals tot nu toe steeds is beweerd, door het Groningse stadsbestuur gefourneerd. Het onjuiste denkbeeld dat hij in Leuven wèl op een beurs van dat college heeft gestudeerd, vindt men voor het eerst uitgesproken door een zekere [P.G.] B[os] in een kort artikel in de *Groningsche studentenalmanak* voor 1899.[31] Daarin haalt hij een resolutie van de Burgemeesters en Raad van Groningen de dato 10 januari 1612 aan, waaruit blijkt dat

> 'deghene, die buiten Vrieslandt (Leyden, Franeker ende Bremen mede voer Vrieslandt gerekend) haer in goede Academien ende dese Provintie niet suspect, begeven moegen, genieten die summe van hondert vijfftich gulden. Die haer tot Leyden, Franeker, offte Bremen sullen begeven, sullen meugen genieten hondert gulden'.[32]

Wumkes.nl

En vervolgens drukt hij als een 'eigenaardig' voorbeeld van studenten, die niet nalieten hun dankbaarheid[33] te tonen de brief af, waarin 'de Heer Wybrandt Bornstra, student te Doornik, Burgemeesters, Schepenen en Vroedschap van Groningen uitnoodigt tot bijwoning zijner promotiepartij'.[34]

Het behoeft geen betoog dat achter een dergelijke 'bewijsvoering' de nodige vraagtekens dienen te worden gezet; en dan doel ik niet eens op de pijnlijke vergissing die de schrijver maakt door Bornstra een 'student te Doornik' te noemen. Hoewel Bornstra's brief aan de Groninger stadsregering hiertoe niet de geringste aanleiding geeft, schroomt de auteur van het artikel niet in Bornstra's uitnodiging om een gedeputeerde af te vaardigen naar zijn promotie in Dowaai een blijk van erkentelijkheid te zien voor een aan hem toegekend stipendium. En ook gaat hij er zonder enige vorm van bewijs van uit dat een stedelijk beurzenstelsel, dat kennelijk in 1612 werd ingevoerd of – indien het reeds langer vigeerde – opnieuw vastgelegd, reeds in 1551 of nog eerder bestond.

Naar mijn vaste overtuiging moet men in Bornstra's schrijven aan de Groninger magistraat één van de vele uitnodigingen zien, die de aspirant- doctor in april 1569 vanuit Dowaai naar verschillende steden en personen hier te lande heeft verzonden in de hoop zo veel mogelijk mensen op zijn promotie te mogen begroeten. Dat dit en niets anders de bedoeling van zijn epistels is geweest, blijkt duidelijk uit de brief die hij op 18 juni 1569, vijf dagen na zijn promotie tot *doctor utriusque iuris* aan de nog jonge universiteit in Frans-Vlaanderen, aan de burgemeesters van Gouda – de stad waar hij gymnasiarch was geweest – richtte om hen te bedanken voor het feit dat zij de stadsbode met een niet te versmaden geschenk naar de plechtigheid in Dowaai hadden afgevaardigd.[35]

Trouwens, ook de passage in zijn 'missive' aan de Burgemeesters en Raad van Groningen, waarin hij niet zonder trots verklaart, dat hij de eerste van alle 'Vriesen' is die in Dowaai doctor wordt, terwijl er maar weinig landslieden zijn die in Leuven of 'ijn ons coninx landt' tot doctor gepromoveerd zijn, om welke reden alle steden van 'Vrieslandt' op zijn 'Doctoorsschap' uitgenodigd moeten worden,[36] laat er weinig twijfel over bestaan dat hij niet enkel de magistraat van de 'seer vermaerden stadt van Groeninghen', maar ook de regeringen van nog meer 'Friese' steden, waaronder zonder de minste twijfel ook die van zijn geboorteplaats Leeuwarden,[37] heeft uitgenodigd.

Bornstra's brief aan het stadsbestuur van Groningen is dus geen blijk van erkentelijkheid voor een hem als student verleende beurs, maar een met gepaste trots verstuurde kennisgeving van en invitatie voor een slechts sporadisch voorkomende promotie. Indien zijn brief werkelijk een schrijven uit dankbaarheid was geweest, zou hij de Groningse regeerders vast en zeker als de 'Maecenates' van zijn studie in Leuven gehuldigd hebben. Daarvan is evenwel geen sprake. Bovendien zou hij zich, als hij bursaal van Groningen was geweest, na beëindiging van zijn studies in Leuven vrijwel zeker ter beschikking van de stad hebben moeten houden. En ook dat is niet het geval. Verder ligt het ook niet direct voor de hand dat een scholier, wiens ouders financieel draagkrachtig genoeg waren om hem in een andere stad naar school te laten gaan, van juist die stad een beurs gekregen heeft voor zijn vervolgopleiding aan de universiteit. Bornstra's immatriculatie als 'pauper' – hoe weinig bewijskracht daar overigens aan kan worden ontleend – in Leuven bevestigt dit alleen maar.

Misschien is er echter nog een andere, eenvoudigere explicatie mogelijk, waarom Bornsta als 'pauper' in het Leuvense matrikel is ingeschreven, al ben ik mij ervan bewust dat deze allerminst indiscutabel is. De verklaring van die

Wumkes.nl

kwalificatie zou dan gezocht moeten worden in het feit dat zijn vader bij zijn immatriculatie reeds enige tijd dood was. Uit een akte in het Gemeentearchief van Leeuwarden blijkt namelijk dat in juni 1551 sprake is van wijlen Dominicus Pijbez.[38] Of dit de oud-burgemeester – en mogelijk Bornstra's vader – is, weet ik niet, maar uitgesloten hoeft het niet te worden geacht. Omdat in het betreffende stuk, dat handelt over de verkoop van een huis in de Bagijnenstraat te Leeuwarden, sprake is van de 'executoren' van Dominicus' 'laisten wille', mag misschien worden verondersteld dat de overledene in juni nog niet zo heel lang dood was. Indien nu deze Dominicus inderdaad de vader is van Wijbrandt, en eind 1550 of begin 1551 is gestorven, zou het verklaren waarom de zoon een veertiental jaren in goede welstand in Groningen naar school kon gaan, maar in Leuven zijn studie niet uit eigen vermogen of een voldoende geregeld inkomen, dat wil zeggen een vaste vergoeding door zijn moeder, kon bekostigen, op grond waarvan hij als 'pauper' werd geïmmatriculeerd.

De volgende vraag die zich opdringt, is welke opleiding Bornstra in Leuven genoten heeft. Gezien zijn gedegen vooropleiding in Groningen is het niet erg waarschijnlijk dat hij in Leuven nog een uitvoerig artesprogramma heeft moeten doorwerken. Veeleer ligt het in de rede dat hij een studie in een der hogere faculteiten heeft aangevat. Schaap zegt het in zijn eerder aangehaalde artikel niet met evenzovele woorden, maar door de ruime aandacht die hij schenkt aan de vermaarde Leuvense jurist Gabriël van der Muyden, of Mudaeus (1500-1560),[39] wekt hij op zijn minst sterk de indruk te geloven dat Bornstra diens colleges gevolgd heeft en zich dus op de rechtenstudie heeft toegelegd.[40] Ook deze niet op argumenten gebaseerde mening van Schaap wordt mijns inziens door de feiten gelogenstraft.[41] Voorzover thans kan worden vastgesteld, heeft Bornstra zich in Leuven niet aan de studie van het civiele en/of canonieke recht gewijd. Misschien mag nog worden aangenomen dat hij – na wellicht reeds in Groningen door Praedinius in de grondslagen van het Romeinse recht te zijn ingewijd[42] – naar Leuven is gegaan met de bedoeling om daar de rechtenstudie aan te vatten,[43] maar al gauw moet hem dan toch de lust daarin zijn vergaan, want hij heeft in de Dijlestad geen enkele graad in de rechten behaald.[44]

Daar Bornstra in 1554 rector van de Latijnse School van Gouda is geworden, denk ik dat hij zich in Leuven – ondanks mogelijke hogere aspiraties in het begin – heeft voorbereid op een loopbaan in het onderwijs. Weliswaar heeft hij niet in een van de vier Leuvense artespedagogieën[45] zijn intrek genomen, dat neemt echter niet weg dat hij nog een aantal belangrijke vakken uit het Leuvense artesprogramma gevolgd kan hebben. Bovendien is het heel goed mogelijk, dat hij geruime tijd de colleges aan het Leuvense Collegium Trilingue[46] (naar zijn stichter ook Collegium Buslidianum genaamd) bezocht heeft. In dit Drietalencollege werden de studenten grondig opgeleid in de drie klassieke en gewijde talen: Hebreeuws, Grieks en Latijn. Hier kan hij zijn in de Grote School van Groningen opgedane kennis van het Grieks[47] zodanig hebben verdiept – een kennis die hij tijdens zijn rectoraat in Gouda door onderwijs en zelfstudie verder zal hebben uitgebreid –, dat hij in 1562 aangesteld kon worden als docent Grieks aan het 'Collège du Roi' van de universiteit van Dowaai. In ieder geval ligt het voor de hand om aan te nemen, dat hij aan de Brabantse universiteit de mogelijkheden heeft aangegrepen om zich zorgvuldig voor te bereiden op een carrière in het onderwijs. Want wilde hij een schoolmeester worden naar het hart van Erasmus of Vives, dan moest hij zeer goed geëquipeerd zijn voor zijn functie.[48]

Wumkes.nl

Gouda: 1554-1562. Rector van de Grote School

Uiterlijk in augustus 1554 heeft Bornstra zijn studietijd in Leuven beëindigd. In die maand reisde hij namelijk naar Gouda om in het Catharinaconvent[49] van die plaats de voorlopige overeenkomst, die hij met de Goudse magistraat gesloten had om rector van de Grote School ter stede te worden, met zijn handtekening te bekrachtigen. Waarom hij juist in deze stad aan de Hollandse IJssel terechtkwam, is onduidelijk. De mogelijkheid bestaat dat er door de stedelijke regering van Gouda, via de stadsbode of een 'zaakgelastigde' als Jan Simonis inden Alboom,[50] contacten zijn gelegd met de artesfaculteit of een andere instantie in Leuven en dat als gevolg daarvan Bornstra gepolst is over het rectoraat. Hoe het ook zij, Bornstra's dienstverband ging op 1 november 1554 in. Het is niet bekend hoe lang zijn contract zou duren, want dit heeft de tand des tijds niet getrotseerd. Uit wèl bewaard gebleven archiefbescheiden kan worden afgeleid dat hij als rector van de Grote School een door de magistraat gegarandeerde jaarwedde van achttien ponden Vlaams oftewel 108 Karolusguldens genoot. Die garantie hield in dat zijn traktement tot het overeengekomen bedrag uit de stadskas zou worden aangevuld, indien zijn inkomsten uit de school, de kerk, het stalgeld en de bijscholen bij deze som achterbleven.[51]

Huwelijk met Margriet Lonck

Omdat het rectoraat met een gegarandeerd jaarsalaris Bornstra voldoende bestaanszekerheid bood, kon hij nu ook aan een huwelijk gaan denken. De vrouw, op wie hij zijn oog liet vallen, was de Goudse weduwe Margriet Lonck,[52] één van de dochters van Jan Dirckxzoon Lonck en Gher(re)borch Fransdochter.[53] Met haar huwde hij in 1557 in zijn nieuwe woonplaats. Voor Bornstra was dit vrijwel zeker zijn eerste huwelijk,[54] voor zijn misschien wel negen jaren[55] oudere bruid haar tweede.

In eerste echt was Margriet Lonck namelijk gehuwd geweest met de uit Antwerpen afkomstige, maar naar Gouda verhuisde apotheker Frans Gerritszoon Kegheling.[56] Ruim veertig jaren oud[57] had deze tijdens Bornstra's verblijf in Gouda het tijdelijke met het eeuwige verwisseld. Het precieze tijdstip van zijn overlijden is niet overgeleverd, maar waarschijnlijk moet zijn dood tussen 21 april 1555 en begin januari 1557 worden gedateerd.[58]

Uit de echtverbintenis van Margriet Lonck en Frans Kegheling was een groot aantal kinderen geboren,[59] waarvan er uiteindelijk maar twee in leven bleven, wier stiefvader Bornstra nu werd: Gherard Franszoon Kegheling,[60] de oudste, die net als zijn vader apotheker werd[61] en 'inden apteeck', het ouderlijk huis in de Wijdstraat,[62] zijn nering had, en Hendrick Franszoon Kegheling,[63] de jongste.[64]

Het heeft er alle schijn van dat Wijbrandt Bornstra en Margriet Lonck tussen 16 januari 1557 en 15 juli 1557 in het huwelijk zijn getreden. Op eerstgenoemde datum kocht Margriet Jansdochter met haar gekozen voogd[65] haar beide zonen uit.[66] Op laatstgenoemd tijdstip is er, bij de verkoop van een huis in de Wijdstraat, sprake van 'mr. Wybrant inden apteeck' als belending, uit welke aanduiding kan worden afgeleid dat Margriet dan hertrouwd is.[67] Tevens is duidelijk dat Wijbrandt bij haar is ingetrokken in haar huis aan de westzijde van de Wijdstraat, in de volksmond of het dagelijks leven 'de apteeck' geheten.

Kinderen

Uit de echtvereniging van Wijbrandt Bornstra en Margriet Lonck werden nog minstens drie kinderen geboren. Twee van deze kinderen waren meisjes: Borrigen

Wumkes.nl

of Borge en Marrigen.[68] Van het derde kind is niet bekend, of het een jongen of een meisje was. Vermoedelijk geboren tussen de twee voornoemde meisjes in, overleed het reeds als baby en werd in 1559 begraven.[69]

Van de twee in leven gebleven meisjes was naar alle waarschijnlijkheid Borge de oudste dochter.[70] Daarop wijst haar naam, die zij dankte aan haar grootmoeder van moederszijde, Gher(re)borch Fransdochter, naar wie zij is vernoemd. In 1560 zou zij twee jaar oud geweest zijn,[71] wat op 1558 als geboortejaar wijst. Over Marrigens leeftijd bestaan geen inlichtingen. Het enige dat vaststaat is, dat zij vóór een niet nader te bepalen datum in 1563 geboren is.[72] Denkelijk heeft zij tussen 1560 en 1562 het levenslicht aanschouwd, ongetwijfeld in Gouda.

Of Bornstra's huwelijk met Margriet Lonck met nog meer kinderen gezegend is geweest, valt niet meer na te gaan.[73] De Goudse archieven zwijgen, hetgeen niet verwonderlijk is, omdat het gezin na de geboorte van Marrigen nog maar een betrekkelijk korte tijd in de stad aan de Gouwe is blijven wonen.[74]

Rector van de Grote School. Vertrek uit Gouda

Om de datum van Bornstra's vertrek uit Gouda enigszins nauwkeurig te kunnen bepalen is het vereist om vast te stellen, tot hoelang hij rector van de Grote School aldaar is gebleven en – in nauwe samenhang daarmee – wanneer hij in functie is getreden als docent Grieks aan de universiteit van Dowaai.

Om met het laatste, en tevens gemakkelijkste, punt te beginnen: als men op de studie van Cardon over de stichting van de universiteit van Dowaai[75] en die van Collinet over de oude rechtenfaculteit aldaar[76] mag afgaan, is Bornstra reeds vanaf de opening van de universiteit aan die instelling verbonden geweest. Het is dan ook niet geheel onaannemelijk dat hij bij de openingsplechtigheid op 5 oktober 1562 in Dowaai is meegelopen in de stoet van professoren en docenten.[77] Of het moet zijn dat hij door verplichtingen in Gouda verstek heeft moeten laten gaan. Indien hij niet reeds in het begin van oktober in de stad in Frans-Vlaanderen aanwezig is geweest, dan was hij daar zeker aan het einde van die maand, want een bewaard gebleven kwitantie van zijn hand – de dato 29 mei 1563 – laat zien, dat zijn dienstbetrekking of leeropdracht als 'profeszeur au colliege du roij en la Vniuersité de Douwaeij' op 1 november 1562 of daaromtrent is ingegaan.[78]

Helaas is niet meer te achterhalen, op welke datum Bornstra het rectoraat van de Grote School te Gouda heeft neergelegd. Omstreeks 26 juli 1562 was hij hoogstwaarschijnlijk nog als rector in functie, daar hem op die dag volgens de rekeningen van de Goudse Sint-Janskerk een bedrag van drie en een halve gulden werd uitbetaald voor het zingen van het Heilig Kruislof en het leiden van de koorzang in het zaterdaglof,[79] welke bezigheden traditioneel tot de taken van de rector behoorden. Meer duidelijkheid zou er ontstaan, als bekend was, wanneer zijn opvolger als gymnasiarch in dienst is getreden.[80] Dit is evenwel niet het geval en daarom kan voorshands het tijdstip van zijn vertrek als rector niet exacter worden vastgesteld dan tussen eind juli en een onbekende dag in oktober. Een vertrek in oktober 1562 lijkt te worden bevestigd door een post in het inlegregister van de loterij ten behoeve van de Goudse Sint-Janskerk, waarin staat dat op een onbekende datum in 1563 niet langer de geleerde Fries, maar een zekere Mr. Willem Claeszoon 'rectoer ter goude' was.[81] Indien nu deze Mr. Willem identiek is met de Mr. Willem Claeszoon Balmaecker, die op 22 november 1568 een contract sloot met de Goudse burgemeesters om van Allerheiligen 1568 tot 1 mei 1570 als rector de Grote School te 'bedienen',[82] moet er – gelet op de overeenkomst in voornaam en patroniem – ernstig rekening worden gehouden met de mogelijkheid dat Bal-

Wumkes.nl

maecker niet pas op 1 november 1568 als rector in dienst is getreden, maar reeds zes jaren eerder, op 1 november 1562.[83] Dat impliceert dat Bornstra op of kort voor laatstgenoemde datum zijn ambt heeft neergelegd. Indien deze hypothese klopt, is hij – met een onderbreking van ongeveer een maand in 1556[84] en eventueel nog een andere periode – acht jaren achtereen rector van de Grote School van Gouda geweest. Toch is enige voorzichtigheid op dit punt geboden, omdat een van zijn ondermeesters, Mr. Willem Anthoniszoon,[85] die vóór hem rector van de school was geweest,[86] ook regelmatig vanaf 1558 als zodanig vermeld wordt zonder dat evident is, of dat predikaat hem werd toegekend omdat hij ooit rector was geweest of omdat hij daadwerkelijk het rectoraat bekleedde.[87] Om die reden bestaat er strikt genomen dus niet eens absolute zekerheid dat Bornstra's positie als hoofd van de school door de jaren heen onaangetast is gebleven.

Het is niet onmogelijk dat Bornstra's benoeming te Dowaai de oorzaak is geweest van de wrijvingen, die er tussen hem en de Goudse magistraat hebben bestaan.[88] Van welke aard deze spanningen zijn geweest, wordt nergens uit de doeken gedaan; evenmin, of zij misschien zelfs tot zijn ontslag hebben geleid. Bornstra zelf zegt enkel dat hij naar de nieuwe universiteit van Dowaai is 'ontbooden',[89] maar niet duidelijk is wat men daaronder moet verstaan. Mogelijk heeft hij de kans op een positieverbetering, die zich onverwacht voordeed, met beide handen aangegrepen, zodat hij niet in staat was de contractueel vastgelegde opzegtermijn in acht te nemen, hetgeen kwaad bloed heeft gezet bij de Goudse stadsbestuurders, die zich plotseling gedwongen zagen om op korte termijn een geschikte opvolger te vinden. Denkbaar is ook, dat Bornstra de opening van de universiteit van Dowaai in oktober 1562 niet heeft willen missen en dat hij, door bij die plechtigheid acte de présence te geven, de Goudse school enige tijd min of meer aan haar lot heeft overgelaten, wat tot onenigheid met de Goudse magistraat heeft geleid. Dit alles is echter puur giswerk; vast staat alleen dat hij niet in pais en vree uit Gouda is weggegaan.

Alle thans beschikbare gegevens wijzen er dus op dat Bornstra in het najaar van 1562 – vermoedelijk in oktober – vanuit Gouda naar Dowaai is vertrokken. Welke leden van zijn gezin hem op die tocht naar de nieuwe universiteitsstad hebben vergezeld, kan niet met zekerheid worden gezegd. Omdat zijn stiefzoon Gherard Kegheling zonder twijfel in Gouda is achtergebleven, waar hij in 1563 het beroep van apotheker in het ouderlijk huis blijkt uit te oefenen, en ook diens broer Hendrik vrijwel zeker niet de reis naar Frans- Vlaanderen heeft ondernomen, zal met name Bornstra's vrouw, Margriet, in een lastig parket geraakt zijn. Enerzijds heeft zij ongetwijfeld graag haar man willen vergezellen op diens weg naar een nieuwe toekomst, anderzijds heeft zij evenwel haar ogen niet kunnen sluiten voor de belangen van haar achterblijvende minderjarige zoons. En dat laatste zou bij haar wel eens het zwaarste gewogen kunnen hebben. Op grond van bepaalde aanwijzingen houd ik er namelijk ernstig rekening mee dat zij, alvorens naar Dowaai af te reizen, voor haar gemoedsrust de zekerheid heeft willen hebben dat haar zonen en de apotheek in Gouda in goede handen waren en dat zij daarom nog een tijdlang met haar dochters in de Wijdstraat is blijven wonen.[90] Pas toen daar alle huiselijke problemen en zakelijke aangelegenheden tot haar volle tevredenheid waren geregeld, en haar man in Dowaai geschikte huisvesting gevonden had, lijkt zij zich met haar twee jongste kinderen bij hem te hebben gevoegd.

Wumkes.nl

Docent Grieks

In Dowaai aangekomen, ging Bornstra Grieks doceren in het 'Collège du Roi' of Collegium Regium. Hoewel nergens gewag wordt gemaakt van zijn grote kennis van de taal van het oude Hellas, mag uit zijn aanstelling met zekerheid worden afgeleid dat hij in het Grieks uitstekend onderlegd is geweest. Jammer genoeg ben ik er tot op heden niet in geslaagd om een specimen – in de vorm van een geschrift of een door hem vervaardigd dichtwerk – van zijn uitdrukkingsvaardigheid in deze taal te vinden. Kennelijk heeft hij in het Grieks bar weinig of helemaal geen sporen achtergelaten.

Ten aanzien van zijn aanstelling in Dowaai mag er nog op worden gewezen, dat ook hier de invloedrijke Viglius van Aytta (1507-1577)[91] en Joachim Hopperus (1523-1576)[92] de hand mee in het spel kunnen hebben gehad.[93] In hun streven om veelbelovende landgenoten te protegeren waren zij er reeds in geslaagd om twee Friese hoogleraren – Petrejus Tiara (1514- 1586)[94] en Boëthius Epo (1529-1599)[95] – aan de universiteit van Dowaai te verbinden.[96] Wellicht is het vanwege bewezen gunsten dat Bornstra in zijn brief van 23 december 1569 aan Viglius deze zeer geleerde en machtige Fries zijn 'meritissimus patronus ac Moecenas suus unicus' noemt.[97] Ook het feit dat Viglius in juni 1569 de zoon van zijn broer uit zijn naam afvaardigde naar Bornstra's promotie in Dowaai, waarover zo aanstonds uitvoeriger gesproken zal worden, zou voor de waarschijnlijkheid van die onderstelling kunnen pleiten.[98]

Rechtenstudie

Al gauw na het aanvaarden van het docentschap Grieks moet Bornstra zich met overgave op de studie van het canoniek en burgerlijk recht hebben geworpen. Of er daarbij sprake is geweest van een hernieuwde kennismaking met een oude liefde, waarin hij reeds tijdens zijn studie in Leuven of zijn rectoraat in Gouda tijd en energie had geïnvesteerd, is onbekend. Zeker is wel dat hij zich met zoveel voortvarendheid op deze studie heeft toegelegd, dat hij bereids in oktober 1567, waarschijnlijk als licentiaat in de beide rechten, van de faculteit der artes overging naar die van de rechten.[99]

Professor in de rechten

Ruim anderhalf jaar na deze overgang, om precies te zijn op 13 juni 1569, promoveerde Bornstra te Dowaai tot *doctor utriusque iuris.*[100] Niet lang voor die datum had hij zich – op 28 april 1569 – met een gevoel van trots tot de stadsbestuurders van Groningen gewend om hen te 'bidden' op zijn 'doctorsschap'. Ook had hij hun in dat schrijven kenbaar gemaakt dat het 'behoorlijck' was dat hij, behalve de zeer vermaarde stad Groningen, 'alle die steden van ons Vrieslandt' voor die plechtigheid zou uitnodigen.

Helaas zal het antwoord op de vraag, welke steden van 'Vrieslandt' Bornstra geïnviteerd heeft, wel nooit meer gegeven kunnen worden. Slechts van één stad, en dan nog niet eens een Friese, staat vast dat zij door hem is aangeschreven: Gouda. Uit het resolutieboek van de Goudse vroedschap blijkt namelijk zonneklaar dat hij – waarschijnlijk in dezelfde tijd, waarin hij zich tot het Groninger stadsbestuur richtte – in een 'missive' ook de heren vroedschappen van deze stad 'op zyn feeste van promotie van doctoirsschap' heeft genood.[101] Gevolg gevend aan die uitnodiging besloten de raadsleden op 11 mei 1569 de schepen[102] Dirck Janszoon Lonck,

Wumkes.nl

die waarschijnlijk reeds uit eigen beweging naar Dowaai ging, omdat hij Bornstra's zwager was, door de stadsbode Glaude Janszoon te laten vergezellen op stadskosten,[103] met een geschenk van honderd ponden Parisis.[104]

Duidelijk is nu ook, waaruit het 'donum minime contemnendum', het niet te versmaden geschenk,[105] heeft bestaan, waarvan Bornstra repte, toen hij de burgemeesters van Gouda enkele dagen na zijn promotie, op 18 juni 1569, een brief schreef om hen te bedanken voor hun genereuze gebaar. Deze vriendelijke geste had tevens in één klap het oude zeer, dat er nog was, bij hem weggenomen en hem tot het besluit gebracht zich voortaan te Dowaai naar zijn beste vermogen voor de Gouwenaren in te zetten.[106]

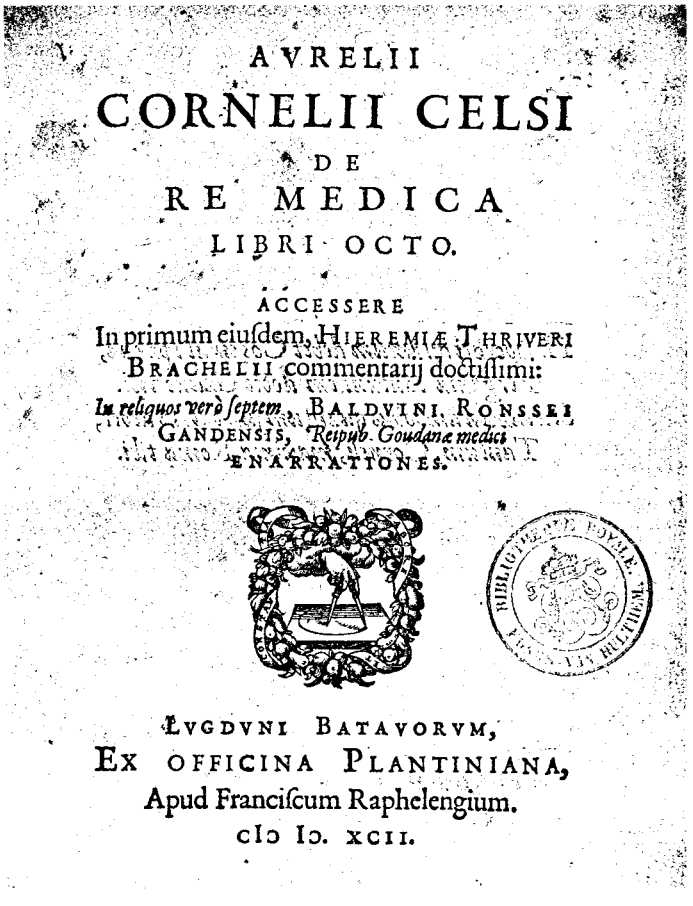
AVRELII
CORNELII CELSI
DE
RE MEDICA
LIBRI OCTO.
ACCESSERE
In primum eiusdem, HIEREMIÆ THRIVERI
BRACHELII commentarij doctissimi:
In reliquos verò septem, BALDVINI RONSSEI
GANDENSIS, *Reipub. Goudanæ medici*
ENARRATIONES.
LVGDVNI BATAVORVM,
EX OFFICINA PLANTINIANA,
Apud Franciscum Raphelengium.
CIↃ IↃ. XCII.

Afb. 2. Titelblad van Aaurelii Cornelii Celsi De re medica libri octe *(Leiden 1592)*

Wumkes.nl

Overlijden

Hoe lang Bornstra na zijn promotie nog het professoraat in de rechten te Dowaai bekleed heeft, en wanneer en waar hij is gestorven, is uit mijn onderzoek niet gebleken.[107] Voorshands ga ik ervan uit, dat hij in Dowaai is overleden en begraven.[108] Aan de hand van enkele onroerendgoedtransacties, opgetekend in de Goudse eigenboeken, kan de datum van zijn overlijden globaal worden vastgesteld: tussen 8 juni 1577[109] en 27 oktober 1579.[110] Of zijn heengaan voor of na dat van zijn vrouw Margriet, die vóór 27 augustus 1579 overleed,[111] moet worden gedateerd, is een open vraag. Misschien zijn beide echtelieden wel in ongeveer dezelfde tijd gestorven.

Als een blijvende herinnering aan Bornstra roemt de medicus Joannes Sylvius (Jean Dubois) uit Rijssel in een van zijn werken de vakkennis, reinheid van zeden en ouderwetse deugdzaamheid van de bekwame Dowaaise rechtsgeleerde van Friese origine.[112]

Latijns gedicht

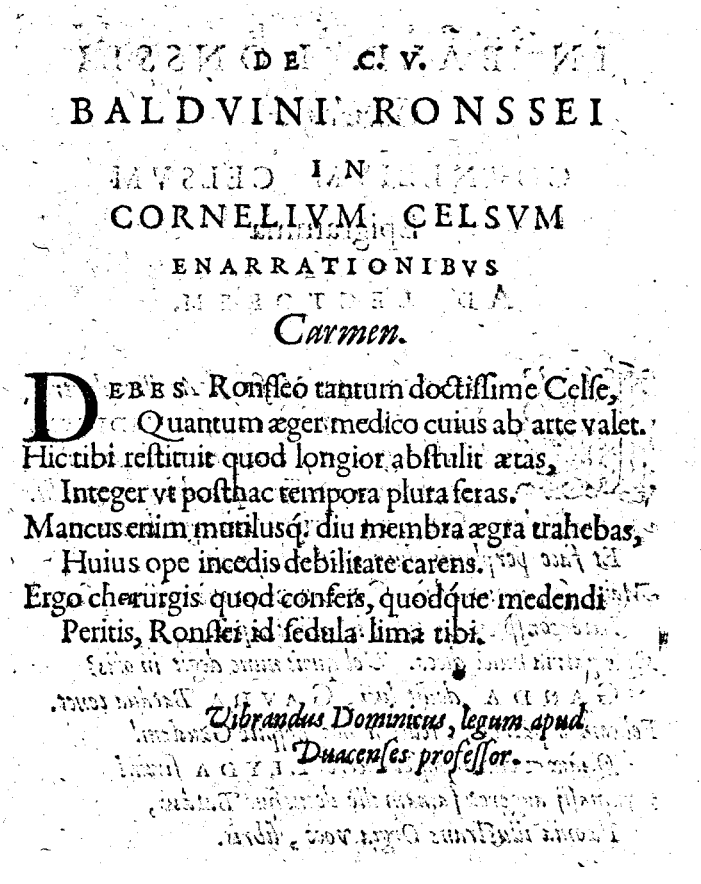

DE C. V.
BALDVINI RONSSEI
IN
CORNELIVM CELSVM
ENARRATIONIBVS
Carmen.

DEBES Ronsseo tantum doctissime Celse,
Quantum æger medico cuius ab arte valet.
Hic tibi restituit quod longior abstulit ætas,
Integer vt posthac tempora plura feras.
Mancus enim mutilusq; diu membra ægra trahebas,
Huius ope incedis debilitate carens.
Ergo chirurgis quod confers, quodque medendi
Peritis, Ronsseo id sedula lima tibi.

Vibrandus Dominicus, legum apud Duacenses professor.

Afb. 3. Bornstra's gedicht voor Boudewijn Ronssei in Aurelii Cornelii Celsi De re medica libri octo *, fol.*** 2v*

Wumkes.nl

Graag zou ik deze nieuwe schets van Bornstra's leven willen besluiten met een achtregelig Latijns epigram van zijn hand. Het is weliswaar 'slechts' een gelegenheidsgedicht en weinig spectaculair, maar het is wel de enige pennenvrucht die ik tot nu toe van hem heb opgespoord, de drie brieven die Schaap in 1952 publiceerde buiten beschouwing gelaten. Het vers is ook hierom van belang, omdat het aantoont dat Bornstra zich niet enkel beroepshalve met het geven van colleges heeft bezig-gehouden, maar zich ook in zijn vrije tijd als een rechtgeaarde humanist aan de Muzen heeft gewijd.

In de vier elegische disticha van zijn epigram brengt Bornstra een hommage aan de Goudse – uit Gent afkomstige – medicus Baulduin (Boudewijn) Ronsse[113] wegens het verschijnen van diens geleerde verhandelingen over zeven boeken van Celsus' *De re medica.*[114] Wanneer men afgaat op de ondertekening van het *carmen*, heeft hij de regels gedicht in de tijd dat hij professor in de rechten te Dowaai was: dus tussen 1567 en – uiterlijk – oktober 1579.

Het gedicht bewijst dat hij na zijn vertrek uit Gouda in ieder geval met Ronsse, vermoedelijk zijn 'huisarts' in de stad aan de Gouwe, de vriendschapsband nooit verbroken heeft. Omdat Ronsses uiteenzettingen over Celsus' werk pas in 1592 de pers van Franciscus Raphelengius te Leiden verlieten, heeft Bornstra niet meer het genoegen gesmaakt, dat hij het lofdicht nog tijdens zijn leven in druk zag verschijnen. Of zijn dichtproeve na publicatie buiten medische kringen een grote bekendheid heeft genoten, mag worden betwijfeld. Ook om die reden kan het geen kwaad er hier nog eens de aandacht op te vestigen.

DE C[LARI] V[IRI]
BALDUINI RONSSEI
IN
CORNELIUM CELSUM
ENARRATIONIBUS
Carmen[115].

DEBES Ronsseo tantum, doctissime Celse,
Quantum aeger medico, cuius ab arte valet.
Hic tibi restituit quod longior abstulit aetas,
Integer ut posthac tempora plura feras.
Mancus enim mutilusque diu membra aegra trahebas,
Huius ope incedis debilitate carens.
Ergo cheirurgis quod confers, quodque medendi
Peritis, Ronssei id sedula lima tibi.

Vibrandus Dominicus, legum apud
Duacenses professor.

Noten

1. Ik spel de voornaam op dezelfde wijze als Bornstra dat zelf doet in zijn brief van 28 april 1569 (zie *infra* noot 6). In de bewaard gebleven Goudse schoolrekeningen (zie *infra* noot 15) geeft hij zijn naam als 'Wibrandus Dominicus' of 'Wybrandus Dominicus' (zonder familienaam).

Wumkes.nl

2. Voor een kroniek van het leven van Cornelius Schonaeus, rector van de Grote School te Den Haag (1572–1574) en Haarlem (1574–1609), zie Hans van de Venne, 'Cornelius Schonaeus 1541–1611. A Bibliography of His Printed Works', *Humanistica Lovaniensia* 32 (1983) 368-433, 368-376.
3. Gouda, Streekarchief Hollands Midden (= SAHM), Oud-Archief van Gouda (= OAG) 145[A], Ingekomen stukken 1568-1570.
4. H.P. Schaap, 'Drie brieven van Wybrant Dominicusz. Bornstra', *Groningse volksalmanak voor het jaar 1952* [1951?] 71-89 (de drie brieven (een Nederlandstalige en twee Latijnse met vertaling) op 80-89). Graag betuig ik hier mijn dank aan drs. Gerda C. Huisman, conservator van de Bibliotheek der Rijksuniversiteit Groningen, die mij met kopieën van enkele artikelen uit de (voor mij moeilijk bereikbare) *Groningse volksalmanak* van dienst was.
5. Schaap, 'Drie brieven', 72-79. Nog heel kort passeert het leven van Bornstra de revue in H.P. Schaap, 'Quelques renseignements sur Wybrant Dominicusz Bornstra, professeur à l'Université de Douai de 1562 à 1579', *Revue du Nord* 36 (1954) 72, en *Idem*, 'Bezoek aan Dowaai', *Notre Flandre* 10 (1962) 5-10, 6.
6. De brief bevindt zich in Groningen, Gemeentearchief (= GA), RF (Register Feith) 1569.58 (als behorend tot het secretarie-archief van de stad Groningen ook bekend onder de signatuur: rvr 1461.121) en is afgedrukt bij Schaap, 'Drie brieven', 80-81. Eerder werd dit schrijven al door [P.G.] B[os] gepubliceerd in zijn artikel 'Burgemeesteren en Raad van Groningen op eene promotiepartij genoodigd', *Groningsche studentenalmanak voor 1899* 71 [1898?] 251-55, 253-54. Helaas is daar echter de naam van de door Bornstra als zijn derde Groningse hospes genoemde Eevert Mepsche (zie *infra* noot 12) weggevallen.
7. Volgens Schaap wijst de Friese naam Bornstra erop, 'dat de bakermat van dit geslacht eens in de *Boorn*-streek heeft gestaan'; 'Drie brieven', 72-73.
8. Schaap, 'Drie brieven', 72. De gemeentearchivaris van Leeuwarden informeerde mij in december 1983 en oktober 1996 dat Leeuwarden in de jaren (1530 en) 1533–1539 een burgemeester Dominicus Pybez. heeft gehad en dat op 24 april 1539 een Dominicus Pybez. als grietman van Baarderadeel vermeld wordt. Welke de familienaam van deze Dominicus Pybez. was, weet ik niet. Ik wil er hier nog op attenderen dat men bij S. Zijlstra, Gegevensbestand bij *Het geleerde Friesland – een mythe?* (Computerbestand, Ljouwert 1996) doc. nr. 8518, veld 18, niet een Dominicus Pibonis *Bornstra* vermeld vindt als burgemeester van Leeuwarden (1530, 1539) en grietman van Baarderadeel (1539–1548) (?) – hetgeen Schaaps gissing zou bevestigen –, maar een Dominicus Pibonis *Unia*.
9. Schaap meent dat de naam Dominicus in die tijd slechts sporadisch in Leeuwarden voorkomt; 'Drie brieven', 72. Omdat 'Dominicus' de verlatijnsing is van 'Douwe' en deze naam denkelijk niet zeldzaam is geweest in het Leeuwarden van het begin der zestiende eeuw, is echter voorzichtigheid geboden. Wel mag hier worden gezegd, dat Bornstra in de Goudse archiefbescheiden altijd het patroniem Dominicusz. of Dominici heeft, nooit Douwesz. Hopelijk zal archiefonderzoek nog eens antwoord kunnen geven op de vraag, wie Bornstra's vader was en welk beroep hij uitoefende.
10. Schaap, 'Drie brieven', 73.
11. Recentelijk nog zijn de door Schaap voorgestelde jaren door Zijlstra als uitgangspunt genomen voor zijn stelling dat Bornstra omstreeks 1535 in Leuven gestudeerd heeft; S. Zijlstra, 'Studie en studiefinanciering in Friesland in de late middeleeuwen en vroeg- moderne tijd: de gegevens uit de testamenten', in: J.A. Mol (red.), *Zorgen voor zekerheid. Studies over Friese testamenten in de vijftiende en zestiende eeuw* (Ljouwert-Leeuwarden 1994) 233-58, 238 (en noot 19 aldaar). Cf. Zijlstra, Gegevensbestand, doc. nr. 11840, veld 20.
12. Nadat Bornstra getuigd heeft dat hij veertien jaren in Groningen de school heeft bezocht, zegt hij dat hij vier jaren bij Jan Hillebrants, drie jaren bij Albert Coenders en tenslotte ook nog ongeveer drie jaren bij Eevert Mepsche heeft gewoond (Groningen, GA, RF 1569.58; B[os], 'Burgemeesteren en Raad van Groningen', 253; Schaap, 'Drie brieven', 80). Een optelsom leert, dat hij dan nog ongeveer vier jaren op een niet nader genoemd adres moet hebben gewoond. Naar de gemeentearchivaris van Groningen mij in zijn brief van 3 september 1996 meedeelde, behoorden J(oh)an Hillebrants, Albert Coenders en Evert (de) Mepsche tot het Groningse patriciaat. Albert Coenders zou in de jaren 1553, 1554, 1557 en 1558 burgemeester van Groningen zijn geweest. Evert de Mepsche zou dit ambt hebben

Wumkes.nl

bekleed in 1525, 1526, 1530, 1531, 1534, 1535, 1538, 1539, 1543, 1544, 1547 en 1548. J(oh)an Hillebrants zou geen burgemeester zijn geweest, maar merkwaardigerwijs wel lid van de Hoofdmannenkamer, de provinciale rechtbank, waarin traditiegetrouw oud-burgemeesters van de stad Groningen zitting hadden. Hillebrants was hoofdman in de jaren 1540 en 1541, Albert Coenders in 1552, 1555 en 1556, en Evert de Mepsche in 1532, 1533, 1536, 1537, 1541, 1542, 1545, 1546 en 1549. Alle hierboven genoemde jaartallen bevestigen mijns inziens alleen maar, dat het door Schaap genoemde geboortejaar van Bornstra (tussen 1510 en 1515) hoogst onwaarschijnlijk is.

13. Reeds jongens van 7 à 8 jaar gingen naar de Grote School: zie b.v. H.W. Fortgens, *Meesters, scholieren en grammatica. Uit het middeleeuwse schoolleven* (Zwolle 1956) 47, en *Idem, Schola Latina. Uit het verleden van ons voorbereidend hoger onderwijs* (Zwolle 1958) 9. Wanneer Schaap aanneemt dat Bornstra 'op z'n tiende jaar ongeveer in Groningen kwam om de humaniora te leren' ('Drie brieven', 73), dan is dat beslist veel te laat.
14. Gouda, SAHM, OAG 1212, Stadsrekening (= SR) augustus 1554 - juli 1555, fol. 36r: 'Inden eersten betaelt den xxij^en^ augusti <1554> by ordinantie vanden Burgemeesters (...) noch by ordinantie als voren xv grooten van drie cannen wyns gedroncken/ tot sinte catrynen In tcontraheeren/ met den nyeuwe rectoer (...)'. Cf. L.A. Kesper, *Geschiedenis van het Gymnasium te Gouda.* Eerste gedeelte: *De Parochie- of Groote School (1366-1572)* (Gouda [1897]) 57 (noot 2).
15. De eerste van een viertal bewaard gebleven schoolrekeningen (1 november 1554 - 1 november 1558) uit het rectoraat van Bornstra duidt erop, dat hij op 1 november (een vaste kwartaaldag in het schooljaar) 1554 in de stad aan de Gouwe als rector aan de slag is gegaan (Gouda, SAHM, OAG 2799).
16. A. Schillings, *Matricule de l'Université de Louvain*, dl. 4: *Février 1528 - Février 1569* (Bruxelles-Brussel, 1961) 432, nr. 155. Dit is de enige in aanmerking komende student, die zich in het begin van de jaren vijftig in de Dijlestad liet inschrijven. Hij is door Zijlstra niet nader geïdentificeerd; Zijlstra, Gegevensbestand, doc. nr. 9130. 'Frisius' heet Bornstra ook bij zijn promotie, op 13 juni 1569, tot *doctor utriusque iuris* te Dowaai (zie *infra* noot 100).
17. Zo is de uit Leeuwarden afkomstige, op 29 augustus 1564 te Leuven tot doctor in de theologie gepromoveerde Bucho van Montzima (Valerius Andreas, *Fasti academici studii generalis Lovaniensis (...)* (editio iterata) (Lovanii 1650) 117; Zijlstra, Gegevensbestand, doc. nr. 9779) niet in het matrikel van Leuven te vinden. Toch blijkt hij op 4 april 1555, als student van de Leuvense pedagogie 'De Borcht' (zie *infra* noot 45), aan de Brabantse universiteit tot *artium licentiatus* te zijn gepromoveerd als 32ste van 166 kandidaten; E.H.J. Reusens, *Promotions de la faculté des arts de l'Université de Louvain (1428-1797)* (Louvain 1869) 192, nr. 32; niet bij Zijlstra, Gegevensbestand. Dat betekent dat hij omstreeks augustus 1552 of februari 1553 met zijn artesstudie in de genoemde pedagogie begonnen is. Indien men uitgaat van maart 1536 als geboortemaand en -jaar (bij zijn overlijden op 6 februari 1594 zou hij 58 jaren en 11 maanden oud zijn geweest; Andreas, *Fasti*, 118), was hij toen omstreeks 16 jaar oud.
18. Schaap, 'Drie brieven', 73.
19. Voor Goswinus van Halen (ca. 1468-1530), zie M. van Rhijn, 'Goswinus van Halen', *Nederlandsch archief voor kerkgeschiedenis*, nieuwe serie 18 (1925) 1-24.
20. Voor Regnerus Praedinius, zie F. Postma, 'Regnerus Praedinius (ca 1510-1559), zijn school en zijn invloed', *Archief voor de geschiedenis van de katholieke kerk in Nederland* 32 (1990) 153-181 (het verdient de aandacht, dat hier op p. 160 het jaar 1530 als het vermoedelijke begin van Praedinius' rectoraat wordt gegeven; daarentegen zegt Zijlstra dat Praedinius ca. 1530 docent en in 1545 rector geworden is; S. Zijlstra, *Het geleerde Friesland – een mythe? Universiteit en maatschappij in Friesland en Stad en Lande ca. 1380-1650* (Ljouwert 1996) 274). Zie ook F. Postma, 'Regnerus Praedinius (c. 1510-1559), seine Schule und sein Einfluss', in: F. Akkerman, G.C. Huisman and A.J. Vanderjagt (eds.), *Wessel Gansfort (1419-1489) and Northern Humanism* (Leiden-New York-Köln 1993) 291-324, 298, en F. Akkerman, 'Onderwijs en geleerdheid in Groningen tussen 1469 en 1614', in: G.A. van Gemert, J. Schuller tot Peursum-Meijer, A.J. Vanderjagt (red.), *'Om niet aan onwetendheid en barbarij te bezwijken'. Groningse geleerden 1614-1989* (Hilversum 1989)

Wumkes.nl

13-29, vooral 18-23 (op p. 18 wordt ook 1545 als het beginjaar van Praedinius' rectoraat genoemd).

21. Voor de Groningse St.-Maartensschool, zie Zijlstra, *Het geleerde Friesland*, 274-276.
22. De stad Groningen had twee scholen: de St.-Maartensschool, die reeds in 1375 onder het gezag van de stad gekomen was, en de Der A-school, die onder het beheer van de kerk bleef; R.R. Post, *Scholen en onderwijs in Nederland gedurende de Middeleeuwen* (Utrecht-Antwerpen 1954) 49; Zijlstra, *Het geleerde Friesland*, 274.
23. Postma, 'Regnerus Praedinius', 168, waar men kan lezen dat de andere scholen die van Haarlem, Utrecht, Deventer en Zwolle waren; Postma, 'Regnerus Praedinius' (1993) 307.
24. Voor enige informatie over de scho(o)l(en) te Leeuwarden, zie M. van Staveren, 'Bijdrage tot de levensgeschiedenis van Mr. Johannes Basius', *De Vrije Fries* 18 (1895) 189-279, 197-99; F. Postma, 'Friese intellectuelen en patronage in de zestiende eeuw', *Philologia Frisica anno 1984. Lezingen en neipetearen fan it tsiende Frysk filologekongres oktober 1984* (Ljouwert 1986) 113-128 (130), 115-16; Zijlstra, *Het geleerde Friesland*, 262-263. Mogelijk is natuurlijk wel, dat Bornstra in zijn geboortestad enig elementair onderwijs heeft genoten.
25. Postma, 'Regnerus Praedinius', 168, waar gesproken wordt van 'een negenjarige cursus, waarin behalve de gewone schooltaal Latijn ook Grieks op het rooster stond en waarin de beide hoogste klassen een kennismaking boden met de stof van de artes-faculteit'; Postma, 'Regnerus Praedinius' (1993) 307. Omdat niet iedere klas in één jaar werd doorlopen, lijkt het mij juister om van negen *klassen* (van laag naar hoog: nulla (of Kleine School), octava, septima, sexta, quinta, quarta, tertia, secunda en prima) dan van negen *jaren* te spreken. Dit verklaart ook, waarom Bornstra veertien jaren, en niet negen jaren, naar school ging.
26. Voor het onderwijs dat in de tweede en eerste klas gegeven werd, zie M.A. Nauwelaerts, 'De universiteit van Dowaai en het humanisme', *De Franse Nederlanden Jaarboek 1981*, 11-28, 19-20.
27. Postma, 'Regnerus Praedinius', 156 (verwijzend naar Post, *Scholen en onderwijs*, 99-101) en 168 (cf. 169: 'Naast de degelijke voorbereiding op de universiteit, die zijn [= Praedinius'] school bood (...)'); Postma, 'Regnerus Praedinius' (1993), 295 en 307 (cf. 309). Volgens Akkerman werd de Sint- Maartensschool onder Praedinius een gymnasium, waar een zo volledige opleiding werd gegeven, 'dat de abituriënten de colleges aan de verschillende faculteiten direct konden volgen, zonder eerst nog een uitvoerig *Artes*-programma te moeten doorwerken'; Akkerman, 'Onderwijs en geleerdheid', 22.
28. Voor de benaming 'pauper', zie Zijlstra, *Het geleerde Friesland*, 43 (noot 75 en de aldaar geciteerde literatuur).
29. E. De Maesschalck, 'De criteria van de armoede aan de middeleeuwse Universiteit te Leuven', *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis* 58 (1980) 337-354, 338-345 en 351-352. Ik heb hier de zaken enigszins gesimplificeerd, omdat niet bekend is in welke faculteit (de artesfaculteit of een der hogere faculteiten) Bornstra gestudeerd heeft.
30. P. Vandermeersch, 'Brugse studenten aan de Universiteit. Studiekosten en studiefinanciering in de tweede helft van de zestiende eeuw', *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis gesticht onder de benaming Société d'Émulation te Brugge* 122 (1985) 27-63, 47. Zie ook Zijlstra, *Het geleerde Friesland*, 43.
31. B[os], 'Burgemeesteren en Raad van Groningen', 251-255. De bewering van B[os] dat Bornstra in Leuven als bursaal van Groningen gestudeerd heeft, werd in 1910 overgenomen door G.A. Nauta in zijn opstel 'Waar studeerden de Groningers vóór de stichting hunner Academie?', *Groningsche volksalmanak voor het jaar 1910* (1909) 169-195, 173, en onlangs nog – in 1994 en 1996 – door Zijlstra, 'Studie en studiefinanciering', 238, en Zijlstra, Gegevensbestand, doc. nr. 11840, veld 21.
32. B[os], 'Burgemeesteren en Raad van Groningen', 252.
33. Bedoeld is de dankbaarheid voor een stipendium.
34. B[os], 'Burgemeesteren en Raad van Groningen', 252.
35. Zie Gouda, SAHM, OAG 145[A].
36. Zie Groningen, GA, RF 1569.58; B[os], 'Burgemeesteren en Raad van Groningen', 254; Schaap 'Drie brieven', 80-81.

Wumkes.nl

37. Naar de gemeentearchivaris van Leeuwarden mij op 28 oktober 1996 berichtte, is deze brief van Bornstra niet (meer) in het archief aanwezig.
38. Leeuwarden, GA, Groot Consentboek EE 1, fol. 132r. Met dank aan de heer J. Faber van het GA, die mij dit gegeven verschafte.
39. Over Mudaeus, zie b.v. Henry de Vocht, *History of the Foundation and the Rise of the Collegium Trilingue Lovaniense 1517-1550* (4 dln. – Louvain 1951-1955) dl. 2: *The Development* (1953), 209-218.
40. Zie Schaap, 'Drie brieven', 73-74. Cf. Schaap, 'Bezoek aan Dowaai', 6. Helemaal duidelijk is Schaap pas, als hij zegt: 'il [= Bornstra] y [= à Louvain] est l'élève du juriste van der Muyden'; 'Quelques renseignements', 72.
41. Wellicht ziet Schaap in het feit dat Bornstra later professor in de rechten te Dowaai is geworden voldoende grond om te menen dat de Fries in Leuven rechten gestudeerd heeft.
42. Cf. Postma, 'Regnerus Praedinius', 168; Postma 'Regnerus Praedinius' (1993), 307.
43. Bornstra kan hetzelfde voornemen hebben opgevat als de uit het vlakbij Groningen gelegen Faan afkomstige student Wijgbolt Biwema, die zich in april 1552 – dus negen maanden na Bornstra – aan de Brabantse universiteit liet immatriculeren voor een studie in de rechten. Voor deze Groningse student, zie [H.O. Feith jr.], 'Twee brieven van eenen student te Leuven van den jare 1552', *Groninger volksalmanak voor 1844* 8 [1843?] 39-46; Zijlstra, Gegevensbestand, doc. nr. 9246.
44. Zie Georges Cardon, *La fondation de l'Université de Douai* (Paris 1892) 390: 'Il [= Wilbrand Bornstra] fit toutes ses études de droit à l'Université de Douai; il est le premier qui y ait pris tous ses degrés de droit (...)'; Paul Collinet, *L'ancienne faculté de droit de Douai (1562-1793)* (Lille 1900) 145: '(...) et à cause que c'estoit le premier [= Bornstra] presnant degré de docteur es lois y [nl. aan de universiteit van Dowaai] aiant prins aussi tous les aultres degrez premièrement' (ook 89: '(...) en qualité de premier docteur, ayant pris à Douai tous les autres degrés').
45. Voor deze pedagogieën, 'Het Varken' (*Porcus*), 'De Lelie' (*Lilium*), 'De Valk' (*Falco*) en 'De Borcht' (*Castrum*), zie *De universiteit te Leuven 1425-1985* (Leuven 1986) 62. Bornstra's naam komt niet voor in de promotieregisters der Leuvense artesfaculteit; Reusens, *Promotions de la faculté des arts*.
46. Voor dit bij testament van Hiëronymus (van) Busleyden opgerichte, op humanistische leest geschoeide college, dat als autonome instelling deel uitmaakte van de artesfaculteit, verwijs ik naar Henry de Vochts monumentale studie *History of the Foundation*. Cf. ook Henry de Vocht, *Jerome de Busleyden, Founder of the Louvain Collegium Trilingue (...)* (Turnhout 1950).
47. Cf. Postma, 'Regnerus Praedinius', 168; Postma, 'Regnerus Praedinius' (1993), 307.
48. Voor de zeer hoge eisen, die de humanisten aan de ideale onderwijzer stelden, zie P.N.M. Bot, *Humanisme en onderwijs in Nederland* (Utrecht-Antwerpen 1955) 60-67; Zijlstra, *Het geleerde Friesland*, 275 (noot 61).
49. Zie *supra* noot 14. Zonder twijfel wijst 'tot sinte catrynen' op het St.-Catharinaconvent en niet – zoals wel gedacht is – op de datum van 25 november (zie b.v. Gouda, SAHM, OAG 1197, SR 1540, fol. 21v; OAG 1206, SR 1548, fol. 31r; OAG 1207, SR 1549-juli 1550, fol. 42r).
50. Deze Jan of Johannes Simonis inden Alboom trad een aantal jaren later te Leuven op als procureur van het Goudse stadsbestuur inzake de geschillen, die er gerezen waren ten aanzien van de toekenning van studiebeurzen uit de fundatie van Christiaen Beke (zie Gouda, SAHM, OAG 2804).
51. Ik verwijs hier naar de Goudse schoolrekeningen (zie *supra* noot 15), waar steeds aan het einde een batig saldo of deficit vermeld wordt (OAG 2799, Schoolrekening 1 november 1554-1 november 1555, ongefol. [fol. 16v]; OAG 2800, Schoolrekening 1 november 1555-1 november 1556, ongefol. [fol. 13r]; OAG 2801, Schoolrekening 1 november 1556-1 november 1557, ongefol. [fol. 8v]; OAG 2802, Schoolrekening 1 november 1557-1 november 1558, ongefol., [fol. 14r]). Cf. Kesper, *Geschiedenis van het Gymnasium*, 117-118. Voor een uitbetaling aan Bornstra wegens een tekort aan inkomsten, zie OAG 1214, SR augustus 1556 – januari 1557, fol. 41r.

Wumkes.nl

52. In navolging van De Rotte, die een 'Fragment-genealogie Loncq' heeft samengesteld (zie Jhr. A.A.G.C. de Rotte, 'Fragment-genealogie Loncq', *De Wapenheraut* 22 (1918) 209-216 (eerste stuk) 209), zegt Schaap ('Drie brieven', 73 en 75) dat Bornstra huwde met Maria Lonck, hetgeen weer is overgenomen door Zijlstra, Gegevensbestand, doc. nr. 11840, veld 16. Die informatie is echter onjuist. Maria (Marrigen) Jan Dirckxz. Lonckendr. was gehuwd met Jan Jansz. Bos(ch) (zie Gouda, SAHM, OAG 1030, Legger van renten, fol. 135^{r}; Weeskamer Gouda (= WKG) 1, fol. 2^{r} en 380^{v} (waar Maritgen Jan Dircksz. Lonckendr. de 'moye' (tante) genoemd wordt van (Margriets zoon) Hendrick Fransz. Kegheling.
53. Gouda, SAHM, OAG 1030, fol. 135^{r}; OAG 1033, Legger van renten, fol. 58^{v}, 229^{r} en 238^{v}.
54. Nergens heb ik een aanwijzing gevonden, dat Bornstra reeds eerder gehuwd is geweest. Toen hij met Margriet Lonck in het huwelijk trad, was hij naar mijn berekening ongeveer 27 jaar oud.
55. Op 26 februari 1524 was Margriet Lonck 3 jaar oud (Gouda, SAHM, OAG 1030, fol. 83^{v}), hetgeen zou betekenen dat zij omstreeks 1521 geboren is. Daarentegen wordt in 1560 haar leeftijd gegeven als 'omtrent xxxiij Jaren' (OAG 1033, fol. 238^{v}), wat op 1527 of daaromtrent als geboortejaar wijst. Omdat de leeftijd van haar eerste echtgenoot, Frans Gerritsz. Kegheling, op 22 augustus 1538 als 'omtrent 25 jaren' en op 19 februari 1549 als 'omtrent 34 jaeren' wordt opgegeven (E. Grendel, *De ontwikkeling van de artsenijbereidkunde in Gouda tot 1865* (Gouda [1957]) 484-485), hetgeen op een jaar rond 1514 als geboortejaar wijst, en er al in 1543 sprake is van een kind dat begraven wordt (*Ibidem*, 484), komt 1521 als Margriets geboortejaar mij aannemelijker voor dan 1527. De Rotte kende in het Goudse archief blijkbaar alleen maar OAG 1033 als bron en kwam dan ook met 1527 als geboortejaar op de proppen (De Rotte, 'Fragment-genealogie', 209). Doordat hij echter Margriet met haar zuster Maria verwisselde, welke laatste volgens hem in 1529 geboren is (cf. echter OAG 1030, fol. 135^{r}, waar – op een onbekende datum, die door een moderne hand met potlood is ingevuld als 5 september 1544 – haar leeftijd wordt opgegeven als 19 jaar), vindt men bij hem de naar zijn zeggen in 1529 geboren Maria Lonck als Bornstra's vrouw vermeld (De Rotte, 'Fragment-genealogie', 209). Dezelfde gegevens vindt men terug bij Schaap ('Drie brieven', 73 en 75). Dat Margriet bij haar tweede huwelijk met Bornstra misschien wel negen jaar ouder is geweest dan haar man, mag thans misschien wat vreemd lijken, maar was dat in die tijd geenzins. Overigens dient men er rekening mee te houden, dat de in de archivalia vermelde leeftijden niet zelden onnauwkeurig zijn.
56. Gouda, SAHM, Rechterlijk archief Gouda (= RAG) 324, fol. 271^{r}: overdracht van de helft van een huis en erf in de Wijdstraat aan Frans Kegheling van Antwerpen (30 april 1539; zie ook RAG 325, fol. 4^{r}, en RAG 326, fol. 115^{r}). Ik spel de familienaam, zoals Frans' zoon Gherard hem schrijft (OAG 152D: brieven van 15, 22 en 27 maart 1608).
57. Voor Keghelings leeftijd, zie *supra* noot 55.
58. Op 21 april 1555 is er sprake van het openen van een graf voor 'Frans inden apteecks kint' (Gouda, SAHM, Kerkelijk archief Gouda (= KAG) 2, fol. 23^{r}). Uit het feit dat de naam van de vader vermeld wordt, maak ik op dat deze toen nog in leven was. In ieder geval leefde hij nog op 22 januari 1555; Grendel, *Ontwikkeling artsenijbereidkunde*, 485. Op 16 januari 1557 blijkt Frans Gerritsz. reeds overleden te zijn (Gouda, SAHM, WKG 1, fol. 2^{r}; cf. Grendel, *Ontwikkeling artsenijbereidkunde*, 486).
59. Aan de vijf tussen 1543 en 1548, en de twee in 1550 en 1551 overleden kinderen, die men kan aantreffen bij Grendel, *Ontwikkeling artsenijbereidkunde*, 484-485, kan nog het in april 1555 begraven kind worden toegevoegd (zie *supra* noot 58).
60. Gherard Fransz. Kegheling werd circa 1540 te Gouda geboren (zie Gouda, SAHM, OAG 1033, fol. 58^{v}, waar – op 8 juli 1552 – zijn leeftijd wordt opgegeven als twaalf jaren. In zijn geboortestad was hij apotheker (zie *infra* noot 61), vroedschap, schepen, burgemeester, trezorier, 'fabrijckmeester' en ontvanger van de gemenelandsmiddelen. Op 30 mei 1595 werd hij 'gestelt int Collegie van de Gecommitteerde Rade vande staten' (OAG 447, ongefol.; hier wordt hij Gerrit *jans* kegelingh genoemd). Naar alle waarschijnlijkheid was hij eveneens 'meester' van het Heilige-Geesthuis (1585:

Wumkes.nl

Archieven van het Verenigd Wees- en aalmoezeniershuis te Gouda (= WAG) 590, fol. 297[r]) (voor Keghelings functies, zie o.a. J(gnatius) W(alvis), *Beschryving der stad Gouda, bevattende een verhaal van stads grondlegginge, waterstroomen, vryheeren (...)* (Gouda en Leyden 1714; 2 dln. – reprint Nieuwendijk N.Br. 1972) dl. 1, 81-86, 115 en 117; J. Geselschap, *Alfabetische naamlijst van de vroedschap van Gouda 1559-1795* ([Gouda 1975; gestencilde uitgave]) 8; C.C. Hibben, *Gouda in Revolt. Particularism and Pacifism in the Revolt of the Netherlands 1572-1588* (Utrecht 1983) 72-73, 161-162, 212, 257-258 en 262-263). In of omstreeks 1608 vertrok hij uit Gouda wegens insolventie en vestigde zich metterwoon in Utrecht. Daar is hij vermoedelijk ook, tussen 18 september 1612 en 22 mei 1615, overleden. Zijn vrouw, Elisabeth Pietersdr. de Gruijter, overleed in maart 1624 in de Domstad 'naelatende zoons kynderen tsamen mundich' (Utrecht, GA, Inv. nr. CIa.1, No. Boek 121, 19).

61. In 1563 kocht Gherard Kegheling als 'apteker' voor 1 gulden en 12 stuivers twintig loten in de loterij ten behoeve van de restauratie van de Goudse St.-Janskerk (Gouda, SAHM, KAG 38, fol. 44[v], nrs. 8280-8299, waar ook zijn 'avys' genoteerd staat). Voor enkele gegevens over hem, zie ook Grendel, *Ontwikkeling artsenijbereidkunde*, 30, 52 en 457 (cf. 24 en 484-486). Voor de loterij, zie G.J. Vaandrager, 'Loterijen en glasschenkingen. Fundraising en sponsoring bij de herbouw van de Sint-Janskerk te Gouda na de brand van 1552', in: N.D.B. Habermehl, P.H.A.M. Abels, H.A. van Dolder-de Wit, L.B. Korstanje (red.), *In de stad van die Goude* (Delft 1992) 146-172.

62. Dit huis verkoopt Mr. Wybrant Dominici <Bornstra>, als man en voogd van Margrieta Jansdr. <Lonck>, op 7 oktober 1559 aan Gerrit en Hendrick Franszonen <Kegheling> (Gouda, SAHM, RAG 328, fol. 13[r]; zie ook WKG 1, fol. 2[r], i.d. 7 oktober 1559). De voogden van Gerrit en Hendrick verhuren dit huis op dezelfde dag weer aan Mr. Wybrant voor zes ponden groten Vlaams 's jaars, met als ingangsdatum 1 mei 1560 (RAG 328, fol. 13[v]). Zie ook 's-Gravenhage, Algemeen Rijksarchief (= ARA), Rijksarchief in Zuid-Holland (= RAZH), Staten van Holland 1445-1572, inv. nr. 944, kohieren van de 10de penning van Gouda 1559, fol. 16[r]: 'mr. wijbrant --- xxiiij gulden'. Het huis draagt het huidige huisnummer Wijdstraat 21/23: zie C. J. Matthijs, *Overzicht van eigenaars van de huizen aan de MARKT, de HOOGSTRAAT en de WIJDSTRAAT, ontleend aan transportregisters, verpondingskohieren, enz. 14e eeuw – 1832*, niet gefolieerd of gepagineerd (S.l.e.a.) (in handschrift aanwezig op het SAHM te Gouda), waar men verdere transacties inzake dit pand kan aantreffen. Voor ander bezit van de zonen, zie ook RAG 328, fol. 204[r].

63. Welk beroep Hendrick Kegheling in Gouda heeft uitgeoefend, weet ik niet. In een Gouds archiefstuk wordt gesproken van zijn 'loijerf legghende inde Robaerts steech' (Gouda, SAHM, WKG 1, fol. 380[v]), waaruit misschien mag worden opgemaakt dat hij looier is geweest (met dank aan de heren Den Ouden en Ernst van het SAHM, die mij hierop attendeerden). Hij was gehuwd met Adriana Jacobsdr. (dochter van Jacob Clementsz. en Maritgen Pietersdr.), die vóór 8 mei 1582 overleed (WKG 1, fol. 380[v], met vermelding van een testament van 20 maart 1582 in margine; de ouders van Adriana worden vermeld in WKG 3, fol. 148[r-v]). Uit deze echtverbintenis werd een zoon Frans geboren, van wie o.a. Gherard Kegheling voogd werd (WKG 1, fol. 380[v], en WKG 3, fol. 148[r-v]). Kennelijk is Hendrick enige tijd na het overlijden van zijn vrouw opnieuw in het huwelijk getreden, want op 8 maart 1587 wordt de begrafenis vermeld van een kind van hem (zie de Index op de rekeningen wegens begraven in/bij de Sint-Janskerk 1574-1640, aanwezig op het SAHM te Gouda) en op 30 mei 1594 blijkt er een inventaris te zijn opgesteld van de goederen, die door Hendrick Fransz. Kegheling en Machtelt Adriaensdochter, 'zijne huijsvrouwe', nagelaten zijn (WKG 3, fol. 148a[r]). Wanneer Hendrick Kegheling is overleden, weet ik niet, omdat ik zijn begrafenis niet heb aangetroffen in de bovengenoemde Index. Ik denk echter dat hij reeds vóór 2 november 1593 is overleden (cf. WKG 3, fol. 148[r]).

64. Zie Gouda, SAHM, WKG 1, fol. 2[r] (16 januari 1557), waar Margriet Jansdr. <Lonck> zich verplicht haar jongste zoon Hendrick Fransz. <Kegheling> een jaar de kost te geven in haar huis tot 1 mei 1558.

Wumkes.nl

65. Omdat Margriet op 16 januari 1557 'weduwe' genoemd wordt, is het duidelijk dat zij toen nog niet hertrouwd was. Bovendien ontbreekt de naam van Wijbrandt Bornstra als haar man en voogd (zie Gouda, SAHM, RAG 328, fol. 13^{r} (7 oktober 1559), waar Mr. Wybrant Dominici wèl de man en voogd van Margrieta Jansdr. is (zie *supra* noot 62)).
66. Gouda, SAHM, WKG 1, fol. 2^{r}. Cf. Grendel, *Ontwikkeling artsenijbereidkunde*, 486.
67. Gouda, SAHM, RAG 327, fol. 116^{v}. Cf. Grendel, *Ontwikkeling artsenijbereidkunde*, 24 (en noot 6 aldaar). In OAG 1030, fol. 83^{v} (lijfrente ten name van Margriet Jan Dircxz. Lonckendr.) wordt voor de betaling van het jaar 1557 gesproken van 'haer man', hetgeen temeer bewijst dat zij in dat jaar hertrouwd was.
68. Gouda, SAHM, KAG 38, fol. 44^{v}. Tegelijk met hun halfbroer Gherard Kegheling (zie *supra* noot 61) kochten ook Borrigen en Marrigen Wibrants in 1563 voor 1 gulden en 12 stuivers twintig loten in de loterij ten behoeve van de Goudse Sint-Janskerk (nrs. 8300-8319; hun prose: 'twe cleyne susterkens zeer lonck van dagen doen vragen / wat sy vande loterie wech sullen dragen'). Bij hun namen wordt niet vermeld, zoals dat met kopers uit andere plaatsen (Montfoort, Den Haag, Utrecht) het geval is, dat zij niet in Gouda woonachtig zijn. Zij woonden toen dus waarschijnlijk nog in Gouda, of het moet zijn dat de loten in hun naam door Gherard Kegheling zijn gekocht. In principe is het ook nog mogelijk dat het gezin Bornstra ten tijde van de verkoop der loten juist voor enkele dagen vanuit Dowaai in Gouda was neergestreken. Voor de aantallen loten, die door de inleggers gekocht werden, zie Vaandrager, 'Loterijen en glasschenkingen', 156.
69. Gouda, SAHM, KAG 1^{6}, 119 (25 juni <1559>): 'mr. wibrant een kindt --- 1 graft'. Hoewel er strikt genomen geen bewijs is (zie *infra* noot 74), ga ik ervan uit dat deze Mr. Wibrant – gezien het predikaat 'Meester' – Wijbrandt Bornstra is.
70. Dat Borge Bornstra een zoon van Wijbrandt was, zoals Schaap beweert, is onjuist; 'Drie brieven', 75.
71. Gouda, SAHM, OAG 1033, fol. 229^{r}.
72. Zie *supra* noot 68. Marrigen is waarschijnlijk vernoemd naar de zus van haar moeder, Maria Lonck (*supra* noot 52).
73. Steunend op informatie in een artikel in *De Vrije Fries* 17 (1890) 83-84, vermeldt Zijlstra dat Bornstra een zoon Egbert zou hebben gehad, die in 1584 luitenant was van Frederick van Vervou; Zijlstra, Gegevensbestand, doc. nr. 11840, velden 17 en 21. Ik kan echter niet geloven dat dit juist is. Reeds in het bovengenoemde artikel wordt gezegd (84), dat deze Egbert Wijbrants Bornstra misschien dezelfde is als een eerder (83) genoemde Egbert Wybrantsz. die, evenals zijn broers Andries en Jurrien Wybrantsz., een zoon zou zijn van Wybrant Eelkes uit Leeuwarden. Ook wordt van deze Egbert vermeld (83), dat hij al bij vonnis van 18 mei 1569 (uit Leeuwarden) werd verbannen.
74. De Petrus, Joannes en Jacobus Vibrandi, die men in de schoolrekening van 1 augustus 1563-1 augustus 1564 als leerlingen van de Goudse Grote School aantreft (Gouda, SAHM, OAG 2803, ongefol. [fol. 2^{v}, 4^{r}, 5^{r}, 6^{v}]), kunnen onmogelijk zonen van Wijbrandt Bornstra zijn. Misschien zijn het kinderen van de door mij niet geïdentificeerde 'doctor Wybrand', wiens begrafenis voor 2 gulden, 8 stuivers en 9 groten in de begrafenisrekeningen van de Goudse Sint-Janskerk gespecificeerd staat in dato 4 februari 1582 (zie de Index op de rekeningen wegens begraven in/bij de Sint-Janskerk 1574-1670 in het SAHM te Gouda).
75. Volgens Cardon was Bornstra te Dowaai 'professeur de grec à la Faculté des Arts de 1562 à 1567'; Cardon, *La fondation*, 417, ook 411.
76. Zich baserend op Cardon zegt ook Collinet dat Bornstra 'vint à Douai dès la fondation, pour professer le grec à la Faculté des Arts: il demeura chargé de ce cours jusqu'en octobre 1567'; Collinet, *L'ancienne faculté de droit*, 89. Zie ook Schaap, 'Drie brieven', 75: 'Wybrant Bornstra (...) werd in 1562 naar Douai, in Vlaanderen-gallicant, geroepen om daar onderwijs te geven in het Grieks en later in het Pandectenrecht'. Cf. Schaap, 'Quelques renseignements'; Schaap, 'Bezoek aan Dowaai', 6.
77. Opgemerkt mag worden dat ik in het *Nascentis Academiae Duacensis, eiusdemque illustrium professorum encomium*. An. M. D. lxij. Tert. Non. Octob. Per Ioannem Syluium Insulensem Vallencenis medicinam facientem (Duaci, 1563; ex. in Brussel, KB,

Wumkes.nl

V.H. 23.447 B L.P.) Bornstra's naam niet heb aangetroffen.

78. De tekst van de betreffende kwitantie (aanwezig in de archieven van de stad Douai, in lade GG 178, tezamen met andere documenten betreffende de universiteit) luidt: 'Receu par moij m. Wilbrandus Dominicus profeszeur au colliege du roij en la Vniuersité de Douwaeij de maistre Paul Dumont receueur de la ditte vile la somme de cent liures flandres pour demije annee de gaiges a moij deuz a cause de ma dite profeszion esceue au premier iour de maij quinze cent soixante troijs de laquelle somme ie tien quite la dite ville et receueur. Tesmoin mon sing cij mijs ce 29 de maij soixante troix (ondertekend) WBornstra' (tekst naar een fotokopie, mij beschikbaar gesteld door de heer Vincent Doom, conservator van Douai). De kwitantie suggereert dat Bornstra een jaarwedde genoot van 200 Vlaamse ponden, die werd uitbetaald in twee halfjaarlijkse termijnen van 100 pond. Cardon echter, uit de *Comptes de l'Université* puttend, zegt dat Bornstra als 'professeur de la faculté des arts' tijdens het cursusjaar 1562-1563 een honorarium van 100 fl. toucheerde, tijdens het cursusjaar 1563-1564 een traktement van 80 fl. genoot, en tijdens de cursusjaren 1565-1566 en 1566-1567 wederom een gage van 100 fl. had; Cardon, *La fondation*, 411.

79. Gouda, SAHM, KAG 1^{8}, 54. Voor het zaterdaglof, zie *infra* noot 86.

80. Misschien kunnen posten in de kerkrekeningen van de Goudse Sint-Janskerk inzake betalingen aan de rector voor het zingen van het H. Kruislof en het leiden van de koorzang in het zaterdaglof meer opheldering verschaffen over Bornstra's opvolging (Gouda, SAHM, KAG 1^{7}, 50 en 146; KAG 1^{8}, 54 en 150; KAG, 1^{9}, 52), maar voorshands ben ik er niet in geslaagd om daarover zekerheid te krijgen.

81. Gouda, SAHM, KAG 38, fol. 31^{r}, waar men ook het 'advys' van Mr. Willem Claesz. aantreft (nr. 6078), evenals die van zijn 'huisvrouw' Gheertruijt Bartholomeess. (nr. 6079) en zijn zoon Joest (nr. 6080).

82. Gouda, SAHM, OAG 2795. Cf. Kesper, *Geschiedenis van het Gymnasium*, 108-110 (= Bijlage XVI).

83. De kans dat Mr. Willem Claesz. en Mr. Willem Claesz. Balmaecker vereenzelvigd mogen worden lijkt mij niet denkbeeldig. Niet alleen wijzen dezelfde voornaam en patroniem in die richting, ook het feit dat hij pas op 22 november 1568 zijn contract ondertekende, terwijl zijn betrekking al op 1 november van dat jaar inging, doet mij vermoeden dat er van een verlenging van een bestaand dienstverband sprake is. Overigens zou de Mr. Willem, van wie in de schoolrekening van augustus 1563 tot augustus 1564 gezegd wordt dat hij op 2 november <1563> in de school kwam (Gouda, SAHM, OAG 2803, ongefol. [fol. 9^{v}]), identiek kunnen zijn met Mr. Willem Anthonisz.; van hem is namelijk bekend dat hij in elk geval in 1564 weer aan de school verbonden was (OAG 1216, SR 1564, fol. 67^{v}, 68^{r}, 69^{r-v}, 70^{v}, 71^{r}).

84. Vast staat alleen dat Bornstra – waarschijnlijk in 1556 – 32 dagen lang niet in de school was, gedurende welke absentie hij vervangen werd door de priester Mr. Barent Henrickz., die daarvoor 32 schellingen ontving (Gouda, SAHM, OAG 1214, SR augustus 1556-januari 1557, fol. 40^{v}; cf. Kesper, *Geschiedenis van het Gymnasium*, 58-59 (noot 5)). Uit de betreffende schoolrekeningen (OAG 2800 en 2801) kan worden opgemaakt dat in dat jaar Mr. Willem Anthonisz. niet aan de school verbonden was.

85. Mr. Willem Anthonisz., die bij Bornstra's indiensttreding als rector de Goudse Grote School verlaten had (zie *infra* noot 86), verschijnt in de schoolrekening van 1 november 1556 tot 1 november 1557 (Gouda, SAHM, OAG 2801, ongefol. [fol. 4^{r}]) weer als (onder)meester van die school (zie ook OAG 1214, SR augustus 1556-januari 1557, fol. 41^{r}).

86. Toen Bornstra in augustus 1554 met het stadsbestuur van Gouda een overeenkomst sloot, dat hij vanaf 1 november 1554 als rector van de stedelijke Grote School in functie zou treden (zie *supra* noot 14), was Mr. Willem Anthonisz. nog rector (SAHM, WAG 590, fol. 10^{r}: betaling aan rector Mr. Willem in 1554 met als verschijndag 10 augustus, en fol. 14^{r}: betalingen aan Mr. Willem in 1554 met als verschijndagen 1 mei, 'Petri ad vincula' (= 1 augustus) en 1 november; KAG 1^{4}, 25: betaling aan Mr. Willem rector [= oud-rector] op 23 december 1554 voor het zingen van het H. Kruislof en Onze-Lieve-Vrouwelof op zaterdag gedurende een halfjaar tot Allerheiligen). Hij verliet

de school op 1 november 1554.

87. Op 29 november 1558 wordt Mr. Willem Anthonisz. 'rectoer deser stede' genoemd (Gouda, SAHM, RAG 393, fol. 379^{r}), terwijl tien maanden eerder, op 26 januari 1558, nog Mr. Wybrant als 'rectoer' vermeld wordt (RAG 11, fol. 92^{r}). Ook in 1559 wordt aan Mr. Willem de benaming 'rectoor' gegeven ('s-Gravenhage, ARA, RAZH, Staten van Holland 1445-1572, inv. nr. 944, kohieren van de 10de penning van Gouda 1559, fol. 14^{r}: 'mr. willem rectoor – ix gulden'). Dat geldt ook voor 1560 (Gouda, SAHM, KAG 1^{7}, 50: 'M. Willem rectoir'). Overigens wordt al op 23 december 1554, dus bijna twee maanden na de indiensttreding van Bornstra, gesproken van 'mr. willem Rechtoer', waarbij wel moet worden aangetekend dat de betaling die hem op die dag wordt gedaan maar loopt tot de datum van 1 november 1554 (zie *supra* noot 86). Beiden, Mr. Willem en Mr. Wybrant, worden in één post genoemd in KAG 1^{7}, 50 (in margine).

88. Dat het tussen Bornstra en de Goudse overheid niet steeds koek en ei is geweest, valt af te leiden uit de bedankbrief van de oud-rector aan de Goudse burgemeesters d.d. 18 juni 1569 (Gouda, SAHM, OAG 145^{A}; Schaap, 'Drie brieven', 75), waarin hij zinspeelt op ongenoegen dat er was.

89. Groningen, GA, RF 1569.58; B[os], 'Burgemeesteren en Raad van Groningen', 253; Schaap, 'Drie brieven', 80.

90. Dat Bornstra's vrouw Margriet nog geruime tijd in Gouda is blijven wonen, zou de verklaring kunnen vormen, waarom zij op 3 november 1562 de betaling van het jaar 1562 verricht in het kader van de lijfrente van haar dochter Borge (Gouda, SAHM, OAG 1033, fol. 229^{r}: 'lxij [= 1562] s[o]l[utum] per griet mr. wybrants tgeheele Jaer iij nouember lxij' (verschijndagen waren 7 november en 7 mei)). Ook zou het verklaren, waarom 'Griete Jans Inden apteeck' nog in juni 1563 (of nog later) in Gouda is (RAG 13, fol. 27^{v}; cf. Grendel, *Ontwikkeling artsenijbereidkunde*, 24). Tevens zou dan duidelijk zijn, waarom Bornstra's dochters Borrigen en Marrigen in het inbrengregister van de loterij van 1563 vermeld staan (zie *supra* noot 68). Overigens staat in hetzelfde Goudse lijfrenteregister, waarin bovenstaande betaling geregistreerd staat, zowel bij Bornstra's vrouw Margriet als dochter Borge aangetekend dat de betalingen voor het jaar 1564 zijn gedaan door 'myster wybrant' (OAG 1033, fol. 229^{r} (Borge) en 238^{v} (Margriet); op beide plaatsen kan tevens worden vastgesteld, dat het jaar 1562 is betaald door Margriet en het jaar 1563 door een zekere Willem Cornelisz., die ik verder niet kan thuisbrengen). Dat Bornstra in 1564 in Gouda was, houdt hoogstwaarschijnlijk verband met het feit dat hij op gezette tijden van Dowaai naar Gouda overwipte, niet alleen voor familiebezoek, maar ook voor zaken, zoals blijkt uit een post van 18 maart 1564 in de Goudse eigenboeken, waar vermeld staat dat Gherard Fransz. <Kegheling> de winkel – waarmee wel de apotheek bedoeld zal zijn – van zijn moeder gekocht had (RAG 328, fol. 13^{v}, in margine).

91. Voor Viglius van Aytta (of: Viglius Zuichemus), zie b.v. Folkert Postma, *Viglius van Aytta als humanist en diplomaat (1507-1549)* (Zutphen 1983); Aloïs Gerlo en Rudolf De Smet, *Marnixi epistulae. De briefwisseling van Marnix van Sint-Aldegonde. Een kritische uitgave. Pars I (1558-1576)* (Brussel 1990) 288 (noot 27); Zijlstra, Gegevensbestand, doc. nr. 8595.

92. Voor Joachim Hopperus, zie b.v. Gerlo en De Smet, *Marnixi epistulae*, 206 (noot 5); *Idem, Marnixi epistulae (...) Pars II (1577-1578)* (Brussel 1992) 67 (noot 127); Zijlstra, Gegevensbestand, doc. nr. 8971.

93. Cf. Nauwelaerts, 'De universiteit van Dowaai', 16, waar gezegd wordt dat te Dowaai de 'eerste professoren werden aangesteld op raad van Viglius'.

94. Voor Petrejus Tiara (Pieter Tjeerds), zie b.v. Sybrand Galama O.F.M., *Petrejus Tiara. De levensloop en het dichtwerk van Petrejus Tiara (geboren te Workum 1514 en gestorven te Franeker 1586) zoals deze zijn gepresenteerd tijdens de Tiara-herdenking in de Grote Kerk van Workum op 16 oktober 1964* (Bolsward 1964); Zijlstra, Gegevensbestand, doc. nr. 10965.

95. Voor Boëthius Epo (Bote Ypes), zie Collinet, *L'ancienne faculté de droit*, 85-86; Zijlstra, Gegevensbestand, doc. nr. 12253.

96. Zie Postma, 'Friese intellectuelen en patronage', 121-22.

Wumkes.nl

97. Zie Schaap, 'Drie brieven', 84 ('zijn enige patroon en beschermer vol verdiensten' vertaalt Schaap (88)). Ook in het adres van de brief noemt Bornstra de 'voorzitter in de Geheime en Grote Raad van Zijne Koninklijke Katholieke Majesteit' (88): 'unicus suus patronus' (86).

98. Zie Schaap, 'Drie brieven', 82 en 87. Misschien is deze neef van Viglius de 'Vibrandus Aytanus', zoon van Seerp van Aytta, lid van het Hof van Friesland, geweest, van wie Bornstra rept in zijn brief van 23 december 1569 aan Viglius Zuichemus (Schaap, 'Drie brieven', 85 en 88; zie ook 82 (noot 19)). Of er – getuige het feit dat de naam Wybrant in Viglius' familie voorkomt (cf. E.H. Waterbolk m.m.v. Th.S.H. Bos, *Vigliana. Bronnen, brieven en rekeningen betreffende Viglius van Aytta* (Groningen 1975) 18, 26 (noot 23), 31, 63, en 125; Postma, *Viglius van Aytta*, 9) – een familierelatie tussen de voorzitter van de Geheime Raad en Bornstra heeft bestaan, weet ik niet (zie ook Schaap, 'Drie brieven', 79, waar men de kwartierwapens van 'Bornstra' en 'Aeyta' bij elkaar vermeld vindt).

99. Volgens Cardon gaf Bornstra in 1567 tegelijkertijd onderricht in het Grieks en in het (burgerlijk) recht; Cardon, *La fondation*, 390. Dit wordt bestreden door Collinet: 'les *Comptes* ne mentionnent pas ce cumul'; Collinet, *L'ancienne faculté de droit*, 89. Cf. Nauwelaerts, 'De universiteit van Dowaai', 17-18. Cardon laat hem college geven in het burgerlijk recht (370), maar Collinet zegt dat in het cursusjaar 1567-1568 Bornstra's naam als professor in het recht gegeven wordt 'sans désignation de son enseignement'. Volgens hem was Bornstra 'évidemment un professeur extraordinaire' (41). Voor onderwijs gegeven door Bornstra, zie Collinet, 42 en 75-77.

100. Cardon, *La fondation*, 366 en 417, zegt dat Bornstra 'Idibus Junii' [= 13 juni] 1568 (en niet 1569: 366 (noot 3)) te Dowaai tot *doctor utriusque iuris* promoveerde. Dezelfde datum vindt men bij Collinet, *L'ancienne faculté de droit*, 89 en 151(en noot 3 aldaar). Het jaartal 1568 is echter onjuist en moet wel degelijk 1569 zijn, zoals reeds de eerder genoemde invitatie van Bornstra aan het Groninger stadsbestuur aantoont, om van de Goudse vroedschapsresolutie van mei 1569, twee posten in de Goudse stadsrekening van het jaar 1569, en Bornstra's bedankbrief aan de burgemeesters van Gouda d.d. 18 juni 1569, die allemaal nog aan bod zullen komen, niet eens te spreken.

101. Gouda, SAHM, OAG 44, Vroedschapsboek 1559-1572, fol. 50v: 'Eodem die [= 11 mei 1569] Is ter vroetsschap gelesen zeeckere missiue van mr. wybrant bornstrae/ Voormaels hyer Inde schoole geweest zynde rectoor/ dwelcke byde selve missiue myn heren vande vroetsschap op zyn feeste van promotie van doctoirsschap noodende Is/ Is geresolueert datmen dirck Janss Lonck een bode tot stadts costen mede geuen zal/ met een gratuiteyt ende schenckaige van hondert ponden parasys'. Cf. Kesper, *Geschiedenis van het Gymnasium*, 57 (noot 3).

102. Dirck Jansz. Lonck wordt vermeld als schepen in b.v. Gouda, SAHM, RAG 329, fol. 108v (oktober 1569). Cf. Walvis, *Beschryving der stad Gouda*, dl. 1, 80-81; De Rotte, 'Fragment-genealogie', 210; Geselschap, *Alfabetische naamlijst*, 11.

103. Gouda, SAHM, OAG 1219, SR 1569, fol. 16v: 'Betailt glaude Jans van dat hy ghereyst is geweest tot duway om aldaer Meester Wybrandt In zyn feeste van zyn Doctoersscap te beschencken van stadts weghen In welcke reyse hij gevaceert heeft xvj dagen elcken dach tot j sc. viij d. comt --- xxvj sc. viij d.'. Cf. Kesper, *Geschiedenis van het Gymnasium*, 57-58 (noot 3).

104. Honderd pond Parisis is 50 pond Hollands of 50 Karolusguldens. Zie ook Gouda, SAHM, OAG 1219, SR 1569, fol. 19v: 'Betailt glaude Jans bode om gheschoncken te worden Meester Wybrant bonstra [*sic*] op zyn promotie van zyn doctoirscap In die stadt van Duwaij volgende die resolutie vanden vroetscap --- viij lb. vj sc. viij d.'. Cf. Kesper, *Geschiedenis van het Gymnasium*, 57-58 (noot 3). Vermeld mag ook nog worden dat Bornstra, ter bestrijding van de onkosten, een bedrag van 25 ponden of gulden van de universiteit ontving, 'quand il <a> print bonnet de docteur'; Cardon, *La fondation*, 390 ('25 livres'); Collinet, *L'ancienne faculté de droit*, 89 ('25 fl.') en 145 ('xxv libz.').

Wumkes.nl

105. Het geschenk van 50 gulden was inderdaad niet te versmaden; vooral niet, als men bedenkt dat dit bedrag bijna de helft is van de jaarwedde van 108 Karolusguldens, die Bornstra vijftien jaren eerder, bij zijn aanstelling tot rector in augustus 1554, met de Goudse magistraat overeengekomen was.

106. Gouda, SAHM, OAG 145[v]; Schaap, 'Drie brieven', 82-83 (hier staat in regel 2 een storende fout: in plaats van 'quanto et me *in* civitatem vestram honore affeceritis' dient men te lezen: 'quanto et me *et* civitatem vestram honore affeceritis') en 87 (Schaap vertaalt 'consulibus' in de begroetingsformule en aanhef met 'vroedschappen'; 'consules' zijn echter de 'burgemeesters').

107. Collinet signaleert nog een door hem gegeven cursus ('2e Pandectes') in 1577 en plaatst zijn dood vervolgens tussen 1567 (hetgeen een vergissing moet zijn voor 1577) en 1582 (?); Collinet, *L'ancienne faculté de droit*, 77-78 (zie ook 89: 'La date de son départ est inconnue').

108. Dat Bornstra in Douai is begraven, is niet meer aantoonbaar, omdat – naar de heer Vincent Doom, conservator van Douai, mij in zijn brief van 28 mei 1996 meedeelde – de oudste begraafregisters van Douai pas in 1580 beginnen ('les plus anciens registres paroissiaux sont de 1580, et pour certaines paroisses seulement'), terwijl Bornstra en zijn vrouw reeds vóór dat jaar overleden zijn.

109. Op 8 juni 1577 verkocht Bastiaen Cornelisz., schipper, aan Mr. Wybrant Dominicusz. Bornstrael [*sic*], doctor en professor aan de universiteit te Douai, de eigen van een aan de noordzijde van de Lange Groenendaal gelegen huis en erf (Gouda, SAHM, RAG 330, fol. 113[v]-14[r]). Op diezelfde dag verkocht Clara Heyndrixdr., de weduwe van Jan Dirixz. Lonck, aan Mr. Wybrant Dominicusz. Bornstrael [*sic*], doctor en professor aan de universiteit van Douai, de eigen van twee huizen met erf, het een staande op de Vismarkt en het ander gelegen in de Molenwerf (RAG 330, fol. 114[r]). Clara Heyndrixdr. was volgens De Rotte de tweede echtgenote van Jan Dircksz. Lonck, de vader van Bornstra's vrouw Margriet Lonck (De Rotte, 'Fragment-genealogie', 210; bevestigd in Gouda, SAHM, WKG 3, fol. 148[v] en fol. 148a[r]). Bovenstaande transacties zijn waarschijnlijk gesloten ten behoeve van Bornstra's stiefzonen Gherard en Hendrick Kegheling, die naar verwachting in Gouda zijn achtergebleven, toen de rest van het gezin naar Dowaai vertrok. Op 27 oktober 1579 blijkt namelijk Hendrick een huis met erf aan de noordzijde van de Lange Groenendaal te hebben (RAG 330, fol. 222[r]; zie ook fol. 258[v]). Bekend is nog dat op 22 maart 1569 Jan Dircksz. Lonck, de man van Clara Heyndrixdr., de eigen van het bovengenoemde huis in de Molenwerf gekocht had (RAG 329, fol. 73[r]). Ook mag nog vermeld worden dat op 5 augustus 1570 Pieter Gerritsz. de Gruyter – zonder twijfel de schoonvader van Bornstra's stiefzoon Gherard Kegheling, die met Elisabeth Pietersdr. de Gruijter gehuwd was (zie *supra* noot 60) – aan Mr. Wybrant van Bornstrael [*sic*], 'doctoir, woennende tot Douay', de eigen van een huis met erf staande op de hoek van de Botermarkt getransporteerd had (RAG 329, fol. 152[r]).

110. In een post in de eigenboeken van 27 oktober 1579 wordt Hendrick Fransz. Kegheling genoemd als mede-erfgenaam van wijlen Mr. Wijbrant Dominicusz. Bornstrael [*sic*], in zijn leven doctor en professor aan de universiteit van Dowaai (Gouda, SAHM, RAG 330, fol. 222[r]). Cf. Schaap, 'Drie brieven', 78 (dat Hendrick Kegheling, zoals op deze plaats beweerd wordt, gehuwd was met een zuster van Maria Lonck, is onjuist; Kegheling was Bornstra's stiefzoon).

111. Gouda, SAHM, RAG 330, fol. 216[r], waar Hendrick Fransz. Kegheling vermeld wordt als mede-erfgenaam van Margriete Jansdr., zijn moeder. Volgens De Rotte (zie ook *supra* noten 52 en 55) stierf Margriet Lonck in 1580, hetgeen dus onjuist is; 'Fragment-genealogie', 209.

112. Zie de door Joannes Sylvius medicus (cf. *supra* noot 77) aan koning Philips II van Spanje opgedragen 'epistola dedicatoria' (gedateerd: 'Ex tua Duacensi Academia 1573') van zijn *De studiosorum et eorum, qui corporis exercitationibus addicti non sunt, tuenda valetudine libri duo* (Duaci 1574), fol. A7[v]: 'Te vero praeteriisse, iuris utriusque consultissime Wibrande Bornstrali, quis piaculum atrox esse non putaverit? quum praeter morum summum candorem et antiquam probitatem ita Iuris legumque

Wumkes.nl

peritia excellas, ut auditoribus tuis ducem te praebeas carissimum et exercitatissimum' (ex. in Brussel, KB, V.H. 7848 A L.P.; met dank aan mijn vriend drs. Marcus de Schepper, die het gegeven citaat in het Brusselse exemplaar voor mij nazag). Voor de lof die de Schot James Cheyne of Cheiny (Jacobus Cheyneius) Bornstra – die Vibrandus Brustinus wordt genoemd – en zijn collega-juristen als rechtsgeleerden toezwaait, zie Collinet, *L'ancienne faculté de droit*, 43 (noot 1)).

113. Voor Boudewijn Ronsse uit Gent (ca. 1525-1592), gedurende een lange reeks van jaren 'medicijn' of stadsdokter van Gouda, zie F.W.T. Hunger, 'Boudewijn Ronsse (Balduinus Ronsseus) 1525?-1597', in: *Nederlandsch tijdschrift voor geneeskunde* 74 (1930) 2887-2905; J.G.W.F. Bik, *Vijf eeuwen medisch leven in een Hollandse stad* (Assen 1955) 203-211.

114. Men vindt het gedicht in *Aurelii Cornelii Celsi de re medica libri octo*. Accessere in primum eiusdem, Hieremiae Thriveri Brachelii commentarij doctissimi: in reliquos vero septem, Balduini Ronssei Gandensis, Reipub. Goudanae medici, enarrationes (Lugduni Batavorum, Ex officina Plantiniana, Apud Franciscum Raphelengium, 1592), fol. ***2^{v} (exx. in Brussel, KB, V.H. 7345 B; Gent, UB, Cl. 293 en Gent. 8098; Leiden, UB, 515 D 5 en 764 C 21). Ik dank Marcus de Schepper voor zijn hulp bij het traceren van dit gedicht van Bornstra. Ten aanzien van de hier genoemde 8 boeken 'De re medica' van Celsus kan nog het volgende worden opgemerkt. Tegen het einde van Tiberius' regering stelde A. Cornelius Celsus een uitgebreid werk (*Artes*) samen, waarin hij de landbouwkunde, de geneeskunde, de krijgswetenschap, de welsprekendheid, de rechtswetenschap en de wijsbegeerte behandelde. Daarvan zijn de 8 boeken *De medicina* (boek 6-13 van het gehele werk) bewaard gebleven; P.J. Enk, *Geschiedenis der Latijnse letterkunde* (Groningen-Djakarta 1956^{4}) 206.

115. In vertaling kan het onderstaande achtregelige gedicht van Bornstra als volgt weergegeven worden: 'Jij staat bij Ronsse precies zo in de schuld, zeer geleerde Celsus, als een zieke bij de dokter, door wiens helende kunst hij is genezen. Hij (Ronsse) geeft jou terug wat de vlucht der jaren jou heeft ontnomen, zodat jij er van nu af aan in volle glorie weer een hele tijd tegen kunt. Want mank en kreupel sleepte jij je lange tijd moeizaam voort, maar dankzij hem loop je nu weer zonder lamme benen rond. Dus: wat chirurgijnen en doktoren aan jou te danken hebben, dat dank jij aan de naarstige vijl (= het gepolijste werk) van Ronsse' (ondertekend: Wijbrandt Dominicus, professor in de rechten te Dowaai).

Wumkes.nl

Wumkes.nl

Wybrand de Geest, schilder van 'Asch en Stof'

Over de staatsieportretten van de graven van Nassau

Feico Hoekstra

Rond 1631 schilderde Wybrand Simonsz. de Geest (1592-ca. 1661)[1] een drietal staatsieportretten van de graven van Nassau. De Geest was op dat moment de belangrijkste schilder van Friesland.[2] Nauwkeurige bestudering van de staatsieportretten verschaft ons enig inzicht in de zeventiende-eeuwse atelierpraktijk van de portretschilder, een praktijk die De Geest de reputatie van schilder van 'asch en stof' bezorgde. Dit was geenszins negatief bedoeld, maar moet juist als een eretitel worden opgevat. Wat de karakterisering precies inhoudt, zal ik hieronder proberen duidelijk te maken.

Ernst Casimir van Nassau

De staatsieportretten van de graven van Nassau waren waarschijnlijk bedoeld als zaaldecoratie voor het Stadhouderlijk Hof te Leeuwarden. Het oorspronkelijk middelste van de drie schilderijen bevindt zich nu in Museum 'Het Prinsenhof' te Delft en toont vier graven van Nassau-Dillenburg (afb. 1).[3] De andere twee hangen in het Fries Museum. Ze beelden de figuren uit van drie graven van Nassau-Siegen en een graaf van Nassau-Dillenburg op het ene portret (afb. 2) [4], en vier graven van Nassau-Dietz op het andere (afb. 3).[5]

Het is vrijwel zeker dat Ernst Casimir van Nassau-Dietz de opdrachtgever is geweest van de groepsportretten. Over het algemeen wordt aangenomen dat De Geest zich bij het werk heeft laten assisteren door zijn leerlingen. Er zijn echter geen documenten bekend, die voor het overige enig licht zouden kunnen werpen op de precieze omstandigheden waaronder de opdracht is uitgevoerd. Dat de beide schilderijen in het Fries Museum gerelateerd worden aan het portret in Delft, lijkt op basis van de voorstelling gerechtvaardigd. Lyckle de Vries, in zijn monografie over De Geest, merkt op dat de portrettenserie een uitgesproken Fries programma heeft, aangezien geen van de Prinsen van Oranje is afgebeeld. De reden hiervoor is een politieke, aldus De Vries: 'Na de inname van Den Bosch in 1629 begon de macht en het aanzien van Frederik Hendrik sterk te groeien. Ernst Casimir heeft met de opdracht aan Wybrand de Geest het toenemende verschil tussen zijn Hollandse verwant en zichzelf ontkend, door beider gelijkwaardige afstamming te demonstreren en door te laten zien dat hij en zijn verwanten niet minder voor de vrijheid over hebben gehad dan de Stedendwinger Frederik Hendrik.'[6]

Ernst Casimir van Nassau-Dietz, stadhouder van Friesland, was één van de belangrijkste opdrachtgevers van De Geest. Als stadhouder was hij de opvolger van zijn broer Willem Lodewijk, die in 1620 overleed. Vanaf 1625 werd hij tevens stadhouder van Drenthe en Groningen. Bovendien bekleedde hij tijdens zijn carrière

Wumkes.nl

vele hoge militaire functies en behaalde hij in deze hoedanigheid menig succes. Ernst Casimir was getrouwd met Sophia Hedwig van Brunswijk-Wolfenbüttel, een volle nicht van Christian IV van Denemarken.[7] Het is op zijn minst opmerkelijk dat De Geest, die praktiserend katholiek was, voor het protestantse hof mocht werken. Kennelijk werden zijn kwaliteiten zo hoog geacht dat men deze 'misstap' wel door de vingers wilde zien.

Afb. 1. W. de Geest, Vier graven van Nassau-Dillenburg; v.l.n.r. Lodewijk, Jan de Oude, Adolf en Hendrik, ca. 1631, Museum 'Het prinsenhof', Delft (bruikleen Rijksmuseum, Amsterdam)

Wumkes.nl

Afb. 2. W. de Geest, Drie graven van Nassau-Siegen en een graaf van Nassau-Dillenburg; v.l.n.r. Albert (van Nassau-Dillenburg), Johan Ernst I, Adolf en Jan III, ca. 1631, Fries Museum, Leeuwarden

Wumkes.nl

'Sijd-wegh der Consten'

Hoewel Wybrand de Geest zelden op schilderkunstige onvolkomenheden kan worden betrapt, valt de oplettende kijker op dat in het staatsieportret van de graven van Nassau-Dietz de figuur van Ernst Casimir nogal merkwaardig is weergegeven: zijn lichaam is te klein voor zijn hoofd en bovendien staat de nek niet overtuigend op de romp, eerder lijkt deze uit de linkerschouder te komen. Hoe langer men naar het schilderij kijkt, hoe meer het hoofd, met de nek en de kraag daaronder, zich losmaakt van het lichaam en er als het ware als een eilandje boven zweeft.

Deze anatomisch onjuiste weergave komt direct voort uit de werkwijze van de schilder. Een portretschilder was in de zeventiende eeuw een specialist en over het algemeen hield hij zich uitsluitend bij zijn specialisme. Van Wybrand de Geest is slechts één ontwerp voor een historiestuk bekend, dat is uitgevoerd door zijn zoon Julius.[8] Figuren weergeven in actie was dan ook niet zijn sterkste kant. Dit gold voor de meeste portretschilders. De schilder en kunsttheoreticus Karel van Mander kan in zijn veel gelezen *Schilder-Boeck* uit 1604 wel waardering voor de portretkunst opbrengen, maar in zijn levensbeschrijving van Michiel Jansz. van Mierevelt (1567-1641) onthoudt hij zich desondanks niet van kritiek aan het adres van deze schilder, die in de ogen van Van Mander zijn gaven niet ten volle benut, omdat hij zich niet toelegt op de historieschilderkunst, maar op de portretkunst. Hij spreekt van een 'sijd-wegh der Consten'. De kunstenaar wordt er volledig door in beslag genomen, 'sonder tijt oft lust te hebben den History en beelde-wegh ter hoogste volcomenheyt leydende te soeken oft na te sporen.'[9] Samuel van Hoogstraten, ook schilder en theoreticus, hekelt om dezelfde reden de portretschilders, die volgens hem dikwijls moeite hebben met het weergeven van de juiste proporties van het menselijk lichaam: 'Veele hebben zich 't na 't leeven schilderen van menschentronien onderwonden,' schrijft hij in 1678 in zijn *Inleyding tot de hooge schoole der Schilderkonst*, 'en zijn ook veeltijts daer op zoo verlekkert geworden, dat zy de rest van de konst geheel versloft hebben: ja zoo schandich vervallen zijn, dat zy niet alleen niet een arm of been, maer zelf niet een gezonde schouder aen den hals van hare Konterfeytsels hebben kunnen vastmaken.' [10]

De portrettenspecialist Wybrand de Geest demonstreert pijnlijk, maar onomstotelijk het gelijk van Van Mander en Van Hoogstraten. Dit blijkt behalve uit de figuur van Ernst Casimir eveneens uit de figuur van Johan Ernst I, tweede van links in het portret van de graven Nassau-Siegen. Zijn benen zijn ten opzichte van zijn romp te veel gedraaid en ook zijn hoofd zit niet overtuigend tussen zijn schouders. Het vermoeden dat leerlingen van De Geest een belangrijk aandeel in het werk hebben gehad, wordt hierdoor versterkt. Maar de meester zelf bleef natuurlijk de eindverantwoordelijke.

Postume portretten

De meeste van de geportretteerde Nassaus waren op het moment dat het schilderij gereed kwam al overleden. Dit behoeft echter geen verwondering te wekken, want het portretteren van overleden personen was niet ongewoon. Hoewel in de zeventiende eeuw over portretten voornamelijk wordt gesproken als 'konterfeytsels na 't leven', hebben voor veel zeventiende-eeuwse portretten nooit levende personen model gezeten. Volgens Van Hoogstraten is het ontbreken van de geportretteerde geen probleem, mits er maar een voorbeeld is om naar te werken; 'hier helpt geweldich

Wumkes.nl

veel toe,' schrijft hij, 'wanneer er maer 't minste afbeeltsel, 't zy van vroeger jaren, of zelfs qualijk gelijkende, voor handen is, dat men dan lichtelijk door een nauwkeurich berecht kan verbeeteren.'[11]

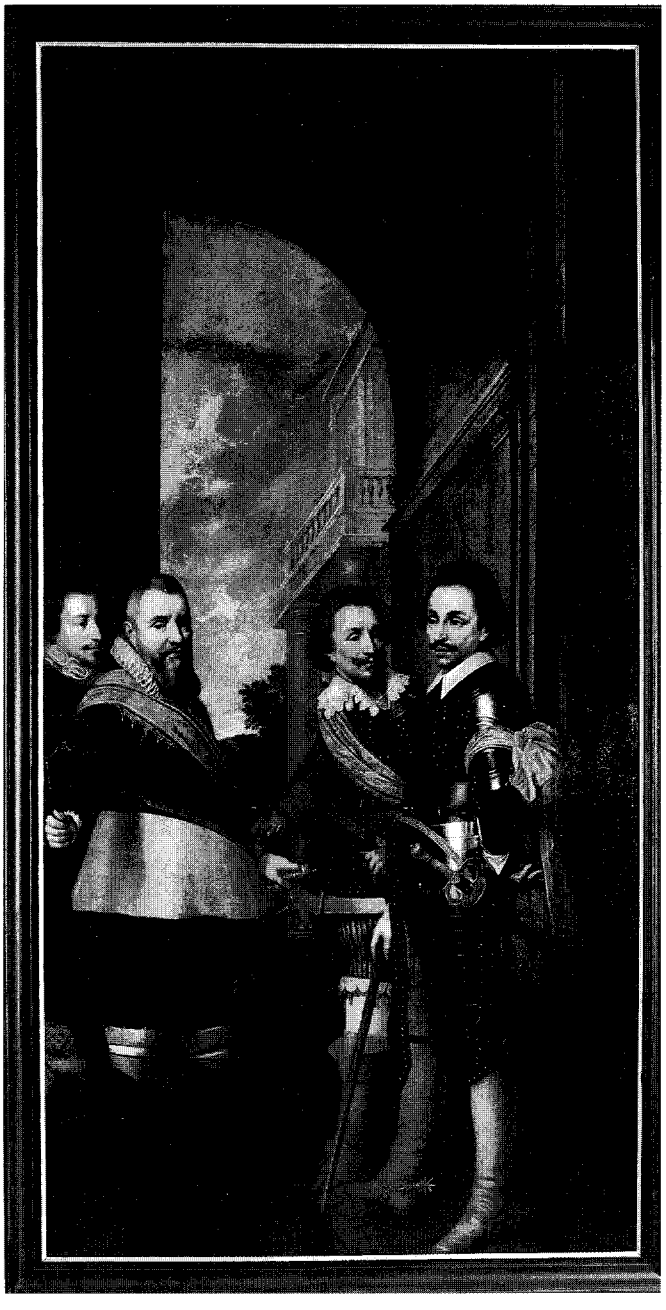

Afb. 3. W. de Geest, Vier graven van Nassau-Dietz; v.l.n.r. Lodewijk Günther, Willem Lodewijk, Ernst Casimir en Philips, ca. 1631, Fries Museum, Leeuwarden

Wumkes.nl

Voor de graven van Nassau geldt dat De Geest de meeste van hen zelfs helemaal niet gekend kan hebben. Zij werden door hem dus nooit naar het leven geschilderd, maar aan de hand van reeds bestaande portretten door andere schilders. Voor het portret van Willem Lodewijk kan een werk van de door Van Mander bekritiseerde Michiel van Mierevelt als het prototype worden aangewezen. Ongehinderd door het strenge hiërarchische waardensysteem van de zeventiende-eeuwse criticus, herkennen wij tegenwoordig in het schilderij van Van Mierevelt diens grote meesterschap. Er zijn naar het schilderij, dat zich bevindt in museum 'Het Prinsenhof' in Delft, vele copieën en prenten gemaakt[12], waarvan zich zeker een aantal aan het Friese hof zullen hebben bevonden.

Voor wat betreft de andere portretten die niet naar het leven zijn geschilderd is er geen zekerheid omtrent de voorbeelden, maar uit inventarissen komt naar voren dat van allen in Leeuwarden een portret aanwezig was dat de schilder kan hebben gebruikt.[13] Ongetwijfeld waren hiervan ook weer prenten in omloop. Bij de uitbeelding van Albert van Nassau-Dillenburg en Lodewijk Günther van Nassau-Dietz, wier trekken wel erg algemeen zijn en die bovendien dusdanig naar de achtergrond zijn verwezen dat ze zo min mogelijk in het oog vallen, heeft De Geest waarschijnlijk slechts de beschikking gehad over een paar minder geslaagde portretten, die hij – om met de woorden van Van Hoogstraten te spreken – 'door een nauwkeurich berecht' heeft verbeterd.

Postuum vervaardigde portretten zijn in het oeuvre van De Geest geen uitzondering. Opvallend veel van de door hem geschilderde personen hebben hun portretten nimmer zelf kunnen aanschouwen. Ook van Ernst Casimir bestaat er een busteportret dat pas na diens dood door De Geest werd gemaakt.[14] De Geest had de stadhouder echter al verscheidene keren geschilderd, zodat hij het wel zonder zijn model kon stellen. In dit geval echter, is het duidelijk dat hij niet een eigen werk tot voorbeeld nam, maar teruggreep op een portret door Van Mierevelt, net zoals hij bij de uitbeelding van Willem Lodewijk had gedaan. Ook dit portret hangt tegenwoordig in het museum in Delft en werd talloze malen herhaald door middel van copieën[15] en prenten (afb. 4). Ongetwijfeld was het bekend bij De Geest. Zijn postume portret is namelijk volstrekt identiek aan dit vroegere portret van Van Mierevelt, dat rond 1625 moet zijn ontstaan en dus nog betrekkelijk 'up to date' was toen De Geest er gebruik van maakte.

Het geautoriseerde model

Maar waarom, zo dringt zich nu de vraag op, maakte De Geest niet gebruik van één van zijn eigen schilderijen? Het antwoord op deze vraag wordt duidelijk aan de hand van de bestudering van die schilderijen. De gezichten in een tweetal levensgrote portretten van de stadhouder ten voeten uit door De Geest, blijken bij nader inzien eveneens verrassend veel te lijken op het gezicht in het schilderij van Van Mierevelt.[16] De overeenkomsten zijn zo groot, dat het vermoeden rijst dat deze portretten aan de hand van hetzelfde voorbeeld zijn gemaakt als het busteportret. Het aldus ontstane type was blijkbaar populair, want behalve de levensgrote portretten zijn er ook een aantal herhalingen op kleinere schaal bekend, waarschijnlijk door assistenten in De Geests atelier geschilderd.[17]

Terugkerend naar het staatsieportret, valt nu op dat ook hier voor de figuur van Ernst Casimir van hetzelfde voorbeeld gebruik moet zijn gemaakt. Als de bovengenoemde portretten met de figuur in het staatsieportret worden vergeleken, zijn er

Wumkes.nl

behalve de blikrichting van de stadhouder – die gemakkelijk kon worden aangepast – nauwelijks wezenlijke verschillen te ontdekken en krijgt men sterk de indruk dat Ernst Casimir zelfs nooit voor De Geest heeft geposeerd. In al zijn portretten van de stadhouder maakte De Geest eenvoudigweg gebruik van het geautoriseerde model van Van Mierevelt, die de officiële afbeelding van Ernst Casimir voor het publiek had vastgelegd en daarmee snel herkenbaar was. In een tijd zonder de veelheid aan publiciteitsorganen van tegenwoordig, was herkenbaarheid van de afgebeelde persoon blijkbaar het belangrijkste criterium voor een portret.

Afb. 4. W.J. Delff naar M. van Mierevelt, Ernst Casimir van Nassau-Dietz, 1627

De merkwaardige discrepantie tussen hoofd en lichaam van Ernst Casimir in het schilderij van de graven van Nassau-Dietz is nu verklaard. Het hoofd behoort tot een figuur die meer frontaal is weergegeven, zoals op de overige portretten van Ernst Casimir, en die bovendien naar rechts is gedraaid en niet naar links, zoals in het staatsieportret. Het lichaam van de graaf, en de lichamen van de overige Nassaus, evenals de kostuums die zij dragen en de omgeving waarin zij zijn geplaatst, werden door de schilder en/of zijn assistenten later aan de portretten toegevoegd. Opvallend is dat ook hierbij in de regel gebruik werd gemaakt van vaststaande motieven. Zo zien we in veel portretten van De Geest een geblokte tegelvloer, een kist met een gepluimde helm erop en een doorkijkje met een gordijn dat hier half voorhangt. Precies dezelfde motieven komen we bij Van Mierevelt en andere portretschilders tegen.

Datering

Ondanks dat het op zich niet opmerkelijk is dat de figuur van Ernst Casimir niet naar het leven werd geschilderd, zegt dit gegeven misschien iets over de datering

Wumkes.nl

van het werk. Men kan zich namelijk afvragen waarom Ernst Casimir voor dit grote en belangrijke portret niet toch nog een keer heeft geposeerd. De Geest zou er zeker gelukkig mee zijn geweest, hij had dan immers niet de kunstgreep hoeven toepassen waar hij nu toe gedwongen was en waarover hij niet geheel tevreden kan zijn geweest. Was de stadhouder misschien niet in Leeuwarden aanwezig toen De Geest aan de serie schilderijen werkte?

Duidelijk is dat het project geruime tijd in beslag genomen heeft, het werken aan de schilderijen strekte zich wellicht uit over een periode langer dan een jaar. De gangbare datering van de schilderijen in 1631 is dan ook slechts bij benadering. Wanneer het schilderij van de graven van Nassau-Dietz echter iets later zou zijn gemaakt, in 1632, dan was Ernst Casimir inderdaad niet in zijn eigen stad aanwezig en zou hij er zelfs nooit meer terugkeren. Met het leger van Frederik Hendrik, Prins van Oranje, trok Ernst Casimir in 1632 naar het Maasgebied om met de verovering van Venlo, Roermond en Maastricht de adel in de Zuidelijke Nederlanden te motiveren voor een opstand tegen de Spaanse koning. Venlo werd zonder problemen ingenomen, maar bij Roermond waren er enkele schermutselingen. Ernst Casimir werd tijdens een verkenning getroffen door een vijandelijke kogel en stierf.

Het is goed mogelijk dat naar aanleiding van Ernst Casimirs vertrek naar het slagveld de opdracht voor de portretten aan Wybrand de Geest werd gegeven. Zoals De Vries al opmerkte benadrukken de staatsieportretten in het Fries Museum en het museum in Delft behalve het politieke belang van de Nassaus, hun militaire betekenis in de strijd van de Nederlanden tegen Spanje. Daarom zijn zij in de drie schilderijen geharnast weergegeven. Dat Ernst Casimirs dood een overtuigend genoeg bewijs zou worden dat de Nassaus niet minder dan de Oranjes voor de vrijheid van de Nederlanden vochten, had hij op het moment dat hij de opdracht gaf natuurlijk niet kunnen vermoeden.

'Asch en stof'

De omvang van de drie schilderijen van de leden van de familie Nassau geeft al aan dat zij een representatieve functie hadden en dat zij inderdaad niet uitsluitend voor de ogen van de opdrachtgever bedoeld waren. De betekenis ervan steeg uit boven een louter decoratieve of esthetische waarde. De doeken dienden een politiek doel. Of de schilderijen ook vanuit artistiek oogpunt de moeite waard waren zullen velen zich niet eens hebben afgevraagd. Toentertijd ging het bij het maken van een portret niet in de eerste plaats om de artistieke kwaliteiten, maar om de manier waarop alles was uitgebeeld, om de boodschap die de opdrachtgever wilde overbrengen. Als de uitdrukking op het gezicht goed was, als de houding van de figuur het juiste karakter trof en als alle belangrijke details als kostuums, sieraden, onderscheidingen, wapens en dergelijke in het schilderij aanwezig waren, kon de compositie in principe voor langere tijd dienst doen. De kunstenaar had hierbij te maken met strenge conventies die voor iedereen gelijk waren. De officiële afbeelding van een heerser, of anderszins voorname figuur, diende direct herkenbaar te zijn; originaliteit was van ondergeschikt belang.

Veel portretten uit de zeventiende eeuw zijn niet méér dan een optelsom van de verschillende vaststaande gegevens. De betere kunstenaars bezaten echter de gave om de formule tot leven te wekken. Wybrand de Geest was zo'n kunstenaar – dat hij soms problemen had met het schilderen van het menselijk lichaam is inherent

Wumkes.nl

aan zijn specialisme. Niet alleen in Friesland, ook buiten zijn eigen gewest werd hij geroemd om zijn grote kwaliteiten in de portretkunst. Zo schreef Joost van den Vondel over de door hem bewonderde schilder de volgende regels: 'O, Geest, die in het Vriesche Hof / Het leven geeft aan asch, en stof, / En sweeft met geestige penseelen / En verf op doecken en panneelen: / 'k Geloof ghy terreght de natuur, / En durft de zon haar heiligh vuur / Ontstelen, en de vingers zengen, / Om leven in uw beelt te brengen.'[18]

De Vries denkt dat Vondel met de woorden 'asch' en 'stof' misschien zinspeelt op het door middel van de schilderkunst opnieuw tot leven brengen van reeds overleden personen.[19] Gezien het grote aantal postume portretten in het oeuvre van De Geest lijkt mij dit zeer aannemelijk. De hier besproken portretten van de Nassaus ondersteunen zijn suggestie in ieder geval.

Noten

1. Over Wybrand de Geest, zie: L. de Vries, *Wybrand de Geest. 'De Friesche Adelaar', portretschilder in Leeuwarden 1592-c. 1661, met een catalogus van zijn werk in het Fries Museum* (Leeuwarden 1982).
2. Zie: A. Wassenbergh, *De portretkunst in Friesland in de zeventiende eeuw* (Lochem 1967). Zie ook: F.G.L.O. van Kretschmar, 'Boekbespreking: A. Wassenbergh, De portretkunst in Friesland in de zeventiende eeuw', *Antiek*, II (1967-1968), 492-494 en H. Kingmans, 'Schilderkunst uit het Friesland der zeventiende eeuw', *De Vrije Fries*, (1971) 17-32.
3. Het schilderij is in bruikleen van het Rijksmuseum in Amsterdam (Wassenbergh, *De portretkunst*, 35, cat. nr. 30 ; *Alle schilderijen in het Rijksmuseum te Amsterdam. Volledig geïllustreerde catalogus* (Amsterdam/Haarlem 1976), 238, cat. nr. A566].
4. Wassenbergh, *De portretkunst*, 35, cat. nr. 28 ; De Vries, *Wybrand de Geest*, 79-84, cat. nr. 32b.
5. *Ibidem*, cat. nr. 27 ; *Ibidem*, cat. nr. 32a.
6. De Vries, *Wybrand de Geest*, 80-81.
7. Over Ernst Casimir in het bijzonder en de Nassaus in Friesland in het algemeen, zie: P. Karstkarel en H. Kingmans, *Oranje Nassau & Friesland* (Leeuwarden 1994).
8. Wassenbergh, *De portretkunst*, 39.
9. K. van Mander, *Het Schilder-Boeck* (Haarlem, 1604) fol. 280-281.
10. S. van Hoogstraten, *Inleyding tot de Hooge Schoole der Schilderkonst; anders de Zichtbaere Werelt* (Rotterdam 1678) 44.
11. *Ibidem*, 46-47.
12. Bijvoorbeeld het portret van Willem Lodewijk in Kampen; R.E.O. Ekkart, *De Oranjeportretten in het stadhuis van Kampen* (Kampen 1971) 42-43. Een portret van Willem Lodewijk uit het atelier van Van Mierevelt is in het bezit van het Fries Museum in Leeuwarden. Bote van Bolswert maakte een gravure naar het schilderij.
13. Zie: S.W.A. Drossaers, Th. Lunsingh Scheurleer, *Inventarissen van de inboedels in de verblijven van de Oranjes*, (3 dln., Den Haag 1974-1976) 13-22, 29-68.
14. Het schilderij bevindt zich in het Rijksmuseum (Wassenbergh, *De portretkunst*, 35, cat. nr. 41 ; *Cat. Rijksmuseum*, 238, cat. nr. A571). Het pendant van dit schilderij, eveneens in het Rijksmuseum, betreft een portret en buste van Sophia Hedwig van Brunswijk-Wolfenbüttel (Wassenbergh, *De portretkunst*, cat. nr. 42 ; *Cat. Rijksmuseum*, 238, cat. nr. A572).
15. Het portret van Ernst Casimir in Kampen toont een ander type dat veel minder populair lijkt te zijn geweest (zie noot 12).
16. Het ene schilderij bevindt zich in het Rijksmuseum (*Cat. Rijksmuseum*, 238, cat. nr. A570 ; niet opgenomen in Wassenbergh, *De portretkunst*). Het andere is in de collectie van H.M. de Koningin (Wassenbergh, *De portretkunst*, cat. nr. 31).

Wumkes.nl

17. Eén van deze copies bevindt zich in het Fries Museum (Wassenbergh, *De portretkunst*, 35, cat. nr. 33 ; De Vries, *Wybrand de Geest*, 76-77, cat. nr. 29).
18. J. van den Vondel, 'Waerschuwing aen Wybrant de Geest, Schilder' in: *I.V. Vondels verscheide Gedichten;... Verzamelt door D.B.D.L.B.* (Amsterdam 1644) 222-223 (tevens afgedrukt in De Vries, *Wybrand de Geest*, 33).
19. De Vries, *Wybrand de Geest*, 16, n. 75.

Wumkes.nl

It register fan Feicke Tetmans (± 1537 - 1601)

*Frysk politikus en grytman fan Utingeradiel.**

Onno Hellinga

Ynlieding

It Ryksargyf yn Fryslân kocht yn 1901 in register oan mei alderhande steatsstikken, dy't Feicke Tetmans ein 16de ieu sammele en ôfskreaun hie.[1] Foar in wiidweidiger beskriuwing fan dy stikken wurdt ferwiisd nei de *Verslagen omtrent 's Rijks Oude Archieven* út 1901 en mei't dêr skreaun wurdt dat der in soad unyk steatemateriaal tusken siet, wie it evidint dat dy paperassen fan grut belang wêze koene foar it beskriuwen en yndisearjen fan de resolúsjes fan 'e Steaten fan Fryslân út it tiidrek 1580-1601, dêr't ik yn 'e jierren om 1990 hinne as meiwurker fan it Ryksargyf mei teset wie. De kwestje is nammentlik dat hja doe gjin resolúsjeboeken byholden, mar de besluten op losse fellen papier skreaune. Letter binne dy fellen wol ynbûn, mar doe wie der al in soad materiaal ferlern gongen of op in frjemd plak bedarre. Fan it skaadargyf, dat hja byholden, stiet it bûten kiif dat der resolúsjeboeken fertoarke binne.[2] Soks is fansels tige spitich, mar wa't tinkt dat soks hjoed-de-dei net mear foarkomt fersint him. Sa binne okkerjiers noch de resolúsjeboeken fan Deputearre Steaten út it begjin fan dizze ieu en út de twadde helte fan 'e foarige ieu ferneatige.[3]

Yndie trof ik yn it register fan Feicke Tetmans steateresolúsjes oan, dy't my net út oare boarne bekend wiene, mar ek oar materiaal dat de gearstaller omreden fan syn ûnderskate politike funksjes byinoar garre hie. Dêrnjonken waarden ek stikken oantroffen, dy't er út nijsgjirrigens kopiearre hie, lykas brieven, pamfletten, profesijen en gedichten. Uteinlik waard ek dúdlik dat Feicke Tetmans net allinnich stikken sammele en ôfskreaun hat, mar dat er op grûn fan ûnderskate deiboekoantekeningen en (faaks ek) histoaryske ferhannelingen opnommen wurde kin yn 'e list fan Fryske skied- en kronykskriuwers, dêr't de 16de ieu sa'n soad fan opsmiten hat. Transkripsjes fan dy oantekeningen en ferhannelingen binne te finen yn 'e Neiere Tagong, dy't ik foar twa jier op it register makke haw.[4]

Yn it fierderop sille trije fasetten fan Feicke Tetmans en syn register neier beljochte wurde. Foarst it Fryslân fan Feicke Tetmans en watfoar politike rol hy dêryn spile hat. Twad wurdt in byld jûn fan de man sels, syn komôf en fermidden, dêr't syn healbroer in kaaifunksje yn ferfollet. As lêste wurdt in ympresje jûn fan it ferskaat fan teksten, dêr't it register út bestiet, en wat dêr de wearde fan is.

It Fryslân fan Feicke Tetmans

Yn 'e boarnen wurdt Feicke Tetmans foar it earst neamd yn 1570, doe't Fryslân der raar hinne lei. Yn dat jier hie de Alderheljenfloed it lân foar it grutste part ûnderstrûpe litten en doe't de diken goed en wol wer opsmiten wiene, hie de steedhâlder Caspar de

Wumkes.nl

Robles yn 'e simmer fan 1572 de hannen fol hân mei it delslaan fan de wapene opstân, dêr't de wettergeuzen mei it feroverjen fan Den Briel it startteken ta jûn hiene. Soks hie fansels gâns jild koste, mar der moast noch folle mear op it kleed komme. Yn Hollân en Seelân, de iennige twa gewesten dêr't de opstannelingen harren hanthavenje kind hiene, focht it Spaanske leger in djoere striid, dy't alle jierren wer nije belestingen fan it útrûpele lân ferge. Dêr kamen protesten op en op 'e lândei fan 1574 wie Feicke Tetmans as folmacht fan Utingeradiel ien fan 'e wurdfierders.[5] Kâns fan slagjen hiene dy protesten foarearst net, dêr siet it Spaanske bewâld fierste fêst foar yn 't seal.

Dy kâns kaam wol yn 1576, doe't de lânfâd Requesens hommels ferstoar en Filips II hielendal oan reapsein siet en syn legers net langer betelje koe. De soldaten ferpoften it noch langer, ferlieten harren skânsen, brânskatten it Flaamske plattelân en soene harren earst deljaan, nei't hja yn Antwerpen harren gerak en gemak fûn hiene: de saneamde Spaanske fuery. Guon Súdnederlânske gewesten namen it heft yn eigen hannen en knopen ûnderhannelingen mei de opstannelingen yn Hollân en Seelân oan, dy't resultearren yn de Pasifikaasje fan Gent. De oare gewesten waarden útnoege om harren by dy frede oan te sluten en mei't Fryslân dêr begjin 1577 gehoar oanjoech, kaam dat gewest ek wer yn 'e besnijing fan 'e Opstân. En dan komt Feicke Tetmans ek wer op it aljemint. Yn april dat jier waard er mei noch twa oaren troch de Steaten fan Fryslân nei Brussel ôffurdige om de nije ferhâldingen fierder út te wurkjen.[6]

Filips II woe lykwols fan 'e frede, dy't bûten him om sletten wie, neat witte en hie de nije lânfâd, syn healbroer don Juan, opdracht jûn de âlde striid wer op te nimmen. Ynearsten hie dy it spul fan de frede efkes meispile en in akkoart mei de Steaten-Generaal sletten, it saneamde Ivich Edikt, mar doe't bliken die dat er oars net as lege briefkes yn te bringen hie, hied er út Lúksemboarch wei de sitadel fan Namen feroverje litten. Op 'en nij stiene de legers foarinoar oer mar mei dit ferskil dat it front him sa'n 300 kilometer fan de Hollânsk-Sieuske wetters ferpleatst hie nei it Súdnederlânske heuvellân oan de iggen fan de Maas en dat Filips II net langer foar twa opstannige gewesten oer stie, mar noch mar twa gewesten oan syn side wist.

It ferbrekken fan it Ivich Edikt hat foar Fryslân ek grutte gefolgen hân. De Steaten-Generaal hiene don Juan ta fijân fan it lân ferklearre en dyjingen dy't him tagedien wiene, moasten it paad romje. De greve fan Rennenberg waard no definityf de nije steedhâlder en yn it foarjier fan 1578 waarden de leden fan it Hof fan Fryslân en de Fryske biskop finzennommen. Oeral yn 'e alve stêden kamen oaren op it flewiel en ek it plattelân waard fan Spaansksinnige eleminten suvere, dat gâns grytmannen, siktarissen en oare funksjonarissen moasten in stapke tebek dwaan. Sa ek yn Utingeradiel, dêr't Feicke Tetmans op 15 april 1578 ta nije grytman beneamd waard.[7]

In hektyske tiid briek yn Fryslân en de oare gewesten oan. De fûle kalvinisten en nasjonalisten *avant la lettre*, dy't út ballingskip weromtein wiene, hiene foar in grut part de boppeneamde fakatueres opfolle, dêr't de Opstân hieltyd mear troch radikalisearre. De religyfrede waard ôfkundige en op 'en nij waarden de bylden en altaren út tsjerken brutsen en de muorren wytkalke foar wat no it wiere leauwen hjitte te wêzen. Op it lêst gong it de roomske Rennenberg steilernôch en oft it no ferrie of ynkear west hat, hy hie syn nocht fan dy hjithollen en fermoedsoene him yn maart 1580 mei de kening. Grins, dêr't er tahold, gong mei yn syn oergong, mar yn Fryslân hiene Deputearre Steaten him foar west. Mei it feroverjen fan de blokhuzen te Ljouwert, Harns en Starum earder dat jier, in klearebeare steatsgreep, hiene de Steaten de toutsjes hjirre fêst yn hannen. Op 'e lândei waard it dwaan en litten fan it kolleezje sanksjonearre en dêrnjonken opdracht jûn ta it reformearjen fan 'e tsjerke yn kalvinistyske sin en it konfiskearjen fan it kleasterbesit. Feicke Tetmans hat him fertsjinstlik makke troch it kleasterbesit fan Nes, Aelsum en Ingwird te ynventarisearjen.[8] Foar it roomske leau-

Wumkes.nl

wen wie net langer plak en op 'en nij wiene hûnderten twongen harren heil earne oars te sykjen.

It Steatebewâld dat begjin 1580 oan 'e macht kaam, hie net samar de fuotten ûnder it gat. It waard fuortendaliks konfrontearre mei in oarloch oan de grinzen en yn Fryslân sels bestie ek in soad tsjinstân. Dêrmei binne mei-ien de twa wichtichste taken fan it nije regear oantsjut, nammentlik it fieren en finansearjen fan de oarloch en it festigjen fan in stabyl steatsbestel. Ynearsten stie it faai. De fijân wie oermachtich en koe út Grins en Stienwyk wei op nochal ienfâldige wize syn wil oan it Fryske plattelân oplizze. Allinnich yn de acht fêste stêden (de alve mei útsûndering fan Drylts, Hynljippen en Warkum) hied er gjin sizzenskip. Op it bestjoerlike mêd hearske gaos. Al gau wiene it Hof fan Fryslân en Deputearre Steaten deilis mei de bestjoerlike macht as ynset, in striid dy't yn 1581 troch de tuskenkomst fan de nije steedhâlder Willem van Oranje foar it grutste part yn it foardiel fan Deputearre Steaten besljochte waard. It Hof woe him dêr lykwols net by deljaan en hat allegeduerigen besocht om syn âlde foegen werom te krijen.

De Steaten fan Fryslân wiene hopeleas ferdield. Hoewol't de eardere opposanten fan keizer en kening ynearsten kwalik beseften dat hja de nije dragers fan de soevereiniteit wurden wiene, wie it fan it begjin fan de Opstân ôf elkenien dúdlik dat foar dy Steaten in wichtige rol weilein wie. Sânwâlden en de Stêden wisten harren, ynspyljend op it kompetinsjeskeel tusken it Hof en Deputearre Steaten en de deistige krapte oan jild, te emansipearjen ta folweardige kertieren. Troch dy ûntjouwing ferlear de adel, dy't yn Eastergoa en Westergoa foar master opsloech mar yn de twa earstneamde kertieren hast net fertsjintwurdige wie, in soad fan syn eardere macht.

Op it fiskale mêd ûntstiene ek konflikten om't de ferdieling fan de floreenrinte, de wichtichste pylder binnen it fiskaal bestel, net langer in ôfspegeling fan de ekonomyske ferhâldingen foarme. Troch de feanterijen yn 'e Wâlden en de eksplosive ekonomyske ûntjouwing fan 'e stêden wie de befolking dêr gâns yn tal tanommen en dyjingen dy't besochten om it belestingstelsel om te foarmjen troch mear en mear de klam op yndirekte belestingen te lizzen, koene op fel ferset fan de stêden rekkenje.

De sintrale bestjoersorganen fan de Feriene Nederlannen wiene net by steat de politike krêften yn de ûnderskate gewesten te manearjen. Sa hong de posysje fan 'e steedhâlder – foarsafier't dy noch as in fertsjintwurdiger fan it sintrale regear beskôge wurde koe – nei it ferlitten fan de kening fan Spanje yn it luchtlege, al hat dy yn 'e persoan fan Oranje wichtige steatsregelingen yn Fryslân ta stân brocht.[9] Yn Fryslân sels wiene ek kwalik sintripetale[10] kolleezjes foarhannen. Sa wie it Mindergetal noch net fan in kommisje *ad hoc* evoluearre ta it permaninte kolleezje, dat binnen de beslútfoarming op 'e lândagen in regulearjend en sintraal plak ynnimme soe. Dêrtroch koene de ôfsûnderlike kertieren harren ûntwikkelje ta brânkearnen fan sintrifugale krêften, dy't der alhiel net foar tebekskrillen om ôfsûnderlike resolúsjes te nimmen en harren fertsjintwurdigers yn de sintrale organen de wacht oan te sizzen. De Stêden beleinen sels, gewoanlik op inisjatyf fan Ljouwert, eigenmachtich gearkomsten en sieten faker al of net yn tsjok waar mei de plattelânskertieren, dy't op harren bar sa yn 'e jierren om 1590 hinne troch ynterne faksjestriid it eigen bloed ek wol sûpe koene. Dat der yn 1594 ek sa'n faksjestriid yn Sânwâlden spile, is winliken allinnich mar bekend út it register fan Feicke Tetmans.[11]

As grytman seach Feicke Tetmans alle jierren wer kâns om him as folmacht fan Utingeradiel nei de lândei ôffurdigje te litten. Hoewol't it brûkme wie dat elke gritenij twa folmachten nei foaren brocht, ien út de adel en ien út de einierden, spile soks yn Sânwâlden net. Dêr wenne einliks gjin adel, dat sadwaande koe mei ien folmacht wol folstean wurde, en dat wie hast altiten de grytman. Soks hie foar dy grytmannen in

Wumkes.nl

soad foardielen, want yn Eastergoa en Westergoa, dêr't hja dus in kear sa machtich wiene, moasten de lukrative baantsjes tusken de adel en einierden ferdield wurde, wylst yn Sânwâlden de grytmannen soks ûnderling regelen. Dêr komt noch by dat Feicke Tetmans yn Sânwâlden ta de boppelizzende faksje hearde, dat sadwaande wie der altiten wol in funksje foar him weilein. Wy treffe him dan ek jierrenlang oan as lid fan it Mindergetal, de Rekkenkeamer of de Fryske Admiraliteit.[12] Dêrnjonken hat er gauris kommissaris mei in beskate opdracht west, lykas it ynspektearjen of it befoarriedzjen fan it garnizoen dat yn 'e skâns by Aldeboarn lei, it ferrjochtsjen fan ûnderhâldswurk oan dy skâns en dy by Terbant, it begelieden fan sokke garnizoenen nei oare plakken, it op 'en nij ynhieren fan de Biltmeiers en it oanhearren fan it fonnis fan Willem van Oranje yn it skeel tusken de lannen en de stêden, dêr't er foar nei Hollân moast. Om de Grinslanners oer te heljen om mei Fryslân in mienskiplike admiraliteit op te rjochtsjen hat er ek nei Grins ta west.[13]

Op it oarlochsfront kearden de kânsen nei de oerwinning op de Armada (1588). Under lieding fan Maurits en Willem Loadewyk waard oergongen ta it offensyf, dat bekroand waard mei de Reduksje fan Grins (1594) en it ferdriuwen fan de fijân oer de grutte rivieren (1597). In lêste bestjoerlike krisis waard begjin 1601 nei tuskenkomst fan Willem Loadewyk en de Generaliteit besljochte, dy't troch harren súksesfol fierde belied oer foldwaande macht en oansjen beskikten om kompromissen twingend op te lizzen.[14] It is de fraach wat Feicke Tetmans noch allegearre fan dy krisis meikrige hat. Nei't er yn 1596 yn 'e Fryske Admiraliteit beneamd wie, waard er yn 'e simmer fan 1598 al ferfongen fan Mathijs Oenema, wylst de oare trije rieden sitten bleaune.[15] Yn maart 1598 naam er foar 't earst in adjunkt mei nei de lândei yn 'e persoan fan Jelle Andringa, de siktaris fan Utingeradiel, dy't him yn 1601 as grytman opfolgje soe.[16] Sels trof ik Feicke Tetmans yn augustus 1599 foar 't lêst as folmacht oan[17] en de lêste stikken út syn register datearje ek fan dat jier. It soe my net fernuverje as er in minne âlde dei hân hat.

It fermidden fan Feicke Tetmans

Hoewol't Feicke Tetmans dus in tige ynfloedrike politikus wie, is oer syn libbensferhaal yn 'e histoariografy mar in bytsje te finen en moatte wy ús behelpe mei de biografyske sketskes dy't Scheltema, Baerdt van Sminia en Andreae fan him gearstald ha.[18] Fan Feicke Tetmans wie oan no ta oars net folle mear bekend as dat er om 1537 hinne berne waard en dat er op 2 april 1601 ferstoar en yn 'e tsjerke fan Aldeboarn begroeven leit. Hy wie troud mei Popck Rinia,[19] dy't sa'n trije jier jonger as him wie en yn 1610 ferstoar en njonken har man beïerdige waard.[20] Ut it houlik is ien dochter bekend, Wisckje, dy't de lettere grytman fan Opsterlân, Martinus Fockens,[21] troude. Oer Popck har famylje, in wat ferearme haadlingegeslacht, is gâns mear bekend.[22] Hja wie de âldste dochter fan Saecke Rinia, grytman fan Westdongeradiel, en Romckje Sjoerds Jaersma. Har broer Ritscke soe letter ek grytman fan dat diel wurde. Har âldste suster Saeck troude earst mei Gale Wigles Hania en foar de twadde kear mei de heechlearaar Eilardus Auckes Reynalda, dy't yn 1591 grytman fan Doaniawerstal waard en ek jierrenlang deputearre west hat. Har jongste suster Fedt boaske oan Sjoert Johannes Saeckma, dy't roomsk bleau en yn 1581 as balling yn Oldenzaal ferstoar.

Fan Feicke Tetmans wurdt wol skreaun dat er oan syn dea ta op Halfwassen wenne, in pleats oan 'e eastkant fan Aldeboarn, mar dêr binne inkele fraachtekens by te pleatsen.[23] Alderearst waard op dat plak, lyk foar syn glêzen oer, yn 1581 in skâns opsmiten, dêr't yn 1582 fûl om fochten is en soks noeget út om nei in oar wenplak om te

Wumkes.nl

sjen. Nei alle gedachten hat er yn Ljouwert ek in hûs hân, dêr't it in drok besteld man wie en dêr't er ek lidmaat fan 'e grifformearde tsjerke wie. Doe't er yn 1596 sit krige yn de Fryske Admiraliteit moat er syn thús yn Dokkum hân ha, sa't bliken docht út de tsjerklike attestaasje, dy't de grifformearde gemeente fan Ljouwert yn maart 1598 oan dy fan Dokkum ôfjoech en dy't er eigenhannich yn syn register ôfskreaun hat.[24]

Yn 1640 hawwe de trije pakesizzers fan Feicke Tetmans, Wisckje, Romckje en Saco Fockens, sa'n alve pleatsen yn Aldeboarn, trije yn Nes en ien yn Akkrum yn harren besit.[25] Is al dat besit oanurven of hawwe hja dat oankocht? Ik tink it earste. De Fockens' hiene har thús yn Opsterlân en hiene der dus gjin belang by om yn Utingeradiel lân en stimrjocht op te keapjen. Boppedat binne de trije oanparten fan de pakesizzers sa'n bytsje like grut, wat it oannimlik makket dat se út ien hân komme. It kin dan hast ek net oars as dat Feicke Tetmans goed buorke en syn jild yn lân belein hat. Soks is net sa frjemd, want yn 'e jierren 1580 wie it lân yn 'e Wâlden gjin sint wurdich. Sa waard yn 1583 fan de plakferfangend steedhâlder Merode en Deputearre Steaten in ordonnânsje útfeardige, dêr't de lânhearren de mooglikheid yn bean waard om harren pleatsen om 'e nocht te ferhieren, salang't de meiers alle lêsten mar foar harren rekken namen en ôfseagen fan it rjocht op ôfkeap. Dat Feicke Tetmans krekt dy ordonnânsje en ek in oanfolling dêrop út 1587 ôfskreaun hat,[26] mei ek as bewiis jilde dat er sels in soad lân besiet en opkocht hat. En sa kinne wy ek de klacht fan fjouwer ûntefreden eallju út 1584 better begripe, de klacht dat oan Feicke Tetmans foar syn fertsjinsten foar it lân hast hiele kleasters skonken wiene, lykas dat fan Nes.[27] Ik haw nammers oars net fûn as dat er it saneamde fjouwerkant fan it korpus fan dat kleaster, dus it tsjintwurdige tsjerkhôf fan Nes, foar tsien gûne yn 't jier hierde. Doe't er yn 1594 op 'en nij ynhierde, hied er plannen om dêr ek te wenjen, mar oft dêr wat fan op 'e hispel kommen is, docht nergens bliken.[28] Al dat oankochte lân sil ynearsten net in soad rendemint dien ha, mar as politikus wie Feicke Tetmans wis fan in fêst ynkommen en koed er it him permittearje en spekulearje op bettere tiden. Boppedat waard fan it stimrjocht dat op it lân lei, syn politike machtsbasis yn Utingeradiel ferstevige.

Fan Feicke Tetmans is bekend dat er in broer hie, dy't begjin jierren 1580 siktaris fan Utingeradiel wie. Om't twa bruorren net it grytmans- en siktarisamt fan ien en deselde gritenij beklaaie mochten, skreau Merode begjin 1583 oan Feicke Tetmans dat er opdracht jaan moast ta it opstellen fan in trijetal, dêr't in nije siktaris út keazen wurde koe.[29] In moanne letter waard de siktaris sels oanskreaun om ôfstân fan it amt te dwaan.[30] Spitigernôch wurdt beide kearen de namme fan de broer net neamd, mar út in oare boarne mien ik op te meitsjen dat er Tetman Fockes hjitten hat. Doe't Feicke Tetmans yn 1581 de sekwestraasje fan it kleaster Ingwird behoffene, waard er bystien fan de siktaris Tetman Fockes en út de oerlevere rekken fan dy sekwestraasje falt wol op te meitsjen dat dy siktaris ek syn thús yn Utingeradiel hie.[31] No is Tetman Fockes net in namme, dêr't men fuortendaliks by tinkt oan in broer fan Feicke Tetmans, mar de mooglikheid kin net útsletten wurde dat der in healbroer bedoeld wurdt en yn dat gefal lit de húshâlding him maklik rekonstruearje. Feicke Tetmans syn mem hat twaris troud west: earst oan in Tetman en twads oan in Focke. Har twadde soan moat dan ferneamd wêze nei har earste man.

Yn 1597 spande Tetman Fockes in proses oan tsjin Sydts Botnia, as man fan en fâd oer Teth Douma, om de ynkomsten út it Doumalien te Aldeboarn, dat ek wol bekend stiet as it Sint Krúslien. De oanklager wie mei oare sibben dy't ta it lien berjochtige wiene, oerienkommen dat syn soan Frans op it lien studearje soe. Hja koene dêr oanspraak op meitsje op grûn fan in ús net oerlevere baar, dy't yn 1539 sletten wie tusken Rempt Douma en Ebe Diorreș, dy't de 'respective olderen' fan Teth Douma en Tetman Fockes neamd wurde. Mei't Rempt Douma in omke en nèt de heit fan Teth wie, docht

Wumkes.nl

wol bliken dat dit 'olderen' rom ynterpretearre wurde moat. It Doumalien wurdt foar it earst beskreaun yn it Benefisjaalboek fan 1543.[32] Eksplisyt wurdt dan steld dat it kollaasjerjocht de neikommelingen fan Jancko Douwama takaam en dat wiene doe boppeneamde Rempt en syn bruorren en susters. Yn datselde boek wurdt Ebe Diorres ek neamd, mar oars net as dat syn erven lân hiene dat oan it Doumalien grinzge. Hoe't soks him ferhâlde ta de fjouwer jier earder sletten baar is my net dúdlik wurden.

Faaks hat it Botnia ek net rjocht dúdlik west, want dy hie fan 1597 ôf, nettsjinsteande fonnissen fan it Hof fan Fryslân út de jierren 1606, 1608 en 1609, hieltiten de ynkomsten út it lien opstrutsen. Dat wie yn 1608 oprûn ta in bedrach fan hast 700 goudgûne. Boppedat hie Botnia ek foar 1597 de fruchten fan it lien al lutsen, en wol fan 1586 ôf, doe't de lêste benefisjant yn 'e slach by Boksum sneuvele wie en it lien sûnt dy tiid fakant bleaun wie. Hoewol't dy perioade likernôch deselde tiid bestrykt as de perioade nei 1597, hie it lien gâns minder opsmiten, nammentlik mar sa'n 375 goudgûne – in moai foarbyld fan de sosjaal-ekonomyske krisis, dêr't de Wâlden yn 'e oarlochsjierren mei kampten. Tetman Fockes syn easkwie dan ek twaliddich: restitúsje fan it jild dat Botnia nei 1597 bard hie oan syn persoan (mei dêr de rinte oerhinne), en it op it kleed bringen fan it jild dat er foar 1597 bard hie om dêr besittingen foar it lien mei oan te keapjen en dat sa út te wreidzjen. Doe't it Hof yn 1612 it definitive fonnis yn dy saak útspriek (nei fyftjin jier!), stimde it ta yn de earste eask, mar fersmiet it de twadde.[33] Ut ien en oar docht wol bliken dat it Tetman Fockes-folk in stim yn 'e kollaasje fan it Doumalien hie,[34] mar doe't yn 1640 de stimkohieren opmakke waarden, waard de widdo fan Sydts Botnia as eignerske fan datselde lien oantsjut en hearde it kollaasjerjocht ta oan de eigners fan Doumastate, ek ûnder Aldeboarn.

Transkripsje:
Noch is hier ut Spangiën tijdinghe dat des princen van Orangiën hoochloflicker memorie sone in Spaniën toe Madrit bij den coninck zij ende gemaeckt prince van Orangiën, daer benevens van den koninck vereerdt sij van drie heerlicke peerden, ende dat die jonghe prince met eertshertoch Albertus, eertshertoch Ernestus hoechloflicker memori broeder, in dese landen wert afcomen. Wat hierop volgen sal, werdt dye tijdt geven. Vale domine, ut in literis.
Opten 2 februarii 1596 een brief in franchoys gescreven aen den Staten-Generael van de Nederlantsche Provinciën van den koninck Henrick van Burbon ut Franckrijck gelesen [in] den Rekencamer, waerin zijne Majesteyt d' Vereenichde Nederlantsche Provinciën bedanckt voer het secours, 'twelck hun gelieft heeft sijne Majesteyt toe te schicken, versoeckende aen den heren Staten-Generael, dattet hun gelieve dit aenstaende jaer 1596 hun garnisonen aldaer verbliven te laten, besondere geduirende den aencompste van den cardinael van Oestenrijck, Albertus, des keizers broeder. Ende verclaerde zijn Majesteyt goede hope te hebben denselven cardinael van Oestenrijck zijn aencoempste alsoe te bejegenen, dat zijn meeste macht gebroecken sal kunnen werden. Ende waeraff dese Geünieeerde Provinciën den vrucht mede geraecken sullen te genieten, die andersins geanimeert solde werden, bij soferren die heren Staten van den Geünieerde Provinciën heure macht van crijchsvolck nu weder doen roepen. Daer wordt oeck in denselven brieff van zijne Majesteyt mentie gemaeckt dat die hertoch van Zavoy mede solde versoecken aliancie ende verbondt te maecken met zijne Majesteyt van Vranckrijck. Insgelijcx dat duc du Maienne mede in tractaet staet om met zijn Majesteyt te accorderen, dan werdt hetselve accoerdt alsnoch belet van eenighe, diewelcke verclaeren 'tselve soe zeer dienstich niet te sullen zijn, vermits die viandtschap, die gewest is tuschen den olden koninck van Vranckrijck ende den huise van Guise, doch Maienne sone is alrede bij zijn Majesteyt.

Wumkes.nl

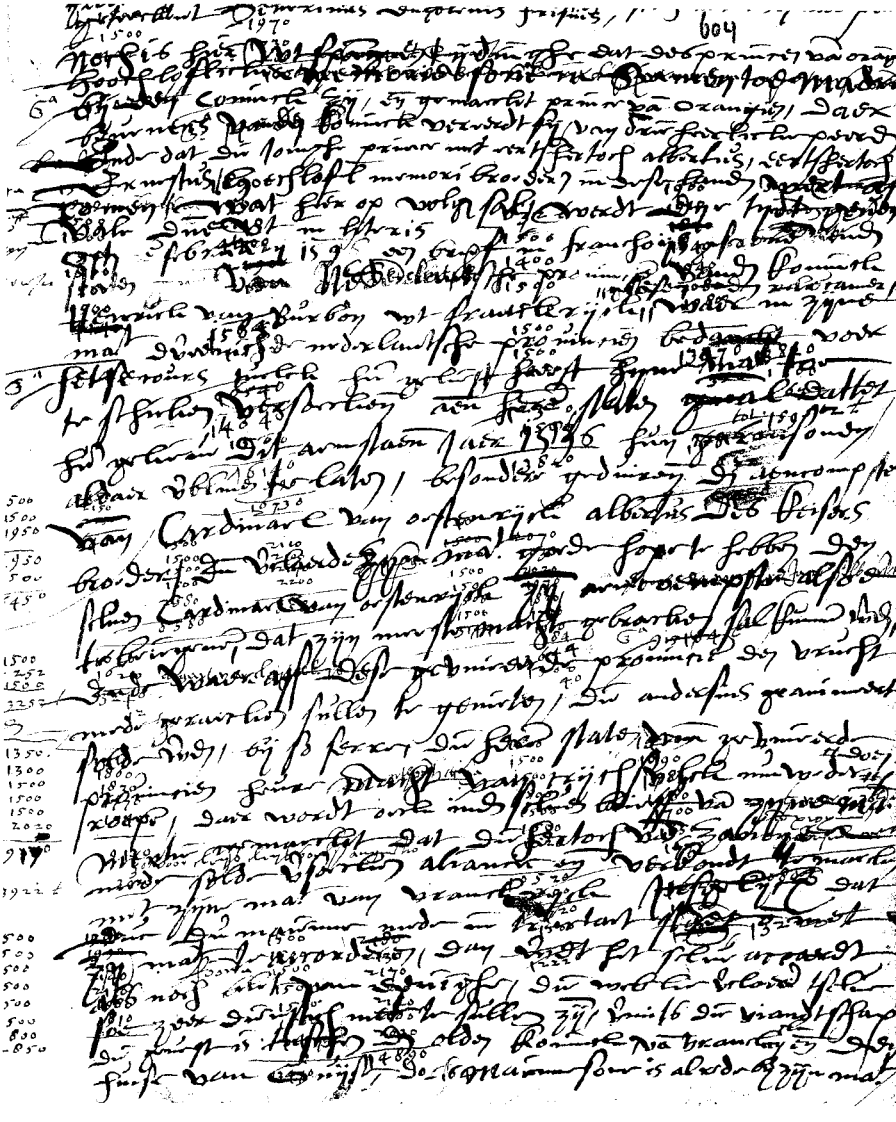

Ofb. 1. In bledside út it register fan Feicke Tetmans (folio 604) mei in net-datearre oantekening oer Filips Willem, de soan fan Willem van Oranje, en in eigenhannich ekstrakt fan Feicke Tetmans út in brief fan Hindrik IV fan Frankryk oan de Steaten-Generaal, dat op 2 febrewaris 1596 yn 'e Rekkenkeamer lêzen waard. Feicke Tetmans hat dy oantekeningen makke op ìn bôge papier, dy't earder brûkt wie foar it meitsjen fan berekkeningen foar it útbeteljen fan it soldatefolk (de nammen dêrby tsjutte hoplju oan)

Wumkes.nl

Yn 1601 dûkte Tetman Fockes op 'en nij yn Utingeradiel op, doe't er in raam die nei it grytmansamt dat nei it ferstjerren fan Feicke Tetmans fakant wurden wie. Twa doarpen setten him op it trijetal, dat stik foar stik út 'geborige ende vaste goederen hebbende personen in deese gritenie' bestie. Ien fan 'e stimmen waard útbrocht fan Meint Claeses, dy't yn Aldeboarn buorke en dy't Tetman Fockes as syn 'wijfsbroeder' bestimpele. Der moat dus ek in (heal)suster west ha.[35] De Swob Tetmans, dy't yn 1560 stoar en flakby Feicke Tetmans yn 'e Boarnster tsjerke begroeven leit, sil in oare suster west ha.[36]

Tetman Fockes hat yn alle gefallen fan 1586[37] ôf oant syn dea om 1620 hinne siktaris fan Starum west en ûndersyk yn 'e argiven fan dy stêd hat in fracht oan ynformaasje opsmiten oer syn persoan en neiteam.[38] Alderearst ûndertekene er altiten mei fermelding fan 'e datum en syn leeftyd, dêr't út bliken docht dat er op 1 febrewaris 1548 berne wie. Dat hâldt dus yn dat Feicke Tetmans syn heit yn 1547 of earder ferstoarn wêze moat. Der wie in soan Frans, dy't syn heit letter opfolgje soe as siktaris en in soan Feicke, dy't rintmaster fan Starum wurde soe.[39] Dêrnjonken wiene der in stik of fiif dochters, ûnder wa in Wisckje.[40] Troch dy nammen, Feicke en Wisckje – sa't de dochter fan Feicke Tetmans ommers ek hjitte – is it wol wis dat Tetman Fockes yndie de healbroer fan Feicke Tetmans is.

De kontoeren fan Feicke Tetmans syn fermidden binne linkendewei strakker wurden. Syn âlden moatte ta de rike einierden heard ha, oars hiene hja gjin sizzenskip yn in lien hân, hiene hja de soannen net leare litten[41] of wie Feicke Tetmans wol nea mei in haadlingedochter troud. Syn broer en suster(s) hawwe de woartels yn Aldeboarn lizzen, dat dêr sil er sels ek hikke en tein wêze en dêre sille syn âlden ek socht wurde moatte. Yn in rjochtsaak om in erfskip foar it Hof fan Fryslân út 1538 komt in Taedman Renicx út Aldeboarn foar, dy't yn ien sike neamd wurdt mei (nei alle gedachten) syn bruorren Feycke en Tyebbe Renicx en noch in hantsjefol hypotetyske neven, ûnder wa in mooglike foarfaar fan de Andringa's fan Boarn.[42] Krekt it goede miljeu en krekt de goede nammen, mar dêr is noch net mei sein dat Feicke Tetmans de soan fan Taedman Renicx is.[43] Fan dy lêstneamde is bekend dat er yn alle gefallen yn 1552 wei wie,[44] en dat strykt wer aardich mei ús eardere konklúzje dat de heit fan Feicke Tetmans yn 1547 of earder ferstoarn wêze moast. Taedman Renicx komt yn 'e rintmastersrekkens fan 1540/1541 foar mei de namme fan syn frou, in Wlcke.[45] Hat de klerk by it ynskriuwen fan dy akte net in flaterke makke en hie der net Wiscke stean moatten ha?

It register fan Feicke Tetmans

Foarst in foarbyld om sjen te litten hoe't it register fan Feicke Tetmans resolúsjes fan – yn dit gefal – Deputearre Steaten op bytiden prachtige wize oanfolje kin. Op 7 juny 1588 besleat dat kolleezje dat it hûs, dêr't in binde fijannelike knevelders him yn sammele hie en dat as útfalsbasis brûkt wie om in tal Friezen te ûntfieren, fuortendaliks ôfbaarnd wurde soe. As letter bliken dwaan mocht dat de eigner frijút gong, soe it hûs op kosten fan de buorlju wer opboud wurde. Boppedat soene der yn Reduzum likefolle boeren finzennommen en op it blokhûs te Ljouwert fêstset wurde, as der dy dei troch de knevelders yn it bywêzen fan de Reduzumers ûntfierd wiene.[46] Sadwaande woene Deputearre Steaten in foarbyld stelle oan de lânslju, dy't de fijân gjin striebreed yn 'e wei leine, mar soe it beslút sa ek útfierd wêze?

Dêr mei men wol fan út gean, want sa'n wike letter tsjinnet Feicke Tetmans by Willem Loadewyk en Deputearre Steaten in rekest yn mei it fersyk om Sipcke Abbema op boarchtocht frij te litten. Abbema wie ien fan de Reduzumers dy't op lêst fan

Wumkes.nl

Deputearre Steaten op it blokhûs finzen setten wie, mar fan de ûntfiering hied er net tsjûge west om't er dy dei fan moarns ier oant middeis let yn Ljouwert west hie. En om him dan krekt op te pakken wie al te sneu. Boppedat soe de frijlitting fan Abbema 'grotelick strecken tot vertroestinge van zijn bedructe huisfrouwe, die met heur eerste geboerte dagelix den utganck verwacht ende deurdien met meerder blijtschap een blijde moeder sal werden.' De steedhâlder en Deputearre Steaten willigen it fersyk yn en soks is net allinnich in blyk fan harren filantropy foar Abbema oer, mar ek fan de grutte ynfloed dy't Feicke Tetmans jilde litte koe. Dêroerhinne hat Feicke Tetmans by it ôfskrift fan syn rekest optekene wa't de fjouwer persoanen wiene, dy't de knevelders ûntfierd hiene (ûnder wa de dûmny Suffridus Pauli), en it losjild dat hja opbringe moasten: mei-inoar 3600 gûne en dêr koene je yn dy dagen in moaie boerepleats foar keapje.[47]

It register fan Feicke Tetmans, in tsjokke pil fan 1248 siden, is ien grutte griemmank. Der sit werklik gjin inkele struktuer yn en wat Feicke Tetmans allegearre sammele en ôfskreau, hied er op 'en doer sels ek net folle doel mear oer. Sa komt mannich stik twaris foar en inkele stikken sels trije kear. De gronology is fier te sykjen, al binne de lêste twa stikken wol de jongste. Op de earste siden steane stikken fan 1586, wylst it âldste stik fan 1524 datearret, in plakkaat fan Karel V oer dy syn ynhuldiging as hear fan Fryslân. Wat fierders opfalt is it grutte tal ûnderskate hânskriften, al komt it poatsje fan Feicke Tetmans it faakst foar. Der sitte orizjinele akten en brieven tusken fan bygelyks Willem Loadewyk en Elbertus Leoninus, de kânselier fan Gelderlân, autentike kopyen dy't fan 'e lânssiktaris of de griffier fan de Steaten-Generaal kollasjonearre binne, ôfskriften fan de hân fan klerken, konsepten en minuten fan resolúsjes en oare steatsstikken, gauris mei skraste wurden en sinnen en mei marzjinale oanfollingen. Dat it papier yn dy dagen djoer wie, docht ek in inkele kear bliken. Feicke Tetmans skromme net om steatsstikken oer kladoantekeningen hinne ôf te skriuwen, dêr't in bytiden net te ûntsiferjen brij fan letters troch ûntstie.

Dochs binne der oer it ta stân kommen fan it register wol inkele konklúzjes te lûken. Mei't de earste stikken fan it register, dus de stikken dy't foaroan yn 't register sitte, fan 1586, 1587 datearje, sil Feicke Tetmans yn dy jierren mei it sammeljen út ein set wêze, faaks sûnder dat er dêr in bepaald sin by hie. Sa healwei de jierren 1590 feroaret dat. By it stik dat er yn 1577 yn Brussel ôfskreaun hie, hat er ûnder skreaun dat er dat stik yn 1595 mei yn it register ynbine litten hie.[48] Yn 'e augustus- en septimbermoannen fan datselde jier, sa't út syn datearre ûnderskriften bliken docht, hat er dagenlang op it Lânshûs dwaande west om steateresolúsjes út benammen it begjin fan de jierren 1580 ôf te skriuwen. Mei't dy ôfskriften in romme marzje ta de boekbân hâlde, kin konkludearre wurde dat dy bân der doe al omhinne siet en dat it register yn 'e simmer fan 1595 ynbûn wêze moat. It is net útsletten dat de lêste siden der nei dy tiid oan taheakke binne.

Hoewol't it grutste part fan it register wol út oare boarnen bekend is, hat it troch it unike materiaal dat it befettet in soad histoaryske wearde. Sa kin bygelyks de skiednis fan it Mindergetal net skreaun wurde sûnder it register te rieplachtsjen, want hoe soene wy oars witte moatte dat der in skoftlang twa mindergetallen njonken-inoar bestien hawwe, ien ta de punten fan de proposysje dêr't op 'e lândei resolúsjes op nommen wurde moasten en ien ta de rekesten, dy't yn grutte oantallen oan de Steaten rjochte wiene.[49] Foar de stúdzje nei Hessel Aysma, de lêste presidint fan it Hof fan Fryslân, kin men likemin om it register hinne, mei't Feicke Tetmans yn it Mindergetal siet, dat yn 1588 it skeel om dy politikus hinne besljochtsje moast.

Njonken de steatsstikken, dy't Feicke Tetmans foar fierwei it grutste part op grûn fan syn ûnderskate funksjes sammele, hat er út nijsgjirrigens ek in pear gedichten,

Wumkes.nl

profesijen, pamfletten, ferhannelingen fan oaren oer útienrinnende ûnderwerpen en nochal wat, al of net partikuliere brieven ôfskreaun of dêr gearfettingen fan makke. Fierders hat er sa'n 30 oantekeningen makke, dy't it karakter fan in deiboek drage en begjinne mei it neamen fan de datum en wat der doe bard wie of wat er doe heard hie. Al dat materiaal jout in prachtich byld fan wat de man beweegde. Sa lêze wy bygelyks oer de berte en dea fan in pakesizzer dy't mar sa'n seis wike âld wurden wie, oer in rekkendei fan de dielskosten fan Utingeradiel dy't yn Akkrum holden wie, oer it ûnthalzjen fan in deserteur te Ljouwert en it útbeteljen fan de preemje fan 50 gûne oan dyjinge dy't him finzennommen hie, oer it ferstjerren fan in grytman fan Frjentsjerteradiel dêr't er twaris in oantekening fan makke hat, oer dat er wer ta rekkenmaster keazen wie en dat hysels seis stimmen krige hie en Obbe Asses, in soan fan de grytman fan Haskerlân, mar fjouwer en oer in moardoanslach op prins Maurits. Fansels is der ek rom omtinken foar it oarlochsferrin en de ûntwikkelingen yn 'e ynternasjonale polityk. Benammen it wol en wee fan de boargeroarloch yn Frankryk wurdt op 'e foet folge.

En dan binne der noch trije histoaryske ferhannelingen, dy't inoar foar in part oerlaapje en hannelje oer it kriichsferrin yn 'e jierren 1590-1594, dat ynlaat waard mei it turfskip fan Breda en ôfsletten mei de ferovering fan de stêd Grins. It is net sein dat Feicke Tetmans dy ferhannelingen sels skreaun hat, hy kin se ommers ek ôfskreaun ha. Wol liket it wis dat se troch in Fries skreaun binne, want wa soe oars witte kinne dat de hopman Douwe Aylva, dy't foar Dimter sneuvele, yn Waaksens yn 'e Dongeradielen begroeven waard? Allyksa dat de hopman Rienck Dekama, dy't yn Spaanske tsjinst focht, him nei de ferovering fan Sutfen mei it Fryske regear fermoedsoene en him yn Fryslân nei wenjen sette.

Wat opfalt oan al dat grutte nijs en dy lytse nijtsjes is dat hja, lykas de measte brieven, foaral fan 'e jierren 1594 en 1595 datearje, dus út deselde snuorje as dat Feicke Tetmans it register ynbine liet en op it Lânshûs mei it ôfskriuwen fan resolúsjes warber wie. Hy moat der in bepaald sin by hân ha. Hat de Reduksje fan Grins (1594) de oanlieding west? Woed er in polityk-militêre skiednis fan de Opstân skriuwe of wie it oars net bedoeld as in handich neislachwurk? Wy sille it wol nea witte.

Ta beslút

Feicke Tetmans (1537-1601) is hikke en tein yn in ryk einierd fermidden út Aldeboarn, dêr't er ek begroeven leit. Ut syn houlik mei de grytmansdochter Popck Rinia hied er ien dochter, dy't in lettere grytman fan Opsterlân troude. Syn healbroer Tetman Fockes (1548-1619/'20), dy't siktaris fan Utingeradiel (1581-1583) wie en sûnt 1586 dat amt yn Starum útoefene, hie in stim yn 'e kollaasje fan it Doumalien te Aldeboarn. Sûnt 1574 wie Feicke Tetmans aktyf yn 'e Fryske polityk, dêr't er in deitaak oan krige doe't er yn 1578 ta grytman fan Utingeradiel beneamd waard. As sadanich hied er *de facto* sit yn 'e Steaten fan Fryslân en kaam er allegeduerigen yn 'e beneaming foar de amten, dy't letter as ambulatoir bekend stiene. Hy hat Fryslân fertsjintwurdige yn 'e Steaten-Generaal en jierrenlang wied er lid fan it Mindergetal, de Rekkenkeamer of de Admiraliteit te Dokkum. Gauris hat er ek as kommissaris *ad hoc* besteld west.

Al dy jierren hat er steatsstikken sammele dy't er yn 1595 ta in register ynbine liet. Behalven eigenhannige ôfskriften fan benammen steateresolúsjes, dy't er ek nei it ynbinen noch op lege siden makke hat, befettet it register ek orizjinele stikken dy't bytiden fan foaroansteande politisy of kolleezjes ôfkomstich wiene. Dêrnjonken hat Feicke Tetmans ek nochal wat gedichten, profesijen, pamfletten en brieven ôfskreaun

Wumkes.nl

of dêr gearfettingen fan makke. De ferskate deiboekoantekeningen binne sûnder mis fan syn eigen hân en faaks ek de histoaryske ferhannelingen oer it kriichsferrin yn 'e jierren 1590-1594. Mei't it gâns unyk materiaal befettet, kin men foar de skiedskriuwing oer de Opstân net om it register fan Feicke Tetmans hinne. Boppedat jout it in prachtich byld fan in grytman út dy tiid, fan wat er wist en fan wat him beweegde, al sil fierder proposografysk ûndersyk útmeitsje moatte foar hoefier't Feicke Tetmans as typysk foarbyld fan dy grytmannen jilde kin.

Der binne mear fragen omtrint Feicke Tetmans lizzen bleaun, alteast net ôfdwaande beäntwurde. Hat er in minne âlde dei han? Hat er in soad lân oankocht? Wie 't in soan fan Taedman Renicx? Woed er skiedskriuwer fan syn eigen tiid wurde? Mei dit artikel haw ik dan ek perfoarst net de yntinsje hân en skilderje in folslein en definityf portret fan Feicke Tetmans. Sa soe bestudearring fan de faksjestriid, dy't yn 1594 yn Sânwâlden spile, en fierder ûndersyk nei de eigensinnige fertsjintwurdiging fan dat kertier ein 16de ieu yn 'e Steaten fan Fryslân bydrage kinne ta in kompleter byld fan Feicke Tetmans. Fierders hat er ek in rol spile yn it skeel tusken Willem Loadewyk en Karel Roorda,[50] mar hoe nijsgjirrich oft Feicke Tetmans ek wêze mei, syn persoan en gewicht binne dochs te beskieden om yn dit ramt op sokke wichtige politike kwestjes nij ljocht skine litte te kinnen.

Noaten

* In eardere ferzje is as lêzing útsprutsen op 20 oktober 1994 foar it Histoarysk Wurkferbân fan 'e Fryske Akademy.

1. Ryksargyf yn Fryslân (RAF), Verzameling Aanwinsten, ynv.nr. 35; Ein 18de ieu hat it register yn besit west fan de riedshear Jan de Kempenaer, dy't op it skutblêd skreaun hat: 'Politiecque stucken, raakende de Friesse landtsdagen en besoignes aldaer voorgevallen, beginnende met den jaere 1586, tot zijn eygen gebruyk verzamelt door Feycke Tetmans, bij andere Tatmans, grietman van Utingeradeel en substituut-grietman van Ængwirden, omtrent saken op lantsdagen voorgekomen in de jaren 1586 en vervolgens.' Mei tank oan B.H. de Vries, meiwurker RAF.
2. Sjoch de ynlieding by Onno Hellinga, *Resoluties van de Staten van Friesland 1580-1601; regesten en indices* (Ljouwert 1992), RAF, NT 5.26 (1580-1601).
3. Freonlike meidieling fan S.P. de Jong, âld-meiwurker RAF.
4. Onno Hellinga, *Het register van Feicke Tetmans (1524) 1579-1599; regesten en indices* (Ljouwert 1995) RAF, Nadere Toegang (NT) 345.1.
5. P. Winsemius, *Chroniqve ofte historische geschiedenisse van Vrieslant* (Franeker 1622) 591. Yn 1570 wurdt Feycke Taedmans neamd as folmacht fan Aldeboarn. M.P. van Buijtenen, *De Leppa* (Dokum 1944) 118.
6. *Resolutiën der Staten-Generaal van 1576 tot 1609* 14 dln. (Den Haag 1915-1970) I, 151, 440 en 550; Winsemius, 607 en 609.
7. A.J. Andreae, *Nalezing op de nieuwe naamlijst van grietmannen* (Leeuwarden 1893) 107. Op 23 desimber 1581 lei Feicke Tetmans, nei't de Steaten-Generaal earder dat jier de kening ferlitten hiene, de nije eed oan it Steatebewâld ôf. RAF, Collectie Gabbema, ynv.nr. 152.
8. J.A. Mol, *De Friese huizen van de Duitse Orde* (Ljouwert 1991) 225; Hellinga, *Register Feicke Tetmans*, nr. 235.
9. Hellinga, *Resoluties Staten van Friesland*, nrs. 23 en 135.
10. Sjoch foar de betsjutting fan sintripetaal en it fierderop neamde sintrifugaal: R. Reitsma, *Centrifugal en centripetal forces in the early Dutch Republic. The States of Overijssel 1566-1600* (Amsterdam 1982).
11. Hellinga, *Resoluties Staten van Friesland,* nrs. 424-427.
12. *Ibidem*, nrs. 20, 48, 112, 134, 157, 309, 310, 333, 347, 434, 457 en 666.

Wumkes.nl

13. RAF, Archief van de Staten van Friesland (1580-1795), ynv.nr. Gm7; Onno Hellinga, *Resoluties en andere stukken van Gedeputeerde Staten van Friesland (1579) 1580-1601 (1608); regesten en indices* 3 dln. (Ljouwert 1992), RAF, NT 5.35, nrs. 429, 432, 462, 754, 771, 965, 1097, 1289, 1290, 1349, 1355, 1461, 1719, 2910, 2980, 2983 en 2984.
14. Onno Hellinga, 'Sybout Aysma (Bitgum ± 1534 - Wurdum 1604); geus, ûntfanger en politikus' yn: *It Beaken* (1996), 100.
15. Hellinga, *Resoluties Staten van Friesland*, nr. 457; idem, *Resoluties Gedeputeerde Staten*, nr. 2942; *Resolutiën der Staten-Generaal*, IX, 362, 528 en X, 188.
16. Hellinga, *Resoluties Staten van Friesland*, nr. 493.
17. *Ibidem*, nr. 550.
18. J. Scheltema, *Staatkundig Nederland* (2 dln., Amsterdam 1805-1806) II, 361; H. Baerdt van Sminia, *Nieuwe naamlijst van grietmannen* (Leeuwarden 1837) 329-330; A.J. Andreae, *Nalezing*, 107. Oars as Andreae skreau hat er nea sit yn Deputearre Steaten hân. Dat fersin sil te krijen ha mei it ferkearde regest fan de akte fan 13 juny 1579, dêr't Feicke Tetmans by ferklearre dat de folmachten fan Sânwâlden Baerthe Idzaerda as harren deputearre kontinuearre hiene. *Groot Placcaat en Charterboek van Vriesland* (6 dln., Leeuwarden 1768-1795) IV, 42.
19. Feycke Tetmans en Popck Ringie ferkeapje yn 1599 acht pûnsmiet lân te Kollum. RAF, Rechterlijk Archief (RA) KOL, ynv.nr. Q2 229. Mei tank oan Ype Brouwers.
20. RAF, Kolleksje Grêfskriften, Utingeradiel, Aldeboarn. By syn ferstjerren op 2 april 1601 wie Feicke Tetmans 63 jier âld. Op 28 sept. 1584 ferklearret er dat er 47 jier âld is. RAF, Verzameling handschriften, afkomstig van de Provinciale Bibliotheek van Friesland, ynv. nr. 631.
21. In soan fan Hepcke Fockens en identyk oan de Marten Hepckens, dy't yn 1601 ek op it grytmanskip fan Utingeradiel die. RAF, Archief van de Staten van Friesland (1580-1795), ynv.nr. 2881.
22. M. de Haan en A. van Halmael jr., *Stamboek van den Frieschen, vroegeren en lateren adel* (2 dln., Leeuwarden 1846) I, 301.
23. Andreae, *Nalezing* 107; M. Groen, *Meiers en landheren te Oldeboorn in de 18-de eeuw* (s.l. 1992) 189.
24. Hellinga, *Register Feicke Tetmans*, nr. 291. Op 'e lidmatelist fan Ljouwert út dy tiid wurdt er frjemdernôch net neamd.
25. J.A. Mol en P.N. Noomen, *Prekasdastrale Atlas fan Fryslân; diel 6, Raerderhim en Utingeradiel* (Ljouwert 1993); Groen, 39-42.
26. Hellinga, *Register Feicke Tetmans*, nrs. 186 en 189.
27. *Groot Placcaat en Charterboek van Vriesland*, IV, 488. 'Sijnde mede onmoegelijck voorbij te gaen die liberaliteyt, die zij [= Gedeputeerde Staten] aen Feycke Tetmans hebben beweesen, hem schier gehele cloosters, als Nes, schenkende, voor die goede diensten die hij de Landen doet, daer hij nochtans nyet een voet weeghs en zoude buyttenlants gaen, sonder vijff carolusguldens 's daechs te genieten, hoewel die resolutie van den Lande anders is.'
28. Hellinga, *Resoluties Gedeputeerde Staten*, nr. 2890. Letter hiene 'Feyke Tethmans erven het viercant met die howinge' yn 'e hier. J.A. Mol en P. Nieuwland (ed.) 'Rekken fan de kleasteropkomsten yn Fryslân oer it boekjier 1606/1607, opmakke troch Joannes Henrici [Rhala]' yn: P.L.G. van der Meer, idem en idem (ed.), *Administrative en fiskale boarnen oangeande Fryslân yn de ier- moderne tiid* (Ljouwert 1993) 95 (nr. 1379).
29. Onno Hellinga, *Het journaal van Bernard van Merode, luitenant-stadhouder van Friesland 1580-1583; regesten en indices* (Ljouwert 1990), Provinciale Bibliotheek van Friesland, nr. 851. Op deselde dei waarden ek de grytmannen fan Doaniawerstal en Eaststellingwerf oanskreaun om in trijetal foar in nije siktaris op te stellen. De siktaris fan Doaniawerstal wie in skoansoan en dy fan Eaststellingwerf in broer fan de oanbelangjende grytman. Ik wit net oft soks oantsjut wurde moat as in blyk fan nepotisme of as in tekoart oan politike ambysje yn Sânwâlden.
30. Hellinga, *Resoluties Gedeputeerde Staten*, nr. 354.
31. Hellinga, *Register Feicke Tetmans*, nr. 235.
32. J. van Leeuwen (ed.), *Beneficiaalboeken van Friesland* (Leeuwarden 1850) 28a (Sânwâlden).

Wumkes.nl

33. RAF, Archief van het Hof van Friesland (HvF), ynv.nr. 16486, d.d. 27 okt. 1612 (nr. 41). Dizze en de foarige alinea binne basearre op dit fonnis.
34. It stiet net fêst oft Feicke Tetmans ek in stim yn 'e kollaasje fan it lien hân hat. Syn healbroer soe dy rjochten ommers ek fan heitekant urven kinnen ha.
35. RAF, Archief van de Staten van Friesland (1580-1795), ynv.nr. 2881.
36. RAF, Kolleksje Grêfskriften, Utingeradiel, Aldeboarn.
37. Onno Hellinga, *Ingekomen stukken van Gedeputeerde Staten van Friesland 1580-1601, regesten en indices* (Ljouwert 1995), RAF, NT 5.40, nr. 130.
38. RAF, RA STA, ynv.nrs. 19-22, passim.
39. RAF, RA STA, ynv.nr. 18, f. 16; RA HEM, ynv.nr. 32, ff. 271, 276, 279 en 280.
40. Wysk Tetmans wurdt neamd yn 1606. RAF, RA STA, ynv.nr. 20, f. 79. Fan har en de oare dochters haw ik gjin eksplisyt bewiis fûn foar harren ôfstamming fan Tetman Fockes. Guon trof ik lykwols as Eyckema's oan, sa't de soannen har letter ek skriuwe soene. Boppedat is Tetman in namme dy't like bekend as seldsum is. Yn in letter ferbân hoopje ik op de Eyckema's werom te kommen.
41. Ut soarte moatte bestjoerders as grytmannen en siktarissen it ien en oar leard hawwe.
42. *Andringa; actualisatie en nieuwe feiten over de geschiedenis van de families Andringa van 1450 tot heden* (s.l. 1996) 40; RAF, HvF, ynv.nrs. WW2 64 en YY3 46. Twa jier letter kamen hja wer foar it bankje en doe ûntbriek Feycke yn 'e opsomming. *Ibidem*, ynv.nr. YY3 161. Wer goed twa jier letter stiet it fêst dat dy doe ferstoarn wie. R.S. Roarda, *Nammen fan keapers en ferkeapers út rintmasters-rekkens* (Ljouwert 1965) 48.
43. Lykas De Kempenaer al stelde wurdt Feicke Tetmans syn namme ek wol as 'Tatmans' skreaun (sjoch noat 1). De foarm 'Taetmans' komt ek foar.
44. RAF, HvF, ynv.nr. YY4 276.
45. Roarda, 137. Oars as Roarda lies wennen hja te Aldeboarn en net te Aldehoarne. Mei tank oan Ype Brouwers, dy't Renick Jelderts, yn 1508 neamd te Aldeboarn en yn 1532 yn in proses foar it Hof fan Fryslân, foar de pake fan Feicke Tetmans hâldt. M. Oosterhout, *Snitser Recesboeken 1490-1517* (Assen 1964) nr. 3532; RAF, HvF, ynv.nr. YY1 528.
46. Hellinga, *Resoluties Gedeputeerde Staten*, nr. 1925.
47. Hellinga, *Register Feicke Tetmans*, nr. 191. Fan 'e oare finzenen hiene de knevelders boppedat fan Derck Wopckes in 'grote somme aen gelt' ûntstellen en Derck Jans goldtsmidt 'tyen paer sajetken hosen' ûntfytmanne. It fjirde slachtoffer, in net mei namme neamde jongfeint fan Ljouwert, soe neffens Feicke Tetmans ûntkommen wêze sûnder 'rantsoen' te beteljen.
48. *Ibidem*, nr. 296.
49. *Ibidem*, nr. 142.
50. L.H. Wagenaar, *Het leven van graaf Willem Lodewijk, een vader des vaderlands, 'Uz Heit'* (Amsterdam/Pretoria [1904]) 239 en 242.

Wumkes.nl

47. Hellinga, *Register Feicke Tetmans*, nr. 191. Fan 'e oare finzenen hiene de knevelders boppedat fan Derck Wopckes in 'grote somme aen gelt' ûntstellen en Derck Jans goldtsmidt 'tyen paer sajetken hosen' ûntfytmanne. It fjirde slachtoffer, in net mei namme neamde jongfeint fan Ljouwert, soe neffens Feicke Tetmans ûntkommen wêze sûnder 'rantsoen' te beteljen.
48. *Ibidem*, nr. 296.
49. *Ibidem*, nr. 142.
50. L.H. Wagenaar, *Het leven van graaf Willem Lodewijk, een vader des vaderlands, 'Uz Heit'* (Amsterdam/Pretoria [1904]) 239 en 242.

Wumkes.nl

Oardielen oer J.H. Halbertsma as etymolooch*

A. Feitsma

Ynlieding

Joast Halbertsma (1789-1869) is as taalkundige ont no ta meast beskreaun mei it aksint op it Fryske fermidden: syn ferhâlding ta en syn kontakten mei bûtenlânske gelearden binne ornaris net yngeand bestudearre. Sadwaande kamen de oardielen oer Halbertsma fakentiden streekrjocht fuort út de eigen taalkundige ideeën fan de ûndersiker en seine se gauris al safolle oer de beoardieler as oer Halbertsma sels. Myn ûndersyk rjochtet him op de bredere kontekst fan Halbertsma syn wurk en dêrom bin ik no dwaande om syn bûtenfryske kontakten en diskusjes stik foar stik nei te gean om sa stadichoan in yndruk te krijen fan Halbertsma as taalkundige en as taalideolooch mids de kontekst fan it taalkundige Europa fan de earste helte fan de njoggentjinde ieu.

De earste fraach is dan mei hokker foargongers en tiidgenoaten oft er besibbe wie en oft der faaks ek konkrete ynfloeden oan te wizen binne. En in twadde punt is hoe't Halbertsma sels te wurk giet en hoe't dat sjoen wurde moat yn it ramt fan de ideeën en wurkwizen fan syn tiid. In oardiel fan mysels of fan oare tweintichsteieuwers dêroer is yn earste opslach net relevant, noch ôfsjoen fan de fraach oft yn dit stadium in min ofte mear ridlik ôfwoegen oardiel al mooglik wêze soe. Mei't der yn it Halbertsma-ûndersyk noch sa'n soad ûnbekenden sitte yn ferskillende betsjuttingen fan it wurd, moat ik wol taastendewize besykje om myn wei te finen. Dat myn Halbertsma-stúdzje bliuwt ynearsten 'wittenskip ûnderweis'.

Fia myn bestudearring fan de analogy yn de Fryske taalwittenskip, bin ik op Halbertsma en syn bûtenfryske relaasjes kommen. Nei Tiberius Hemsterhuis (1685-1766) kaam doe al ridlik gau Jacob Grimm (1785-1863) op it aljemint. Halbertsma, sa die my bliken, is optein oer it nije ljocht, bestudearret it wurk fan Grimm en oaren en past de nije taalkundige begjinsels sels ek ta. Op grûn fan ûnder mear dy feiten besykje ik út te finen hoe't ik de taalkundige Halbertsma neier karakterisearje en pleatse kin. Bygelyks moat ik noch besjen hoe't de kwaliteit fan Halbertsma syn bydragen op dat mêd beoardiele wurde moat yn it ramt fan syn tiid. Mar dat Halbertsma syn wurk diel hat oan de eigentiidske ferlykjend-histoaryske taalkunde is wol wis.

No is it fansels net útsletten dat oaren al sa'n yngeande kennis fan de histoarryske ûntjouwing yn de taalkunde ha dat se sûnder sa'n ommelânske wei by taalkundich klimaat en bûtenlânske geleardheid yn it ferline lâns ta in kreas nuansearre en beargumintearre beskriuwing fan Joast Halbertsma as taalkundige komme kinne. Mar dan moat dat wol in beskriuwing wêze dy't fakgenoaten neikomme en har yntinke kinne. Oan dat kritearium foldocht it troch Ph.H. Breuker oer Halbertsma as taalkundige útsprutsen oardiel net.[1]

Neffens Breuker soe Halbertsma sûnt 1830-1840 in man fan de âlde tiid wêze en yn 1847 net goed op 'e hichte west ha mei de literatuer oer de lûdferskowingen fan guon konsonanten dy't Grimm systematysk opsteld hie ûnder de namme Ger-

Wumkes.nl

maanske en Heechdútske 'Lautverschiebung'; Halbertsma soe winliken ek gjin niget ha oan sokke 'lûdwetten'. Breuker giet der fan út dat Halbertsma praktysk gjin diel hat oan de 'skoalle fan Grimm' en dus ek net oan it nije ljocht yn de taalkunde. Syn arguminten tsjinje ta yllustraasje fan dy stelling, wylst feiten en arguminten dy't in oare kant út wize, my by Breuker net yn 'e wei west ha.

Yn Breuker syn ûndersyk is mei oare wurden amper plak foar in ferbân tusken Halbertsma en de nije taalkunde. Salang't Breuker dy fisy net better ûnderbout en ferantwurdet, hâld ik út dat syn hastige útspraken liede ta in yn prinsipe en yn nuânses fertekene byld fan Halbertsma as taalkundige. Safier't ik it no besjen kin, benimme dy útspraken ús sels it sicht op it útgongspunt foar in ûndersyk dat nei in bytsje in reëel byld liede kin.

Yn dit artikel wurde myn beswieren tsjin Breuker syn oanpak konkretisearre yn myn krityk op de boppeneamde stellingen. Earst wurdt, as oriïntaasje foar de lêzer, in beheind oersjoch jûn fan wat der op dit stuit fan Halbertsma as taalkundige sein wurde kin. Om in yndruk te jaan fan karakter, wearde en ûnderlinge ôfhinklikens fan ûnderskate oardielen oer de etymologyske wurkwize fan Halbertsma wurde sân eksimpels fan sokke oardielen jûn fan tusken 1874 en 1990, mei ta beslút it oardiel fan Breuker. By de behanneling fan de fragen oft Halbertsma nei 1830 in man fan de âlde tiid wie en oft er yn 1847 min op 'e hichte wie mei de literatuer oer de 'Lautverschiebung', lit ik sjen dat de fan Breuker bybrochte arguminten syn stellingen net drage kinne.

Halbertsma as taalkundige

Joast Halbertsma hat syn libben lang wurke oan syn *Lexicon Frisicum*, dat de foarrinder en de oarsprong fan it wurdboek fan Waling Dykstra wurden is. Mar syn taalkundich wurk besloech in folle wider fjild. Halbertsma wie goed op 'e hichte fan de taalkundige ideeën en wurkwizen fan syn eigen tiid en fan earder. Syn bibleteek, dy't er foar in hiel grut part oan de Provinsjale Biblioteek yn Ljouwert tamakke hat, syn hânskriften en publikaasjes en de oantekeningen yn guon fan syn boeken wize dat dúdlik út. Hy beoefene de nije histoarysk-ferlykjende taalkunde fan syn tiid, dy't him net beheinde ta it Germaansk mar ek it bredere gebiet fan de yndogermanistyk deryn behelle. Dy nije taalkunde wiene nammen as dy fan de Dútske yndogermanist Franz Bopp (1791-1861), de Deenske grammatikus Rasmus Rask (1787-1832) en de Dútske histoarysk-taalkundige Jacob Grimm oan ferbûn.

Halbertsma beskikte oer in brede kennis fan ferskillende talen. Alhiel yn de geast fan syn tiid hie er ek niget oan it Sanskryt, de Yndogermaanske taal dy't troch syn âlde foarmen hiel belangryk wie foar de histoarysk-ferlykjende taalkunde. Hy hat sels in wurdlistje fan it yn Nepal sprutsen – net-yndogermaanske – Newari makke. Yn de rin fan de njoggentjinde ieu begûnen de beoefeners fan it Sanskryt in soarte fan allinnerjocht op de taalwittenskip te claimen. Grimm stiet wat skeptysk foar dy ferhearliking fan it Sanskryt oer en beheint him leafst ta de Germaanske talen, en dat skeptisisme uteret him ûnder mear yn syn fûle krityk op it tredde diel fan it grutte Aldheechdútske wurdboek (1837) fan de tige op it Sanskryt rjochte E.G. Graff (1780-1841). Halbertsma is it mei dy krityk net iens: hy hat mear niget oan it Sanskryt as Grimm. Hy liket fandatoangeande in tuskenposysje yn te nimmen.[2]

Halbertsma syn belangstelling gie benammen út nei de etymology en alles wat dêrmei mank is oan ferliking fan wurdfoarmen en wurdbetsjuttingen en har ûntjou-

Wumkes.nl

wing yn ferskillende talen, en hy beseach ien en oar tsjin in bredere kultuerhistoaryske eftergrûn. Fangefolgen leit syn grutter wurk benammen op it mêd fan leksikografy en tekstkommentaren. In grammatika hat er net skreaun.

Taalskôging

Dochs bliuwt foar Halbertsma it Frysk sintraal stean en syn algemiene taalskôging hat in dúdlik Fryske kleur. Net allinne de âldere talen mar ek it eigentiidske Frysk en de ûnderskate sprutsen dialekten achtet er fan grut belang foar de ferlykjende taalstúdzje, wylst it Frysk as folkstaal by him heech yn it findel stiet. Ien fan syn punten fan krityk op de troch him tige heech achte Jacob Grimm is dat dy de dialekten net goed genôch kin en se te min achtslacht as helpmiddels by de taalferliking.

Foar Halbertsma is de taal 'als het gemeenschappelijk gewrocht van allen, hetzij hoog of laag, ... van nature bij uitnemendheid democratisch.' Hij neamt de taal 'het uitvloeisel des volks en democratisch door hare afkomst en innige natuur.'[3] Yn de 'eigenen boezem' fan it folk kin 'het bewustzijn der nationale taal alle taalgeschillen als opperste regter ... uitmaken,'[4] en de taal is 'in de wijzigingen harer beteekenissen het uitvloeisel der nationale ondervinding.'[5] De taal hat, ornearret Halbertsma, 'de som der uitdrukking van allen in zich ... opgenomen, en [is] als het ware de nationale bewaarplaats van de omkleedsels der denkbeelden.'[6]

Dat hat in soad wei fan de ideeën dy't de Göttinger heechlearaar, teolooch en oriïntalist J.D. Michaelis (1717-1791) yn syn bekroand priisskrift oer de ynfloed fan de begripen op de taal en fan de taal op de begripen (1759) nei foaren bringt. De Nederlânske oersetting fan dat priisskrift (1771) wie yn it besit fan Halbertsma.[7] Michaelis sjocht de etymology 'als eene boekery, of als een beredeneerd woordenboek van ontelbaare ontdekkingen.' De wetten fan de taal, ornearret ek Michaelis, 'zyn Volks-wetten, haare Regeering eene *Democratische* Regeering; Het geen den meesten behaagt, wordt in het gebruik overgenoomen, en het geen door het gebruik goedgekeurd wordt, is ... wettig en goed.'[8]

Dy demokratyske ynstelling fine wy werom yn Halbertsma syn fisy op de analogy en de geast fan de taal. Tiberius Hemsterhuis, heechlearaar Gryksk yn Frjentsjer en Leien, seach de analogy as it earste begjinsel fan taal en taalûntjouwing. Dy analogy fertsjinwurdige by him net allinne, lykas fanâlds, de rigelmjittigens fan de taalfoarmen, dy wie tagelyk in kreatyf elemint yn de ûntjouwing fan de taal. Halbertsma, dy't grutte bewûndering hat foar Hemsterhuis, is it dêrmei iens, mar as Hemsterhuis mient dat boeredialekten gjin regels hawwe, dan bestriidt er dat. It folk en syn taalgebrûk ha de taal skepen en dy ûntjout him ûnbewust troch de oanberne analogy.[9]

Njonken dy analogy ûnderskiedt Hemsterhuis ek noch de taalgeast (genius linguae). De sprutsen taal wie – neffens de ideeën fan dy tiid – in skepping fan it folk, wylst de genius linguae wurke troch it kultivearjen en behoffenjen fan de taal troch grutte skriuwers. Sadwaande waard it mêd fan de taalgeast beheind ta de skreaune talen. Dêr komt Halbertsma ek tsjin op. Ek de net of amper skreaune talen ha in taalgeast, dy't ta utering komt yn it eigene fan it mûnling gebrûk fan dy taal (dictionis proprietas).[10] Hy ornearret sels dat der foar de taal 'maar één ware toetsteen' is: 'de taal van het volk, die door de wijsheid der grammatici nog niet ... gestoord en bedorven is.'[11] En yn de ferantwurding fan syn Mattheus-oersetting achtet er krekt it Frysk – oars as it deftige Nederlânsk en de te rûge Nederlânske

Wumkes.nl

dialekten – gaadlik foar sa'n evangeelje-oersetting mei't dy taal 'geen klove gevestigd [heeft] tusschen volkstaal en schrijftaal; ... in geregelde huisgezinnen en onder eerlijke burgerlieden wordt in het dagelijksche leven geene andere taal gebruikt, dan welke men woord voor woord met aller goedkeuring ter perse kan leggen.'[12]

It dialektferskaat wurdearret Halbertsma posityf[13]; dat is in bewiis fan de frijheid fan in folk, sa't de Nederlânske taalkundige Lambert ten Kate (1674- 1731) al earder ferbân lein hie tusken folken dy't frijer fan aard binne en har 'velerhande' en 'merkelijk verschillige' dialekten.[14] Benammen de frije Friezen en Angelsaksen demonstrearje har frijheid yn it ferskaat yn har taal en yn har grutte tal dialekten. Ek yn dat opsicht is de taal de spegel fan de siel.[15]

Halbertsma wie it net iens mei Hemsterhuis oer it sosjale aspekt fan de wurking fan analogy en taalgeast, mar hy makke wol in prinsipieel gelikens ûnderskie tusken de rol fan de analogy en dy fan de taalgeast. Ek foar Halbertsma is de rigelmjittigens yn de taalfoarmen in kwestje fan analogy, wylst de taalgeast de frije sektor fan de phrase en de syntaksis behearsket (dus sa likernôch sinbou en idioom, en nei alle gedachten ek de betsjutting).[16]

De Nederlânske grammatikus Adriaen Verwer (±1655-1717) liket dy kant ek út te tinken. Yn syn grammatika neamt dy de genius linguae yn ferbân mei de dichterlike frijheid om wurden te ferkoartsjen, en fierder as kritearium foar de natuerlike wurdfolchoarder (mei it ûnderwerp foaroan yn de sin) en foar de begrinzing fan de mooglikheden om dy natuerlike wurdfolchoarder om te setten.[17] As ien fan de fjouwer 'Behulpmiddels' foar de etymology (dat betsjut hjir: foarmlear) sjocht Verwer de analogy, mar foar de syntaksis komt dêr noch in fyfte 'Behulpmiddel' by: de genius linguae.[18]

De menist Verwer wie in goede kunde fan de menist Lambert ten Kate (dy't safier't ik wit de term taalgeast net brûkt; hy behannelet de syntaksis ek net as spesjaal ûnderwerp en soe eigenaardichheden datoangeande faaks ek earder oan de 'schranderheid der Voorouderen' taskreaun ha); mooglik (mar dêr is gjin bewiis foar) hearde ek Hemsterhuis by dat ploechje, en dat soe dan ien fan de oarsaken wêze kinne fan de oerienkomst yn de ideeën fan Hemsterhuis en Verwer oer de taalgeast. Mar it is ek mooglik dat de spesjale taak fan de genius linguae yn de frije sektor al earder folle algemiener akseptearre wie. By de ferneamde taalkundige Wilhelm von Humboldt (1767-1835) bestie in selde soarte fan taakferdieling tusken analogy en taalgeast.[19]

Dy oerienstimming is ek dêrom fan belang omdat Grimm in hiel oar idee oer de taalgeast hie. Dy syn taalgeast giet oer de hiele taal, dus ek oer de rigelmjittigens yn de taalfoarmen, dy't Halbertsma by de analogy rekkenet. Mei dat idee oer de taalgeast hinget nei alle gedachten ek gear dat de taal – spesjaal de Dútske taal – en taalferskynsels lykas de 'Lautverschiebung' by Grimm hjir en dêr in wat 'übersteigerte' ideologyske betsjutting krije. Dêrfan en fan guon Dútsk-politike tendinzen by Grimm hat Halbertsma bytiden frijwat argewaasje hân. Tsjinoer it Dútske ienheidsstribjen fan Grimm sil Halbertsma dêrtroch noch namstemear de klam lein ha op de Fryske frijheid.[20]

Wy ha hjirboppe sjoen dat Halbertsma fan him heechachte foarbylden as Hemsterhuis en Grimm lykwols syn krityk net sparret en dat liket in konstant trekje te wêzen yn syn beoardieling fan wurdearre fakgenoaten. Wy sjogge it ek by syn beoardieling fan de Ingelske Grimm-oanhinger J.M. Kemble (1807- 1857). Dy priizget er wakker, mar ûnderwilens is er it der alhiel net mei iens dat dy de oarspronklike tekst fan in Angelsaksysk hânskrift ôfhingje lit fan de Grimmske taalferliking

Wumkes.nl

en te min op de hânskriften mei har fariaasjes te seil giet. Ek Kemble syn brûken fan aksinten yn de Angelsaksyske útjeften kritisearret er. Ik hoopje dêr neier op yn te gean yn in artikel oer Halbertsma en de Ingelske taalkunde dêr't ik noch mei dwaande bin.

Beoefening fan de etymology

De âldere etymology hie foar in grut part in spekulatyf-riedend karakter. Yn de rin fan de tiid begjinne regels en 'lûdwetten' in hyltyd gruttere rol te spyljen. De etymologyske metoade fan de earste helte fan de 19de ieu is in etappe yn dat proses. Dêrby moatte wy betinke dat de 'echte' lûdwetten, de 'ausnahmslose Lautgesetze', en ferskate nije fynsten op it mêd fan de lûdûntjouwingen earst yn de jierren santich, dus nei de dea fan Grimm en Halbertsma, opkomme mei de saneamde neogrammatici of Junggrammatiker. As wy de rekken opmeitsje wolle oer de risseltaten fan de etymology-beoefening fan Grimm en Halbertsma, kinne wy dy lettere eleminten der dus net yn behelje. Twad ha de regels fan Grimm en Halbertsma prinsipieel en praktysk útsûnderingen en ha se allebeide ek mear spekulative etymologyen útbrocht. Yn dat ramt sille oerienkomsten en ferskillen tusken har etymologyske wurkwize neigien wurde moatte.

In oare faktor binne de achttjinde-ieuske foarrinders. Der wurdt wol sein dat Grimm oarder en regel yn de histoaryske taalkunde brocht hat, mar yn de Schola Hemsterhusiana waard al stribbe nei rigelmjittigens, ek al ha har risseltaten net de goedkarring krige fan lettere taalkundigen. En Lambert ten Kate hat al hiel wat fan de ideeën fan de nije skoalle fan Grimm c.s. útfûn en tapast. Halbertsma is útdruklik in folgeling fan Hemsterhuis, wylst er, sûnder dat derby te sizzen, ek Ten Kate op hiel wat punten neifolget. Dat is fan dy gefolgen dat Halbertsma, al yn 1822, noch foardat er yn 'e kunde kommen is mei Grimm en Rask, regels tapast yn 'e trant fan de 'nije skoalle'. Halbertsma syn dialektregel liket streekrjocht út Ten Kate syn *Aenleiding* (1723) te kommen, en syn beskriuwing fan betsjuttingsûntjouwingen hat sawol fan Ten Kate as fan Hemsterhuis.[21] Yn hoefier't Grimm en Halbertsma yn har betsjuttingsbeskriuwingen oerienkomme en ferskille, kin ik noch net besjen. Faaks dat Anne Dykstra syn stúdzje oer it *Lexicon Frisicum* dêr meidertiid mear dúdlikens oer jaan kin. In better ynsjoch yn Halbertsma syn etymologyske praktyk út earder en letter tiid ferget yn alle gefallen noch yngeande bestudearring.

Resepsje fan Halbertsma syn etymologysearjen

De sanskritist H. Kern (1833-1917) kaam al yn 1874 mei in skôging oer Halbertsma syn *Lexicon Frisicum A-Feer*[22], dat doe noch mar koart lyn útkommen wie.[23] Kern wie in alsidich taalgelearde en polyglot út de 'skoalle fan Grimm', dy't yn it ramt fan de nije 'strange' rjochting hyltyd mear de kant opgie fan de neogrammatici mei har 'ausnahmslose Lautgesetze'. Hy hat behalven oer de Yndyske talen ek wol skreaun oer Frysk en dialektûndersyk. Miedema behannelet him yn it haadstik oer de neogrammatici (hoewol't er neffens him 'nea in dogmatysk neogrammaticus wurden' is) en ornearret dat Kern 'it earst en it bêst op 'e hichte wie fan 'e streamingen yn 'e nijere taelwittenskip.'[24] Huizinga karakterisearret him ûnder mear as 'de eerste, die de vergelijkende Indogermaansche taalwetenschap, met name die der Germaansche talen, tot op zijn tijd in ons land vrij dilettantisch beoefend, op hechten voet baseerde.'[25]

Wumkes.nl

Kern achte Halbertsma syn Lexicon 'een allermerkwaardigst en allernuttigst boek' en ornearre dat 'de schrijver iemand was die de zaken niet uit het oog verloor om de doode woorden.' De wearde fan it boek moast sjoen wurde yn 'hetgeen een verstandig lezer in de eerste plaats daarin zoeken en vinden zal: in de vermeerdering van kennis van Friesland en 't Friesch.' Mar, sa seit Kern, 'onder de bronnen door hem geraadpleegd zijn er enkele van minder allooi' en hy wie min te sprekken oer Halbertsma syn etymologyen; in pear foarbylden dêrfan wiisde er as lichtfeardich oan en ôf. Hy jout dizze algemiene karakteristyk: 'In 't algemeen was wijlen Halbertsma niet doordrongen van 't gewicht der door Grimm op eene vaste rots gestichte historische taalvergelijking,' en fierderop konkludearret er: 'Zoodra Halbertsma den Frieschen bodem en aangrenzende streken verlaat, begeeft hij zich op glibberigen grond.' Ofsjoen fan it oardiel oer Halbertsma syn konkrete etymologyen moat oantekene wurde dat de feiten tsjinsprekke dat Halbertsma 'niet doordrongen' wie fan de betsjutting fan Grimm syn histoarysk-ferlykjende metoade (sjoch de lêste seksje fan dit artikel).

Yn it spoar fan Kern skriuwt de germanist en neogrammaticus B. Sijmons (1853-1935) yn de ynlieding op syn útjefte fan Halbertsma syn briefwiksel mei Grimm oer Halbertsma: 'Leider war und blieb das etymologisieren seine lust, und es lässt sich nicht leugnen, dass Halbertsma sich auf diesem schlüpfrigen boden nicht zur festen methode erhoben hat.'[26] Dy fisy op Halbertsma syn taalferliking wie foar de brieve-útjefte fan dy gefolgen dat Sijmons de measte fan Halbertsma syn 'etymologische erörterungen' út dy syn brieven weilitten hat. Dy wurkwize sil doe nammers net sa ûngewoan west ha, want Denecke skriuwt: 'Schwer verständlich ist es (aus der zeitbedingten Zwangsvorstellung des 19. Jhs. zu erklären, daβ eben *nur Grimm*- Briefe den Abdruck lohnten), daβ die an die Brüder gerichteten Gegenbriefe noch ganz unzureichend berücksichtigt sind.'[27] It liket derop dat de brieven fan Halbertsma oan Grimm út de útjefte-Sijmons no net mear te finen binne; dat wy sille nei alle gedachten de folsleine brieven fan Halbertsma nea mear te sjen krije. Wol binne der yn Berlyn fjouwer ûnbekende brieven fan Halbertsma oan Grimm foar it ljocht kommen.[28]

De Buck (1893-1987) hat in folle positiver oardiel oer Halbertsma: 'Eerder dan één van zijn landgenooten heeft Halbertsma de uitkomsten van de Duitsche taalwetenschap ter harte genomen en daarbij in haar geest zelf verder gewerkt.' Hy achtet him 'in menig opzicht' besibbe oan de 'Nieuwe school'. De opfettingen yn Halbertsma 1851 wiene op dat stuit net sa nij mear, mar, sa seit De Buck, 'zij [hebben] hem reeds ... vervuld in het begin van zijn taal- en letterkundige studiën, in een tijd, toen deze denkbeelden ten onzent, ten deele afgezien van Bilderdijk, nog geen ingang gevonden hadden.'[29]

Jongsma (1894-1985) begjint syn útiensetting oer 'Halbertsma's taalkundige denkbeelden' mei de konstatearring: 'In tegenstelling met de meesten zijner tijdgenooten had Halbertsma een open oog voor het nieuwe licht, dat ontstoken werd [door de geweldige omwenteling in de taalwetenschap, die in het begin dier eeuw zich voltrok], en zijn arbeid draagt hiervan de duidelijkste sporen.' Jongsma is it oer Halbertsma syn tekoart oan 'feste methode' wol mei Sijmons iens, mar konstatearret oan de oare kant dat er 'de meesten zijner tijdgenooten te onzent zoo verre vooruit [was], dat op hem niet van toepassing is het verwijt van Jonckbloet: 'wie onzer woordafleiders heeft zich aan dien band (der historische vergelijking) gestoord, zoo men misschien ten Kate uitzondert.' Wol ornearret Jongsma oangeande it Lexicon 'dat Halbertsma's etymologieën nog te veel dilettantisme verraden.'[30]

Op itselde spoar sit Brouwer, as er skriuwt: 'Men kan ... geredelijk toegeven,

Wumkes.nl

dat Halbertsma's etymologiseren niet op de soliede basis van de Duitse historische taalwetenschap rustte, al blijven zijn sprongen bescheidener dan die van de meeste zijner tijdgenoten.' Brouwer wiist ek – noch wat konkreter as De Buck – op it iere ûntstean fan Halbertsma syn Germaanske taalstúdzje.[31] Dat in grut part fan Halbertsma syn taalbegjinsels al ier ûntstien binne, wurdt befêstige troch J.J. Kalma syn útjefte (1968) fan de briefwiksel Halbertsma-Luzac.[32] Dêrneffens moat Halbertsma al ± 1806 begûn wêze mei syn taalstúdzje.

Buma skriuwt yn 1969 yn de ynlieding ta syn eigen 'Priuwke fan in Frysk ôfliedkundich wurdboek', útgeande fan syn eigen swierrichheden by it meitsjen fan in etymologysk wurdboek, dat 'Halbertsma syn materiael net neffens in fêste, wittenskiplike methoade biarbeide hat. ... Sa út en troch hat er it, hwat de ôflieding fan in wurd oanbilanget, wol by de rjochte ein, mar gauris roait er de planke ek mis of jowt it komôf alhiel net op.'[33] Yn syn bydrage oan 'Joast Hiddes Halbertsma 1789-1869. Brekker en bouwer' út itselde jier is syn (mear histoarysk rjochte?) oardiel gâns mylder: nei oanlieding fan Halbertsma syn wurk oan it Lexicon ornearret Buma dêr dat Halbertsma him op it stik fan 'e ôfliedkunde sûnder mis fertsjinstlik makke hat. 'Skerper as syn tiidgenoaten yn Nederlân hie er foar 't forstân, dat men foar de goede ôflieding fan in wurd de skiednis dêrfan neigean en de wjergea yn bisibbe talen dêrmei forlykje moat. Ek seach er wol yn, dat it net sûnder kunde koe oan 'e oergongen en foroaringen, dy't mei de Germaenske lûdforskouwing anneks binne. Fansels hat er wol ris in misslach op 'e hispel dien. ... Oer 't algemien hat Halbertsma op ôfliedkundich mêd net sokke nuvere bûtensprongen makke as syn 19de-ieuske Hollânske fakgenoaten.'[34]

Mei dy karakteristyk is Dibbets it alhiel iens en hy konstatearret dat 'over het algemeen ... Halbertsma's etymologiseren, zeker zoals hij te werk gaat in zijn *Aanteekeningen* van 1851 [dêr't Dibbets him yn dit artikel op rjochtet], geen aanleiding [geeft] tot de negatieve generale uitspraak van Symons ... Dank zij zijn streven, te etymologiseren volgens strakke regels en daarbij gebruik makend van zijn niet te onderschatten kennis van de Middelnederlandse woordenschat en van woorden en woordvormen uit verschillende Indogermaanse talen en taalfasen, kon Halbertsma binnen de etymologie van zijn *Aanteekeningen* tot een behoorlijk niveau reiken'.[35]

Fan Kern ôf oan Buma ta – mei útsûndering fan De Buck – wurdt klage oer it ûntbrekken fan in fêste metoade by Halbertsma. Men freget jin ôf oft dy karakterisearring troch de ferskillende auteurs de frucht is fan eigen ûndersyk of fan it neifolgjen c.q. oerskriuwen fan grutte foargongers. Itselde jildt foar de fêste grûnslach foar de etymology dy't oan Grimm taskreaun wurdt. Dat fan dy grûnslach is wol wier, mar likemin as oaren hat Grimm sels him dêr altyd oan hoden. Men docht de fertsjinsten fan Grimm as ien fan de hiel grutten út de skiednis fan de taalkunde net tekoart, as men dochs wat nuânses oanbringe wol yn de ús oerlevere Grimm-myte.

Kern en Sijmons binne hiel negatyf oer Halbertsma syn etymologyske prestaasjes. Dat feroaret by de lettere taalkundigen dy't oer dit ûnderwerp skriuwe: te begjinnen by De Buck, binne dy it deroer iens dat Halbertsma al tige ier it nije ljocht yn de taalkunde sjoen hat en dêryn syn tiidgenoaten foar is, wylst de wurdearring foar syn etymology en taalferliking fan reedlik nei goed ferskoot. Yn alle gefallen Kern, Jongsma, Buma en Dibbets meitsje dúdlik dat se konkrete etymologyen fan Halbertsma neigien hawwe: Kern, Jongsma en Buma yn it *Lexicon* en Dibbets yn Halbertsma syn *Aanteekeningen* fan 1851.

Wumkes.nl

It oardiel fan Breuker

Breuker hat yn it ramt fan syn ûndersyk nei Joast Halbertsma in pear opmerkings makke oer dy syn taalkundige ideeën en aktiviteiten. Dy binne – yn tsjinstelling ta de sitaten fan de hjirboppe oanhelle taalkundigen út ús ieu – frijwat negatyf en steane fandat mear yn de njoggentjinde-ieuske tradysje. Breuker skriuwt yn it neiwurd fan de *Rimen en Teltsjes*:

> 'Oant 1830 ta hie [Halbertsma] mei dy by útstek op taal basearre nasjonale doelstelling de tiid mei, mar dêrnei, doe't nasjonaal besef yn steatkundich nasjonalisme feroare, rûnen oaren mei it Frysk en Fryslân net safier mear wei en waard hy in man fan de âlde tiid. Nei 1830 kaam der ek in oar soarte fan histoaryske taalstúdzje op, dy't net mear basearre wie op yndielingen neffens folken, mar op lûdwetten. ... nei 1840 wie der ferlet fan in oar soarte geleardheid, dat mear spesjalisaasje frege.'[36]

Yn in stik oer Bilderdijk en Halbertsma giet Breuker fierder yn itselde spoar:

> 'Van het toepassen van klankwetten vindt men zelden voorbeelden in de vele etymologische studies van Halbertsma. Hij was ook niet goed op de hoogte van de literatuur over klankverschuiving, getuige zijn verzoek aan J.F. Firmenich eerst, en daarna aan zijn zoon Hidde toen die in 1847 in Berlijn studeerde, om 'het beste geschrift over de betrekking, waarin de Latijnsche en Grieksche talen tot de Germaansche talen, zo als Gothisch, Angelsaxisch enz., staan, met terugzicht vooral op *lautverschiebung*, verschuiving van consonanten ... Zie b.v. Grimm Gramatica I 584.' Halbertsma's belangstelling was niet primair taalkundig gericht, maar nationaal, of zo men wil cultuurhistorisch. Het ging hem om 'de denkwijze der natie.' De taal was voor hem het medium waardoor hij de ware geschiedenis van een volk kon vinden.'[37]

Breuker jout yn 1997 noch oare arguminten: it wurk fan J.H. Behrns (1803- 1883), yn it bysûnder in stik fan Behrns út 1840,[38] hat him derta brocht 'om Halbertsma als historisch-taalkundige na 1840 verouderd te noemen ... en zijn kennis van klankwetten ter discussie te stellen.'[39] Mar it feit dat Behrns yn 1840 al goed thús is yn soartgelikense literatuer, taalregels en ideeën oer taal as Halbertsma yn de jierren tritich, bewiist inkeld dat ek Behrns diel hie oan it nije ljocht, it docht neat ôf oan it feit dat Halbertsma meidie oan de nije taalkunde en himsels dêrby in foargongersrol tatocht. Op dy mienskiplike basis fan ferlykjend-histoaryske taalkunde dogge Halbertsma en Behrns sa te sjen ferskillende dingen: by Halbertsma leit it aksint op leksikografy, etymology en filologysk kommentaar, by Behrns op grammatika en lûdleare. Dat hinget faaks gear mei it gruttere ramt dêr't se taalkunde yn beoefenje: Halbertsma set de folkstaal boppe-oan, wylst it de klub Behrns-Telting-Sytstra giet om de grammatikale beoefening fan de taal 'in hare volle uitgebreidheid', dêr't it eigentiidske sprutsen Frysk noch in rest fan is. Dat soe ris neier ûndersocht wurde moatte.

Breuker konstatearret yn 1994 fierder mei rjocht dat Halbertsma grutte bewûndering foar Grimm hie, wylst er beswier hie tsjin de 'meganyske' wurkwize fan de Deenske taalkundige Rask, mar as Breuker even fierderop ornearret dat Halbertsma syn bewûndering foar Bilderdijk sa fier gie dat er him 'een groot etymologist' neamde, dan berêst dat op ferkeard lêzen fan syn boarne.[40] Dy karakteristyk slacht dêr op L.C. Valckenaer (1715-1785), de opfolger fan Hemsterhuis.

Wumkes.nl

Breuker makket yn 1993 hiel prinsipiële en fierrikkende opmerkingen sûnder dêr in boarne of in neiere argumintaasje by te jaan.[41] Yn de rige 'Fryske klassiken', dêr't de *Rimen en Teltsjes* yn útjûn binne, steane (spitigernôch) gjin fuotnoaten, mar 'nije' ideeën hiene likegoed wol even taljochte wurde kinnen, of oars bewarre foar in aparte behanneling. No komt it my wat oer it mad dat neffens Breuker feroaringen yn de taalstúdzje fan nei 1830 (yn 'e selde snuorje dat Halbertsma yn 'e kunde komt mei it nije ljocht en de dêrby hearrende 'lûdwetten' en dêr tige optein op réagearret) en de nije geleardheid fan nei 1840 meitsje dat Halbertsma in man fan de âlde tiid wurdt.

Der is my neat bekend fan in oar soarte fan histoaryske taalstúdzje om 1830 hinne as dy fan Grimm (en Halbertsma), dat it is my net dúdlik wêr't Breuker krekt op doelt as er yn it ramt fan syn ferskil tusken âld en nij Halbertsma by de âlde taalkunde ûnderbringt. Inkeld Halbertsma syn earste taalkundige publikaasje fan 1822 soe dan noch by de tiid wêze yn 'e âlde trant.[42] Dat der yn algemiene globale oersjoggen skiedingen lizze by 1830 en 1840, is mooglik, mar as Breuker dêr gelyk oan hat, dan wit ik noch altyd net hoe abrupt oft dy skiedingen binne en wêr't se krekt op slagge. Dêr kin in eventuele feroaring fan nasjonaal besef yn steatsnasjonalisme dy't Breuker postulearret, net it measte oan ôf of ta dwaan.

Sels soe ik feroaringen yn de taalstúdzje net om 1830-1840 hinne sette, mar yn de twadde helte fan de ieu. Yn 'e jierren santich komt de neogrammatyske rjochting op: dan earst komme de 'echte' lûdwetten, de 'ausnahmslose Lautgesetze', yn it plak fan de regels/'lûdwetten' à la Grimm en Halbertsma.

It oare soarte fan histoaryske taalstúdzje, dat neffens Breuker nei 1830 opkomt, soe yn Nederlânske ferhâldingen slaan moatte op de 'nije skoalle' fan M. de Vries (1820-1892) en W.J.A. Jonckbloet (1817-1885), dy't yn it taalkundige oanhingers wiene fan Jacob Grimm en syn histoarysk-ferlykjende oanpak. Mar dy jongere generaasje taalkundigen wie om 1830 hinne noch net yn aksje, dêrfoar wiene se te let berne, en Halbertsma hat yn dy tiid aardich op 'e slach past. In oare fraach is oft se letter, doe't se wol yn aksje kamen, sa folle nijs brocht ha yn ferliking mei de tritich jier âldere Halbertsma.[43]

Dy 'nije skoalle' hat him, yngeander as de 'âlde skoalle', mei útjefte en ferklearring fan Middelnederlânske teksten dwaande hoden, benammen yn de 'Vereeniging ter bevordering der oude Nederlandsche letterkunde' (1843- 1848). Dy ferlening hood – lykas de 'âlde skoalle', mar yn tsjinstelling ta de Dútske, op de klassike filology ynspirearre, 'krityske' skoalle fan Lachmann (1793-1851) en Grimm – fêst oan de diplomatyske wize fan útjaan (wêrby't de tekst fan in hânskrift sekuer werjûn wurdt), ek al gie Jonckbloet al ridlik gau syn eigen krityske wei en ek al hat dêrnei de krityske útjeftetechnyk (wêrby't besocht wurdt de 'goede tekst' fêst te stellen) it wûn.[44] As Buitenrust Hettema oan de ein fan de ieu op 'e nij de diplomatyske útjefte foarstiet, is dat wer in fernijing.[45]

Halbertsma, dy't – nettsjinsteande syn bearen oer it ferskaat yn de taal – yn syn útjefte fan de *Suwnerlinge Forhânlinge* út 1827 Gysbert Japicx syn tekst aardich normalisearre hat, brûkt yn de *Friessche Tjerne* (1840) in diplomatyske wize fan útjaan: hy wol de ferskillende staveringen fan Gysbert yn har wearde litte.[46] It ferskaat yn taalgebrûk fan de ferskillende skriuwers en dialekten is ek ien fan de argumінten dy't De Vries bybringt foar de diplomatyske en tsjin de krityske edysjemetoade.[47] De diplomatyske edysje-metoade wie dus mienskiplik foar Halbertsma en de 'Vereeniging' fan de fjirtiger jierren. De minsken fan de 'Vereeniging' ha yn

Wumkes.nl

1843 'de studie van het litteraire verleden gezien als een nationale wetenschap, als een dienstbetoon aan de Nederlandse natie.'[48] In kombinaasje fan nije filology en nasjonale motivaasje dus. Dat komt aardich oerien mei Halbertsma syn posysje, dy't al syn dagen tagelyk it Frysk en de 'lûdwetten' beoefene hat.

It nije taalkundige ljocht fan de histoarysk-ferlykjende metoade begjint yn de neerlandistyk earst goed te skinen mei De Vries syn ynaugurele rede fan 1853 yn Leien oer 'De Nederlandsche taalkunde in haren aard en hare strekking.'[49] De Vries syn learling Kluyver (1858-1938) seit dat de tinkbylden fan de histoaryske taalwittenskip yn 1849 noch net sa bekend wiene dat De Vries dêr doe yn syn ynaugurele rede yn Grins al mei oankomme koe.[50] It kin ek wêze dat De Vries (ek mei it each op it besteande klimaat yn Grins?) dêr yn 1849 de tsjinstellingen net te bot oanskerpje woe.[51]

As de omstannichheden sa west ha – en dêr liket it in soad op –, dan soe Halbertsma mei syn opteine tapassing fan de histoaryske taalwittenskip yn de jierren tritich en fjirtich op syn minst apart en nei alle gedachten sels provosearjend west ha en yn alle gefallen foarop rûn ha by de yntroduksje fan de nije ideeën. Yn dy sitewaasje soe ek goed passe de suver misjonearjende toan dy't er bytiden oanslacht oer de nije etymology.[52] Hy hie nei 1830 de nije prinsipes à la Grimm al gau-eftich tapast en syn stik oer Frysk en Angelsaksysk yn Bosworth syn boek jout yn koart bestek in oersjoch oer syn taalkundige ideeën, dy't in einhinne oerienkomme mei dy fan de nije skoalle fan De Vries letter.[53]

It liket bytiden wol as hat dy nije skoalle alhiel gjin erch yn it wurk fan Halbertsma hân, mar Halbertsma korrespondearre wol mei De Vries en yn 1846 ek mei Jonckbloet,[54] wylst W.L. van Helten (1849-1917) yn ferbân mei it troch de nije skoalle wekker makke nije libben skriuwt: 'Ook Halbertsma, de geestige beoefenaar van het Friesch, wijdt aan het Dietsch een deel zijner krachten en zendt in 1852 de resultaten van dien arbeid als aanteekeningen op de IVde Partie van den *Spiegel Historiael* in 't licht.'[55]

Yn ferbân mei it taalkundige klimaat fan dy tiid is it fierder fan belang om te konstatearjen dat de motivaasje foar de taalkunde by Halbertsma net in soad oars west hat as by Grimm. By allebeide hie de taalkunde in grutte kultuerhistoaryske komponint. Neffens Denecke leine it begjin en it haadaksint by Grimm net by de grammatika mar by de 'Altertumskunde', en hy hat him syn libben lang net allinne yn, mar ek bûten de taalkunde beweegd.[56] Op dat punt komme Grimm en Halbertsma oerien en ha se op likense foet diel oan it geastlik klimaat fan har tiid.

Wie Halbertsma min op 'e hichte mei de literatuer oer de Lautverschiebung?

Wat de 'lûdwetten' oangiet: de ynterpretaasje fan Breuker yn 1994 dat Halbertsma syn fersyk yn 1847 om literatuer oer de *Lautverschiebung* in bewiis is fan in net goed op 'e hichte wêzen mei de literatuer datoangeande, wol my min oan.[57] Dat leit op himsels al net yn 'e reden: as ik in boek keapje of nei literatuer fernim, dan is dat faker omdat ik fan in ûnderwerp en de literatuer dêroer al wat ôfwit en deryn ynteressearre bin as oarsom. Mar wy hoege it net by sokke algemienheden te litten: yn 1847 hie Halbertsma de ûnderskate dielen en printingen fan Grimm syn grammatika al aardich troch west, oan syn eksimplaren fan dy boeken en oan syn brieven te sjen; hy hie it Aldheechdútske wurdboek fan Graff, de bestrider fan Grimm syn Heechdútske lûdferskowing, yn syn bibleteek en gie yn 1836 yn op guon fan dy syn etymologyen yn it earste diel fan dat boek (1834).[58] Ut in hânskrift fan Hal-

Wumkes.nl

bertsma út 1846 docht bliken dat er doe begûn is te twiveljen oan de Heechdútske lûdferskowing[59]; in letter hânskrift (dat yn 1851 al klear lei) giet dêr djipper op yn,[60] en yn publikaasjes fan 1851 en 1867 brocht er it ûnderwerp nochris op it aljemint.[61]

Halbertsma uteret him yn 1843 optein oer 'de nieuwe ontdekkingen en grondbeginselen, volgens welke de Germaansche etymologie in het gebied der vaste wetenschappen overging'.[62] Undertusken hie Halbertsma yn 1835 en 1841 al de Germaanske en yn 1836 de Heechdútske lûdferskowing tapast.[63] Ek yn it *Lexicon Frisicum* (1874) wurdt de regel fan de lûdferskowing gauris brûkt, sa't Buma al opmurken hat.[64] Dat binne allegear dúdlike oanwizingen foar Halbertsma syn kunde oan de lûdferskowing en syn motivaasje foar taalkundich wurk as sadanich, dy't Breuker allebeide net sa heech hat.

Noaten

* Jan Noordegraaf hat my wiisd op nuttige neerlandistyske literatuer.

1. Ph.H. Breuker, 'Oer skriuwers, boek en útjeften' yn: *Bruorren Halbertsma, Rimen en Teltsjes* (Drachten 1993) 587-613. Breuker, 'De vriendschap tussen Bilderdijk en Halbertsma', *Het Bilderdijk-Museum* 11 (1994) 1-14.
2. Sjoch A. Feitsma, 'Joast Halbertsma und Jacob Grimm II: Zur wissenschaftlichen und ideologischen Auseinandersetzung über die Lautverschiebung', *Us Wurk* 46 (1997), 49-53.
3. J.H. Halbertsma, 'Inleiding' op *Aanteekeningen op het vierde deel van den Spiegel Historiael van Jacop van Maerlant* (Deventer 1851) 6, 11.
4. *Ibidem*, 18.
5. *Ibidem*, 5.
6. *Ibidem*, 4.
7. J.D. Michaelis, *Prysverhandeling over den wederkeerigen invloed van de aangenoomen begrippen onder een volk op de nationaale taal, en van de taal op de nationaale wyze van denken* [vertaling van Cornelius van Engelen] (Harlingen 1771) (Bibleteek Halbertsma, Provinsjale Biblioteek fan Fryslân).
8. Sjoch Feitsma, 'Democratie en Etymologie bij J.D. Michaelis en J.H. Halbertsma', *Taal en Tongval* 47 (1995) 116, 114.
9. Sjoch Feitsma, 'De analogy fon de Schola Hemsterhusiana en de frysisten Wassenbergh, Halbertsma en Sytstra', *Tydskrift foar Fryske Taalkunde* 9 (1994) 91 en Feitsma 'Democratie', 115, 117.
10. Sjoch Feitsma, 'Taalkundig reisplan voor een gezelschap Hollanders. J.H. Halbertsma als taalideoloog en taalkundige', *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 113 (1997) 126.
11. Halbertsma, 'Inleiding', 41.
12. Halbertsma, 'De vertaling des Euangeliums van Mattheus in het Land-Friesch', *De Vrije Fries* 10 (1865) 8.
13. Halbertsma, ['Kommentaar op Hemsterhusius, Lectio publica'] yn: J.H. Halbertsma, *Letterkundige Naoogst* II (Deventer 1845) 398.
14. Lambert ten Kate, *Aenleiding tot de Kennisse van het Verhevene Deel der Nederduitsche Sprake* (2dln.; Amsterdam 1723) II, 18.
15. Halbertsma, 'Friesic. Ancient and Modern Friesic compared with Anglo- Saxon' yn: J. Bosworth, *The Origin of the Germanic and Scandinavian Languages, and Nations: with a Sketch of their Literature* (London 1836) 37.
16. Sjoch Feitsma, 'Taalkundig reisplan', 129.
17. A. Verwer, *Linguæ Belgicæ Idea Grammatica, Poetica, Rhetorica; depromta ex Adversariis Anonymi Batavi: In Usum Proximi Amici* (Amstelædami 1707) (Bibleteek Halbertsma, Provinsjale Biblioteek fan Fryslân) 54, 83, 82; ek yn Verwer, *Schets van de Nederlandse taal. Grammatica, poëtica en retorica*. Naar de editie van E. van Driel vertaald door J.

Wumkes.nl

Knol. Met een fotomechanische herdruk van Anonymus Batavus Idea Linguae Belgicae grammatica, poetica et rhetorica bezorgd door Everhardus van Driel, Leiden 1783 (Amsterdam/Münster 1996) 86, 130, 127.
18. Verwer, *Brief aen den Heere Adriaen Reland, professor der Oostersche talen in de Academie tot Utregt, vanden Schryver der Linguae Belgicae Idea Grammatica* (Utrecht 1709), 17; ek yn D. van Hoogstraten, *Lyst der gebruikelykste zelfstandige naemwoorden, betekent door hunne geslachten* (Amsterdam 1723).
19. Sjoch Feitsma, 'Taalkundig reisplan', 126-129.
20. Sjoch Feitsma, 'Joast Halbertsma', 54-56 en Feitsma, 'Taalkundig reisplan', 132.
21. Sjoch Feitsma, 'De eerste taalkundige publicatie van Joast Halbertsma (1822)' yn: *Taal in tijd en ruimte* (Leiden 1997) 143-152.
22. H. Kern, '[resinsje fan] Lexicon A-Feer', *De Taal- en Letterbode* V (1874), 82-84.
23. Halbertsma, *Lexicon Frisicum. A-Feer* (Hagæ Comitis 1874, Ex Typographeo Jani de Lange Daventriensis) (Sûnder útjouwer en sûnder jier [1872]. Ek 1876).
24. H.T.J. Miedema, *Paedwizers fan de Fryske Filology* (Ljouwert/Leeuwarden 1961), 47.
25. J. Huizinga, 'Kern en de taalwetenschap', *Pallas Leidensis* MCMXXV (Leiden 1925) 95; ek yn: Huizinga, *Verzamelde werken* (9 dln.; Haarlem 1948-1953) VIII, 371.
26. B. Sijmons (ed.). 'Briefwechsel zwischen Jacob Grimm und J.H. Halbertsma', *Zeitschrift für deutsche Philologie* XVII (1885) 259.
27. L. Denecke, *Jacob Grimm und sein Bruder Wilhelm* (Stuttgart 1971) 5.
28. Ms. Staatsbibliothek Berlin: Preussischer Kulturbesitz, Grimm-Schrank 1098 (1-3) en Nachl. Grimm 336, Bl. 3-4.
29. H. de Buck, *De studie van het Middelnederlandsch tot in het midden der negentiende eeuw* (Den Haag 1931) 206, 199, 204.
30. P.A. Jongsma, *Dr. J.H. Halbertsma, een bijdrage tot de kennis van zijn persoon, zijn denkbeelden en zijn arbeid* (Sneek 1933) 50, 90, 96.
31. J.H. Brouwer, *Joost Hiddes Halbertsma Fries taalkundige (1789-1869)* (Assen 1941) 23, 11.
32. J.J. Kalma (ed.), 'Briefwisseling J.H. Halbertsma - L.C. Luzac (1843-'47)', *De Vrije Fries* 48 (1968) 138-155; sjoch Feitsma, 'De analogy', 82-83.
33. W.J. Buma, 'Priuwke fan in Frysk ôfliedkundich wurdboek', *Us Wurk* 18 (1969) 1.
34. Buma, 'Dr. J.H. Halbertsma as wurdboekman' yn: *Joast Hiddes Halbertsma 1789-1869. Brekker en bouwer* (Drachten 1969) 105.
35. G.R.W. Dibbets, 'Etymologie en Filologie' yn: A. Moerdijk e.a. (eds.), *Honderd jaar etymologisch woordenboek van het Nederlands* ('s-Gravenhage 1990) 256-257.
36. Breuker, 'Oer skriuwers', 589-590.
37. Breuker, 'De vriendschap', 7.
38. Breuker, 'Een schets van J.H. Behrns (1803-1883) als taalkundige omstreeks 1840 yn: *Taal in tijd en ruimte* (Leiden 1997) 153-161; J.H. Behrns, 'Over de Twenthsche vocalen en klankwijzigingen', *Taalkundig magazijn* 3 (1840) 329-390.
39. Breuker, 'Een schets' 153.
40. Breuker, 'De vriendschap', 7.
41. Breuker, 'Oer skriuwers', 589-590.
42. Halbertsma, 'Ontwikkeling der gronden van mijn gevoelen nopens een paar regels uit Giisbert Japiks, voorkomende in eene redevoering van den hooggeleerden R. Koopmans over dien dichter', *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Tweede Stuk voor 1822. Mengelwerk, 526-534; 582-593; 625-633.
43. Ferlykje De Buck, *De studie*, 199.
44. Sjoch G. Karsten, *Honderd jaar Nederlandse Philologie. M. de Vries en zijn school* (Leiden 1949) 68; W.P. Gerritsen, 'De lust voor dezen studietak. De medioneerlandicus en zijn publiek' yn: F.P. van Oostrom e.a. (eds.), *Misselike tonghe. De Middelnederlandse letterkunde in interdisciplinair verband* (Amsterdam 1991) 180; D. Colenbrander, 'Vereeniging ter bevordering der oude Nederlandsche Letterkunde' yn: M.M.H. Bax e.a. (eds.), *Wie veel leest heeft veel te verantwoorden ... Opstellen over filologie en historische letterkunde aangeboden aan prof. dr. F. Lulofs* (Groningen 1980) 226-228.
45. Sjoch Feitsma, *Oud en nieuw in de frisistiek* (Ljouwert/Leeuwarden 1993), 13.

Wumkes.nl

46. Halbertsma, 'Excellent discours de la vie et de la mort / Ien suwnerlinge forhânlinge fen it libben in fenn'e deade' yn: J.H. Halbertsma, *Hulde aan Gysbert Japiks II* (Leeuwarden 1827) 1-125; Halbertsma, 'Gysbert Japix' yn: J.H. Halbertsma, *Letterkundige Naoogst* I (Deventer 1840) 96-298; 131, ferlykje Halbertsma, 'Friesic', 35 ff.
47. Sjoch Karsten, *Honderd jaar*, 74-75; E. van Boven, 'Lulofs en Siegenbeek contra Jonckbloet en De Vries een wedstrijd in 'scholen'?' yn: M.M.H. Bax e.a. (eds.), *Wie veel leest heeft veel te verantwoorden ... Opstellen over filologie en historische letterkunde aangeboden aan prof. dr. F. Lulofs* (Groningen 1980) 206.
48. Gerritsen, 'De lust', 182.
49. M. de Vries, *De Nederlandsche taalkunde in haren aard en hare strekking* (Haarlem 1853).
50. A. Kluyver, *Eenheid en verscheidenheid in de taal* (Leiden 1911) 1; cf. Kluyver, 'Levensbericht van Matthias de Vries', *Levensberichten der afgestorven medeleden van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* (Leiden 1893) 70, ek yn: Kluyver, *Verspreide Opstellen* (Groningen/ Den Haag 1929), 24.
51. J. Huizinga, 'Geschiedenis der universiteit gedurende de derde eeuw van haar bestaan 1814-1914' yn: *Academia Groningana MDCXIV-MCMXIV* (Groningen 1914) 167, ek yn Huizinga, *Verzamelde werken* VIII, 251.
52. Sjoch bygelyks Halbertsma, 'Brief aan den Weledelen Heere Willem de Clercq, lid van het Koninkl. Nederl. Instituut', *De Gids* VII 2 (1843) 469.
53. Halbertsma, 'Friesic'.
54. Ferlykje Gerritsen, 'De lust', 171-172.
55. W.L. van Helten, *Bijdrage tot een pragmatische Geschiedenis der Vaderlandsche-Taalstudie in Nederland* (Groningen 1882) 32.
56. Denecke, *Jacob Grimm*, 87.
57. Breuker, 'De vriendschap', 7. It fersyk wie rjochte oan Halbertsma syn soan Hidde, dy't doe yn Berlyn studearre, 20 maart 1847; FLMD, argyf Halbertsma-stichting 4a, Brievenboek 6, 18.
58. E.G. Graff, *Althochdeutscher Sprachschatz oder Wörterbuch der althochdeutschen Sprache ... etymologisch und grammatisch bearbeitet.* Erster, Zweiter und Dritter Theil (Berlin 1834, 1836, 1837) (Bibleteek Halbertsma, Provinsjale Biblioteek fan Fryslân); Halbertsma, 'Woordenboekje van het Overijsselsch. Proeve', *Overijsselsche Almanak voor oudheid en letteren* I (1836), 184-256.
59. J.H. Halbertsma, *Reis van Dr. J.H. Halbertsma in September en October 1846 na Frankfurt aan de Mein ter bijwoning der Germanisten- Versammlung* (Provinsjale Bbiblioteek fan Fryslân 288 hs.) 72; ek yn: J.J. Kalma, *'Kent gij Halbertsma van Deventer?' In tal net útjowne hânskriften fan Dr. J.H. Halbertsma* (Drachten 1969) 126.
60. J.H. Halbertsma, 'Ontaarding van het gehoor der Duitschers ten opzichte van het onderscheid van tenues, mediæ en aspiratæ' (1852), Provinsjale Biblioteek fan Fryslân, 108 hs.
61. Halbertsma, 'Inleiding', 71-73; Halbertsma, 'Over de uitspraak van het Landfriesch', *De Taalgids* IX (1867) 3.
62. Halbertsma, 'Brief', 469.
63. Halbertsma, 'De overblijfselen der Gothische taal, zoo verre zij tegenwoordig bekend zijn', *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1835) II 178; Halbertsma, 'Avoort; een grenspunt tusschen de marken Notter en Noetzele', *Overijsselsche almanak voor oudheid en letteren* VI (1841) 3; Halbertsma, 'Friesic', 43.
64. Buma, 'Dr. J.H. Halbertsma', 105.

Wumkes.nl

Wumkes.nl

Feitsma fan replyk tsjinne oer Halbertsma

Ph.H. Breuker

Hoewol't ik lid fan de redaksje fan *De vrije Fries* bin, ha ik as partij fansels net dielnimme wollen oan it redaksjewurk foar boppesteand stik. Wol foldoch ik graach oan it fersyk fan de kollega-redakteuren om in neiskrift te skriuwen.

Feitsma har stik hat in lange skiednis. It begjin leit, sa docht wol bliken, yn myn útlieding op de *Rimen en Teltsjes* (1993), en grif hat ek it stik yn *De Pompeblêden* (1994/5), dat sy yn typoskript al koe, har reden jûn om my ta ynset fan in wittenskiplik artikel te meitsjen. De earste ferzy stjoerde se my mear as twa jier lyn in kopy fan. Se hie it doe oanbean oan de redaksje fan *It Beaken*. By dat stik ferlike is de ferzy dy't hjir no publisearre wurdt, gâns mylder wurden. Wat lykwols amper feroare is, is de titel, en dochs dekt dy de lading net. De line fan it betooch is in analyze fan myn betrouberheid as wittenskipper bleaun.

De titel is ek yn in oar opsicht net to the point. It stik giet net oer etymology, mar oer kennis en tapassing fan lûdregels, soe dêr alteast oer gean moatte. Dat hat it ek west wat ik oan de oarder steld ha, neat mear en neat minder. Dy lykje my in goed middel om Halbertsma syn plak yn de nije taalwittenskip te bepalen. It gong my net om syn taalkundige fertsjinsten.

Ik sil fierder net yngean op dingen dy't sûnder taljochting ek wol as ûnlogysk of ûnsaaklik te werkennen binne, mar my bepale ta in reaksje op de taalkundige kant fan de saak. Wêr't ik noch al op wize wol, is in ferskil yn oanpak tusken har en my. Sy redenearret oer de tiid hinne, ik sil altyd begjinne mei de fraach: wêrom barde dat doe?, mei oare wurden, ik set in stúdzje yn it ramt fan syn tiid fan ûntstean. Dêrom hie ik ek leaver hân dat Feitsma it hân hie oer Behrns, en net lykas no oer Verwer en Ten Kate. Behrns komt se no allinnich even op troch myn resinte stúdzje oer him. Dat it Behrns mear as Halbertsma om grammatikale stúdzje gong, sa't sy nei foaren bringt, is no krekt wat ik altyd tocht ha.

As Feitsma har stik oer etymology gongen hie, dan hie ik har graach nochris wiisd op Halbertsma syn behanneling fan Ned. 'zoo' en 'zulk' yn de *Aanteekeningen* (1851; bls. 469-470), sa't ik dat mûnling ek al dien ha. Dy behanneling liket my yllustratyf foar Halbertsma syn oanpak. Fia de betsjutting stelt hy ferlykjend mei oare wurden fêst dat de 'z/s' yn dy wurden al 'in de vroegste tijden' wiksele mei 't' of 'd.' Dat is in wize fan redenearjen dy't Rask en Grimm no krekt ûnmooglik makke hawwe. Dat hie ik yn 'e holle doe't ik yn myn publikaasjes fan 1993 en 1994 de fraach oan de oarder stelde yn hoefier't Halbertsma niget hie oan de nije taalkunde, sa't dy mei Rask en Grimm yn de jierren tweintich foarme wie en sûnt yn de jierren tritich in hege flecht nommen hie, en ek, yn hoefier't er him dêr sels yn ferdjippe. It wie my opfallen hoe'n bytsje oft er by syn etymologisearjen wurke mei lûdwetten en -regels. Feitsma hat ûnderwilens in oersjoch jûn fan plakken wêr't er dat wol docht, mar dat blike ek wier net safolle te wêzen.

Mar it is net allinnich de titel dy't net to the point is. Yn de kwestje dêr't it hjir om giet, sil in taalhistoarikus, dy't goed thús is yn de histoaryske taalkunde, útkomst bringe moatte. It giet net om oardielen fan oaren of algemiene útspraken fan Halbertsma sels, it giet om in analyze fan syn wize fan wurkjen, en dy is oant no ta net makke.

Wumkes.nl

Ofb. 1. J.H. Behrns (1861; foto: Provinsjale Biblioteek fan Fryslân)

It wie my al lang opfallen hoe't wakker pocht waard oer Halbertsma syn kennis fan lûdregels en -wetten, mar dat gjin arguminten jûn waarden om dat oardiel oannimlik te meitsjen. Ik hie my net yn it *ûnderwerp ferdjippe*, dat ik koe allinnich mar de oardielen fan Fryske auteurs. Oars waard dat doe't Dibbets yn 1990 ek al fiergeande útspraken oer Halbertsma's kennis en tapassing fan lûdregels *die*, ek sûnder dat er dy wiermakke. Sa't út de stikken sels ek wol bliken docht, hat it stik fan Dibbets foar my dan ek de oanlieding west om yn 1993 yn de werútjefte fan de *Rimen en Teltsjes en yn myn lêzing* foar de Bilderdijkferiening Halbertsma's plak yn de nije taalwittenskip te problematisearjen.

No steane by Feitsma dy oardielen (alteast de measten) moai op in rychje. Oars as har bliuw ik fan miening dat de Friezen op Buma yn syn *Priuwke* nei, de saak amper of net ûndersocht hawwe, en har yn dizige *neiskriuwerij* ferbergje. Oan de my yndertiid ûnbekende oardielen fan Kern en oare njoggentjinde-ieuwers dy't sy ek opneamt, hechtsje ik gâns mear wearde. Ik mis yn it rychje de oardielen út de *tiid fan Halbertsma* sels. Soenen de *Aanteekeningen* op Maerlant bygelyks net besprutsen wêze? Ik mis ek in reaksje op myn al lang mûnling oan har diene meidieling dat Halbertsma's posysje foar de jongere generaasje oer ferdúdlike wurde kin

Wumkes.nl

mei in stik oer ferlytsingswurden fan Matthias de Vries yn de *Verslagen en Mededeelingen der KAvW* (ôfd. Letterkunde III, 1858).

Ik mis ek lykwichtichheid yn de werjefte fan it oardiel fan De Buck (1931). Ik sitearje wat dy ynstimmend fan Eekhoff oanhellet as it tekoart fan Halbertsma: "t Was, dat hij soms verzuimde kennis te nemen van hetgeen er over zijne studievakken door anderen was en werd geschreven. Zoo gaf hij bv. in den Maerlant (1851) verklaringen van woorden of uitdrukkingen, die reeds sedert 1844 in de Werken der vereeniging ter bevordering van Oude Nederl. Letterkunde verklaard en toegelicht waren.' De Buck heakket dêroan ta dat de jongerein lyk om lyk mei him docht: 'Het lijvige boekdeel van de bovengenoemde Aanteekeningen op het vierde deel van den Spiegel historiael [fan Maerlant], dat in 1851 verscheen, is door De Vries, in zijn Inleiding op de nieuwe uitgave [1858/1863], maar terloops en eenigszins uit de hoogte besproken, eigenlijk alleen om er enkele aanmerkingen op te maken. Zijn voornaamste waren, dat Halbertsma niet altijd voldoende critiek op door het handschrift overgeleverde woordvormen had toegepast en zijn betekenisverklaringen nog te dikwijls stonden onder den bedriegelijken invloed der thans levende taalvormen.'

Oant safier wat myn yndruk fan it oardiel fan tiidgenoaten en oaren wie. Ik fûn lykwols it byld dat Tony Feitsma fan Halbertsma as taalkundige joech, yn oar opsicht al langer problematysk. Dêr siet my te min ferliking mei de stân fan de wittenskip fan syn tiid yn. It wie net wier dat hy allinnich foar de folkstaal opkaam, sels net yn Fryslân. Dat dienen ek Behrns, en de bûtenfries Bruining. Ik hie my dan ek fuort by ferskinen (ik leau, ek al by it hearren) fernuvere oer it beslút fan har breed opsette stúdzje nei de Fryske taalideology yn it begjin fan de njoggentjinde ieu, dy't publisearre waard yn *Philologia Frisica anno 1978*. Dêr hjit it: 'De iennichste dy't, yn oerienstimming mei de geast fan de Romantyk, tsjin de bisteande regels fan de hearskjende klassen yngiet, de iennichste révolusjonair yn dit selskip, is Joast Halbertsma.' Oer Bruining syn ideeën ha ik yn 1980 yn in lêzing foar it Nederlands Filologencongres in opmerking makke (dy lêzing is publisearre yn de *Handelingen* (1981) en mei noaten yn *It Beaken*, 1990), wylst ik koartby yn de huldebondel foar Van Bree (1997) yngeand omtinken jûn ha oan it foaroansteande plak dat de oant dan ta amper ûndersochte Frjentsjerter Behrns al sûnt 1836 yn de moderne histoaryske taalwittenskip fan syn tiid ynnommen hat. It wachtsjen wie wier net op de Neogrammatici, sa't Feitsma mient as se de ûntjouwing fan de histoaryske taalwittenskip sketst. Halbertsma wie al yn 1840 passearre troch Behrns.

Yn de lêzing út 1980 hie ik ek 1830 as in jier fan feroarjen yn it tinken oer nasjonalisme nei foaren brocht en de gefolgen foar de wurdearring foar Fryslân en it Frysk sinjalearre. De wat isolearre posysje fan Joast Halbertsma binnen de Nederlânske ferhâldingen fan neitiid, sa't ik mien dat dy west hat, ferklearje ik foar in belangryk part út syn fêsthâlden oan de politike en maatskiplike opfettingen fan foar 1830. Dat ha ik yn de troch Feitsma oanhelle stikken nei foaren brocht, en neier útwurke yn it stik yn it al oantsjutte stik yn *De Pompeblêden,* 'Nasjonaal-Fryske aspekten fan de Fryske skiednis oant 1900'. Yn dat stik lis ik ferbân tusken de ideeën fan Halbertma en syn freon, de Utrechtse platonist Ph.W. van Heusde (1778-1839), en wiis ik as har mienskiplike ynspiraasjeboarnen Hemsterhuis en Valckenaer oan. Yn it kommentaar by de tsiende útjefte fan de *Rimen en Teltsjes* (1993) hie 'k har nammen ek al neamd. Feitsma har ûndersyk hat letter de krektens fan dy waarnimming befestige.

In oar foarbyld fan ien dy't him op Van Heusde oriïntearre is L.Ph.C. van den Bergh (1805-1887), en dy koe dêrom neffens De Buck nei 1840 de ûntjouwingen

Wumkes.nl

op filologysk gebiet net mear byhâlde (sjoch myn stik oer it *Oera Linda Boek* yn *It Beaken* 1997). Halbertsma hat wol fan him. Op ûnderskate gebieten fan benammen de folkskunde (ien fan de mêden ek fan Van den Bergh) ha ik Halbertsma syn posysje beljochte yn it ynliedende haadstik 'Beelden' dat ik tegearre mei Antheun Janse skreaun ha by it boek *Negen eeuwen Friesland-Holland*, dat al ferskynd is as dit stik útkomt. Dêr komt goed yn út hoe't Halbertsma mei syn oanstriid ta spekulatyf tinken hieltyd wer feiten negearret of sterk kleuret.

Foar neiere ynformaasje oer myn opfettingen ferwiis ik nei de publikaasjes dy't ik hjir neamd ha. Mocht ik wer ris in fraach oer Halbertsma stelle wolle, dan sil ik dat dwaan. In eventuele fuortsetting fan de diskusje fan de kant fan Feitsma oer myn wittenskiplikheid sil ik lykwols net op yn gean. Dat liket my gjin fruchtber tema ta foar de saak dêr't it hjir om giet.

Wumkes.nl

Panorama fan Fryslân

Fryske Kultuer

Geart de Vries

Is der yn Fryslân wol genôch kulturele ambysje? Dy fraach waard yn 1996 nochal ris nei foaren brocht en guon kulturele saakkundigen woene ha dat sawol de provinsje as de Fryske haadstêd yn alle gefallen wol wat mear lef toane koene as it giet om in oansprekkend kultuerbelied. Nim bygelyks it advys dat de 'Raad voor Cultuur' yn maaie oan steatssekretaris Nuis fan Underwiis, Kultuer en Wittenskippen (UKW) útbrocht. Dêrút die bliken dat fan de 58 miljoen gûne ekstra dy't lanlik foar kultuer bepleite waard, de Fryske kulturele ynstellings amper wat te ferwachtsjen hiene. En dat hie neffens kritikasters benammen te krijen mei it kultuerbelied fan haadplak en provinsje dat te min útstrieling fertoant. Selskippen en festivals yn oare provinsjes kamen der in stik better foarwei. De stêd Ljouwert seach sels net iens de mooglikheid om har kultuerbelied foar de kommende jierren yn in nota fêst te lizzen, om't der gjin jild fûn wurde koe om sa'n ferhaal fatsoenlik op papier te setten.

Nettsjinsteande dat ûnderstelde tekoart oan fisy waarden der troch dyselde provinsje yn 1996 wol deeglik grutte plannen nei foaren brocht foar in grut feest yn 1998. 'Fryslân 500' – it bestean fan 500 jier sintraal gesach – moat yn dat jier grutskalich fierd wurde. Net elkenien rint sa waarm foar de festiviteiten as kommissaris Loek Hermans, foarsitter fan it feestkomitee. Want, sa fregen hiel wat kritisy har ôf, hoe kin der in grut feest fierd wurde mei in jier as útgongspunt dat foar Fryslân yn hiel wat opsichten net sa feestlik wie. It soe better wêze om it jier 2000 oan te gripen foar in grutte feestlike manifestaasje yn Fryslân dy't net fan boppen oplein wurdt, mar fan ûnder op komt. 'Simmer 2000' moat yn kombinaasje mei it Frysk Festival fan dat jier tsientûzenen Friezen om utens nei it Heitelân ta bringe. Ien grutte reüny dêr't alle doarpen oan meiwurkje en dy't opset wurdt troch in grutte kliber frijwilligers. Sa'n feest – ek mei in protte kultuer – soe better kâns fan slagjen hawwe.

Der wiene lykwols yn 1996 wol wer genôch kulturele uteringen yn Fryslân dy't yn alle gefallen no al slagge neamd wurde kinne.

Teater en muzyk

In man as Joop Mulder fan Skylge bygelyks wit al jierren it grutste kulturele barren fan Fryslân op poaten te hâlden en ek yn 1996 bleau it Oerol-festival in festival fol ferrassingen. De 40.000 besikers hiene diskear de opjefte om navigearjend harren paad te finen troch it festival dat dizze kear as tema hie 'Het magnetisme van de noordpool'. De 750 artysten makken fan it waadeilân wer ien grut poadium, ek al wie it dit jier fanwegen it jild wat lytsskaliger as oars. Yn de takomst kin it wer grutter fan opset wurde: de steatssekretaris fan Kultuer beleanne safolle ambysje mei de tasizzing om de kommende jierren oardel ton yn 't jier beskikber te stellen.

Ljouwert mocht dan wachtsje op in kultuernota, de poadiumkeunstners lutsen mear besikers as ea. It tal besikers de foarstelling fan stedsskouboarch 'De

Wumkes.nl

Harmonie' groeide sels it sterkst fan hiel Nederlân. Benammen hie 'De Harmonie' nochal wat súkses om ek de jongerein yn it teater te krijen. Dêrom wie 't teloarstellend dat de ambisjeuze teaterdirekteur Gerard Tonen yn novimber bekend makke dat er nei Enschede ta gie om't dêr sa'n ryk kultureel libben wêze soe 'waar veel budget voor is'. It die bliken dat it lêste foargoed ôffoel en Tonen kaam begjin april 1997 nei in moanne echt yn funksje west te hawwen yn Twinte, al wer werom nei Ljouwert.

'De Harmonie' wie ek ien fan de inisjatyfnimmers om Ljouwert in stêd foar dûns yn it noarden wurde te litten. Nei it beslút fan steatssekretaris Nuis om de subsydzje foar it Grinzer selskip 'Reflex' stop te setten, like it Ljouwert wol wat ta om hjir in produksjekearn yn it libben te roppen. It útstel levere benammen in protte argewaasje fan de stêd Grins op.

'Amicitia' yn Snits drige as teater te ferdwinen. De ferliezen rûnen te heech op; de foarstellingen lutsen al jierrenlang te min besikers. It Snitser gemeentebestjoer sei in lytse seis ton ta om it teater foarearst oerein te hâlden.

Beropstoanielselskip 'Tryater' brocht in tal súksesfolle produksjes. 'Matilde' nei it boek fan Roald Dahl wie in grut súkses by de jeugd; it projekt 'Twa' dat oan board spile waard fan 'De Verwondering' troch Klaasje Postma en Jan Arendz wie in grutte publykslûker en 'Hamlet' fan Shakespeare waard brocht as teaterspektakel. De ambysjes dy't it selskip fan artistyk lieder Jos Thie hat, waarden beleanne mei ien ton mear yn 't jier fan de steatssekretaris, foar ûnder oaren de ynset fan gastakteurs om sa de 'metaalmoeheid' tefoaren te kommen.

De iepenloftspullen lykje fan dat lêste alhiel noch gjin lêst te hawwen. Yn Jorwert – dêr't fan 't jier 'In Sinterske opera' spile waard nei Brecht syn 'Dreigroschenoper' – wiene yn twa dagen al 7700 kaartsjes ferkocht. It ferhaal fan de bidlers en dieven yn Soho brocht wer hiel wat spektakel yn de notaristún. Der wie fan 't jier foar 't earst sûnt jierren wer in iepenloftspul yn Rys: in muzykfoarstelling yn de teatertún fan arsjitekt Bart van der Wal. En yn Friens die sawat de helte fan it doarp mei oan 'pretinsjeleas simmerfermeits' mei de opfiering fan in histoarysk stik. Yn Menameradiel waard in stik fan de Nederlânske skriuwer Wim de Knegt spile. Burgum brocht 'Romulus de Grutte' fan Friedrich Dürrenmatt en Opsterlân makke in sjongspul fan it bêst ferkochte Frysktalige boek fan nei de oarloch 'Durk Snoad' fan Rink van der Velde.

In oar ferneamd en poerbêst ferkocht Frysk boek waard ferfilme en benammen yn doarpshuzen en -sealen mei in bulte súkses fertoand. Steven de Jong regissearre en spile sels – en mei him ûnder oaren Rense Westra – yn 'De gouden swipe' nei it boek fan Abe Brouwer.

De meast teatrale popgroep fan Fryslân, 'Reboelje', brocht de multy-mediale foarstelling 'De Brulloft' dy't tolve kear opfierd waard yn útferkochte sealen. Multidissiplinêr wie ek in hiel bysûndere foarstelling dy't yn septimber oan de waadkust by 'Zwarte Haan' brocht waard: 'De Waddennacht' dêr't ferskate groepen en solisten oan meidiene.

En fansels wiene der de alle jierren weromkommende muzikale barrens dêr't elk dy't sjongt of spilet yn Fryslân him of har manifestearje koe. De 16de Nederlânske brassband-kampioenskippen, ein novimber yn Sutfen, wiene wer in hast folslein Fryske oangelegenheid. 'De Bazuin' fan Oentsjerk soarge foar in steande ovaasje en waard earste foar 'De Wâldsang' fan Bûtenpost en 'Soli Deo Gloria' fan Ljouwert.

Liet '96 waard wûn troch de Grinzer popgroep mei Friezen om utens 'Some like it not'. Sy brochten it nûmer 'Te deun' dêr't ôfrekkene waard mei de steile, wat

Wumkes.nl

stive kanten fan Fryslân en dêr't in bea yn troch klonk... om wat mear ambysje:

> Fryslân, do bist sa'n deune frijer
> Ja do bist goed en bêst, mar do wynst my net op
> Ik wol bûnter, ik wol gekker, ik wol nijer!
> Begrypst der wier gjin donder fan, myn âlde pop.

Popfestivals wiene der by de rûs: Aaipop dat al tsien jier in tradysje hat fan súksesfolle Frysktalige popmuzyk en in protte bier, fierde har jubileum yn in grôtfolle 'De Mande' yn Nijlân. Der ferskynde in hiel nijsgjirrige dûbel CD fan de muzyk dy't hjir yn dy tsien jier nei foaren brocht is. Fan de Frysktalige CD's dy't der fierders dit jier útkamen moatte twa neamd wurde: Piter Wilkens, dy't yn 1996 as beropsmuzikant út ein sette, presintearre op in jûn dêr't sawat de hiele Fryske popmuzykwrâld oan meidie, syn CD 'Timmermantsjoender'. En Leny Dijkstra-de Vries koe begjin novimber har earste CD mei de moaiste lietsjes fan de ôfrûne 20 jier presintearje. 'Mei alle leafde' waard oanbean oan steatssekretaris Nuis.

De Fryske Anjer 1996 wie foar dûnsgroep 'Duende' en dan yn it bysûnder foar koreografe en artistyk liedster Grietine Molenbuur dy't hieltyd wer mei faak beheinde middels, mar mei grutte fêsthâldendheid, ta in eigentiidske werjefte fan moderne dûns yn Fryslân wit te kommen.

De earste Jan Jansz. Starterprijs fan de stêd Ljouwert, ornearre foar ynstellings dy't wat bysûnders dien ha op it mêd fan de poadiumkeunsten of film, wie foar de jeugdteaterskoalle ûnder lieding fan Hilde Mulder.

Musea en byldzjende keunst

Sa stadichoan like de grutte ferbouwing fan it Fries Museum klear te kommen. Yn 1996 waard in permaninte útstalling ynrjochte oer de meast ferneamde dochter fan Ljouwert, Margaretha Zelle. Twa plakboeken mei knipsels út de karrière fan de dûnseres en as spionne fusillearre Mata Hari, tsjinnen foar de keunstners Tilly Buij en Gerard Groenewoud basismateriaal foar in museumke yn in museum. De ferwachting is dat der nochal wat publyk op ôf komme sil en dat is foar it Fries Museum as gehiel dan ek wer moai meinommen.

As it museum ôfgryslik wiis wêze moat mei de grutte kolleksje ynternasjonale grafyk dy't se kado krige fan de samlers Tijen en Hellen Knecht- Drenth is net alhiel dúdlik. Moai fansels dy 4052 printen mei in wearde fan twa miljoen gûne, mar de rynske grafyksamlers stelden nochal wat betingsten by de oerdracht en op termyn kin sa'n kolleksje in twangbuis wurde foar in konservator dy't in eigen belied ûntwikkelje moat foar de moderne keunst yn in fernijd museum. Dat nije belied sil yn alle gefallen net mear ûnder it bewâld fan direkteur Rik Vos ûntwikkele wurde, want hy waard mei yngong fan 1 novimber beneamd ta direkteur fan it 'Nederlands Instituut voor Cultuurbehoud' yn Amsterdam. Lykas it – tydlike – fertrek fan Gerard Tonen fan 'De Harmonie' kaam Vos syn oankundiging nochal as in ferrassing. Under him kaam de yntegraasje mei it Verzetsmuseum ta stân, waard de romte fan it Fries Museum nochal útwreide (De Kânselarij) en waard der wurke oan efterstallich ûnderhâld fan de kolleksje. Mar dochs is der, no't it museumgebou fernijd is, in bulte lizzen bleaun as jo sjogge nei fernijend belied – wat moat it Fries Museum no krekt wêze, bygelyks op it mêd fan moderne keunst. Ek sil de yn 1996 oankundige fúzjy op termyn mei it Ljouwerter museum It Princessehof syn beslach krije moatte ûnder in nije direkteur. In ûndersyk nei dy fúzje waard dien om te sjen oft dêrmei ekstra besikers en mear sponsors te heljen binne foar beide musea.

Wumkes.nl

Nijsgjirrige eksposysjes wiene der yn de Fryske musea genôch, mar foar in tal opfallende eksposysjes fan Fryske keunstners moast men yn 1996 bûten Ljouwert (en Fryslân) wêze. Yn it Van Gogh Museum yn Amsterdam wie in grutte oersjoch-útstalling fan de yn Dronryp berne 19de ieuske Sir Lawrence Alma Tadema, yn syn tiid ien fan de ferneamdste en bêst betelle skilders. Sûnt de jierren santich is der wer in tanimmende belangstelling foar syn libben en benammen wurken.

Yn it Singer Museum yn Laren wie der in yndrukwekkende oersjoch-eksposysje fan Sjoerd de Vries ('het naakt, het landschap, het portret') dêr't de minsken yn it westen fan it lân fannijs yn 'e kunde komme koene mei De Vries syn keunstwurken. Sjoerd de Vries wie fierders yn it nijs as oprjochter fan in twadde Vrije Akademie, yn Dokkum diskear en as ûnderdiel fan de stichting Kalamiteit fan Ramon van de Werken.

Beetstersweach waard hieltyd mear in echt sintrum foar byldzjende keunst. Yn koarte tiid kamen der trije galerys; njonken de Ooggetuige en galery Hellinga waard yn it âld gemeentehûs fan Opsterlân keunstromte Wagemans iepene dêr't keunst brocht wurdt fan ynternasjonale alluere.

Aiko van Hulsen, sûnt de jierren fyftich de bekendste galeryhâlder fan Ljouwert, kundige oan dat er der sels om reden fan sûnens mei ophâlde woe. Syn galery wurdt ûnder de namme 'Kunstzaal' tenei troch in stichting eksploitearre yn gear-wurking mei teater Romein.

De grutste publykslûker ûnder de Fryske musea bleau it 'Jopie Huisman Museum' yn Warkum. Dat museum fierde syn tsien jierrich jubileum en it die bliken dat der noch altyd in wachtlist bestiet foar de groep frijwilligers dy't de baly en it fierdere museum beminskje.

It 'Fries Scheepvaartmuseum' yn Snits krige trije ton tasein foar in grutte ferbouwing.

Museum 'Willem van Haren' op It Hearrenfean sil útwreide wurde mei it 'Domela Nieuwenhuis Museum' dat hjir nei alle gedachten better syn gerak krije sil as yn Amsterdam dêr't it oant no ûnderbrocht wie.

Ta beslút

1996 wie it jier fan it ferstjerren fan de fotograaf-dichter Johannes Doedes de Jong. Hy waard 83 jier en hy fotografearre net allinne foar it 'Fries Landbouwblad', de 'Friese Koerier' en de 'Leeuwarder Courant', mar hy makke ek de earste Fryske spylfilm 'Kar út twa' (1937). Letter makke er films oer farren en silen yn Fryslân en oer de yndustrialisaasje yn de Wâlden.

Klaas Westra ferstoar ein augustus. Dizze 'lêste Fryske humorist' (Pieter de Groot) sette typen op it toaniel del dy't út it Fryske, meast agraryske libben fan syn tiid, helle wiene. Hy stie mear as in heale ieu op de planken mei ûnder oaren Tetman en Jarich de Vries en letter ek noch mei Leny (Dijkstra)-de Vries.

Wumkes.nl

Fryske taal- en letterkunde

Tineke Steenmeijer-Wielenga

Oanrin

'Nei it feest' hie de redaksje fan it *Frysk Skriuwers-kalinderboek* de dichters en prozaïsten as tema meijûn foar it jier 1996 en dat wie yn al syn dûbelsinnigens in passend motto. De feesten om de 50ste befrijingsdei hinne leine efter ús (al dripke it noch wat nei mei de boeken en boekjes oer oarloch, ferset en finzenskip), it Frysk Festival 1995 wie oan kant, al waard ek dêr noch oer neipraat en ûnderwilens waarden der alwer plannen makke om op te gean 'nei it (folgjende) feest' yn 1998. Hoe't dy betinking fan de politike ûntjouwingen yn 1498, dêr't yn it foar al in protte krityske lûden oer te hearren binne, beteare sil, moat ôfwachte wurde. Dat feesten ek wolris wat in rare neismaak jaan kinne, wie dúdlik te sjen oan de portretsjes fan feestfierders dy't Gerrit Breteler skildere hie foar de kalinder.

Tusken al sokke feesten yn wie 1996 op it mêd fan de Fryske taal- en letterkunde in rêstich jier. 1996 wie it Menno-jier, dêr't yn betocht waard, dat Menno Simons, de grûnlizzer fan de nei him neamde Minniste tsjerke, 500 jier lyn berne wie. En de 100ste bertedei fan Douwe Kalma waard fierd mei de útjefte fan syn *Samle fersen*, in skriuwersprinteboek en in útstalling.

Wat de Provinsjale prizen oangie, wiene de dr. Obe Postma-priis foar oersetters en de Fedde Schurer-priis foar debutanten oan bar. Mei't de útrikking dêrfan yn it Provinsjehûs plak fynt, is dat dochs altyd in wat soberder barren as de literêre 'feesten' yn Boalsert en Grou. De nijbeneamde heechleararen Frysk, Ph.H. Breuker en D. Gorter, holden har ynaugurele redes foar de Universiteit van Amsterdam en de 25ste sutelaksje waard mei in omset fan *f* 435.000 in grut súkses, mar oare jubilea wiene der op it mêd fan de Fryske taal- en letterkunde net yn 1996.

Aktiviteiten wiene der lykwols genôch, sawol de SLAL yn Ljouwert as de SLAH op It Hearrenfean organisearren literêre jûnen en itselde diene de Freonen fan de Iepenbiere Biblioteek en fan de Provinsjale en ek literêre stiftingen yn lytsere plakken setten gâns op priemmen. In bysûnder barren wie de nachtlike bustocht oer de Ofslútdyk, dy't de SLAL betocht hie. Op de 'Frisian Queen' dy't yn 'e omkriten fan Grou foer, waard offisjeel it lêsbefoarderings- platform 'Taalryk Fryslân' presintearre. It kongres fan it IBBY (International Board on Books for Young People) waard dit jier yn Grins hâlden en op de wurklist stie ek in gearkomste yn Dokkum, dêr't de dielnimmers yn 'e kunde komme koene mei Frysk toaniel en mei Fryske berneboeken. De stifting 'It Fryske Berneboek' joech ta dy gelegenheid yn fjouwer talen (Nederlânsk, Spaansk, Dútsk en Ingelsk) in moaie brosjuere út fol mei ynformaasje oer de posysje fan it berneboek yn in minderheidstaal ûnder de titel *Een land vol verhalen*. Keunstwurk en FLMD rjochten foar dy gelegenheid in útstalling yn oer de yllustratoaren fan Fryske berne- en jongereinboeken.

Tsjêbbe Hettinga hat ek yn dit jier wer in belangrike rol spile yn it útdragen fan de Fryske literatuer. Hy droech (soms ek mei oaren) foar yn Laren, De Haach, Swansea, Listowel, Amsterdam, Antwerpen en Leuven. Dat it ûnderhâlden fan ynternasjonale kontakten fertuten dwaan kin, die ek bliken by de Japanske oersetting fan Mindert Wynstra syn *It hûs fol ferhalen*, dy't dit jier ferskynde. Tichterby hûs en dêrtroch minder spektakulêr, mar likegoed it neamen wurdich binne de oersetting yn it Drintsk fan Rink van der Velde syn *Feroaring fan lucht* en de bewurking

Wumkes.nl

yn it Stellingwerfsk troch Benny Holtrop fan syn eigen roman *In appel foar ûnderweis*. Fan Akky van der Veer ferskynde *Gezworen woorden*, de oarspronklike Nederlânske ferzy fan *Grutte wurden*. Op inisjatyf fan de Gordykster boekhanneler Thom Broekema kaam der yn de Spuistrjitte yn Amsterdam in 'Fryske ambassade', in (lytse) boekwinkel, dêr't ek keunst út Fryslân yn ferkocht wurdt.

In memoriam

Fan in tal skriuwers moast ôfskie nommen wurde. Kees Jongsma, Martinus Bakker en Hendrik Ype de Vries leine de pinne foargoed del, mar ek oaren, dy't op har eigen wize in bydrage levere hawwe oan de Frisistyk of in eigen plakje hiene yn it kultureel fermidden, ûntfoelen ús. Sûnder de fertsjinsten fan de net by namme neamden lyts te achtsjen tink ik oan: J.J. Spahr van der Hoek, Gerrit Visser, M.J. de Haan, Cor Hoekstra, Goasse Groustra, Johan Lichthart en Marinus de Boer. Hja wurde net allinne yn eigen rûnten mist.

Prizen en priisfragen

De Fedde Schurer-priis waard yn 1996 takend oan Wilco Berga foar syn proaza-debút *Hauk en hazze*; de dr. Obe Postma-priis gie nei de kreative oersetters fan Bommelferhalen en oare strips: Jarich Hoekstra en Harke Bremer. Yn de Stellingwerven wie de H.J. Bergveld-pries oan bar dy't Fokke Middendorp yn ûntfangst nimme mocht, wylst de Skylger Lutine-priis fertsjinne waard troch Pieter van Leunen. Foar de kulturele priis fan Gaasterlân-Sleat waard net in kandidaat fûn; de gemeente It Bilt eare redaksje en meiwurkers fan it *Woordeboek fan 't Bildts*. De Harnzer Anton Wachter-prijs ta beslút wie foar Nanne Tepper. Mei de romanpriisfraach fan de Kristlik Fryske Folksbibleteek wol it de lêste jierren net mear. Fan de fiif ynstjoerde manuskripten waard net ien gaadlik achte foar útjefte. Yn de priisfragen fan it Rely Jorritsma Founs dêrfoaroer waard yn 1996 it maksimale tal fan fiif prizen takend foar ferhalen. Sybout Hartog, Benny Holtrop, Jehannes Kramer, Eelco Salverda en Oene Spoelstra wiene de lokkigen fan wa't it wurk (út 45 ynstjoerings) útkeazen waard, wylst fan de 41 fersen dy fan Jan Kooistra, Albertina Soepboer en Gryt Witbraad in priis wurdich achte waarden. Berber van der Geest har ferline jier al mei de Simke Kloosterman-priis bekroande berneboek *De Kilekanen,* waard yn 1996 op de 'honourlist' fan it IBBY pleatst.

Boeken

Oer it tal titels dat foar 1996 op de list fan Frysktalige útjeften stiet, dy't it Frysk Letterkundich Museum en Dokumintaasjesintrum byhâlden hat, hoege wy net ûntefreden te wêzen. 107 boeken is in moaie skoare. Ferline jier wie it tal 114, mar dat wie doe flattearre troch in grut tal gelegenheidsútjeften. Yn 1994 stiene der 95 op 'e list en yn 1993 mar 87. De ferdieling oer de skiften wie yn 1996: belletry 26, poëzy 29, berneboeken 28 en ferskaat 24. Lûke wy de oersettingen dêrof – 8 yn it skift belletry, 3 by poëzy, 12 by berneboeken en 1 by ferskaat – dan wiist it justjes minder, mar dat wurdt wer goedmakke trochdat yn it Nederlânsk en yn oare talen ek in tal boeken útkommen binne, dy't fan belang binne foar de Fryske taal- en letterkunde. In tal twa- of meartalige útjeften befoarderet boppedat de fersteanberens fan it Frysk. Nije skriuwers oppenearren har minder as yn 1995, mar mei Lieuwe Pietersen, dy't nei twa Hollânske romans mei *De Fal* as Frysk skriuwer

Wumkes.nl

debutearre, mei Janny Vledder-van der Knoop, dy't har nei in tal berneboeken yn *Meinte... in bysûndere freonskip* foar it earst ta mear folwoeksen lêzers rjochte en mei trije echte debutantes yn de persoanen fan Albertina Soepboer, Eelkje Tuma en Sietske de Jong wiist it, wat de trochstreaming oangiet, dochs net min.

Belletry

Leafste lea, de debútroman fan Eelkje Tuma oer in jongfaam op 'e syk nei har identiteit is in eigentiidske psychologyske roman. It boek kipt derút troch it taalgebrûk en waard sa oanlieding ta in diskusje oer it brûken fan 'geef' Frysk yn moderne literatuer en de frage oft taalwarders mei har korrizjearjend optreden nuttich (en nedich) binne of de oarspronklikens fan de skriuwer oantaaste. In dúdlike konklúzje smiet it debat net op. Dat oer sokke punten praat wurde moat, is op himsels in faai teken, omdat it bewiist, dat sels guon autochtoane Fryske skriuwers har net mear wis fiele yn it brûken fan de memmetaal. Yn *Ikaros baarnende soan* sketst Sietske de Jong de problemen dy't in anty-autoritêre mem hat by de opfang fan in ferslave soan. De titel ferwiist fansels nei in ferhaal út de Grykske mytology: Ikaros, in oermoedige soan, wol te heech fleane en jaget himsels de dea yn. De skriuwster hat dúdlikernôch besocht har ferhaal in bredere betsjutting te jaan, mar har persoanen binne net sa sterk delset, dat it dy funksje ek krige. Yn *De fal* hat de fan hûs út net Frysktalige learaar en taalsosjolooch Lieuwe Pietersen mei help fan Jan de Jong in Fryske roman levere, dy't by alle kwaliteiten (lykas in flotte ferteltrant en in aardige karakterisearring fan de persoanen) dochs net alhiel oertsjûget, omdat der te folle ûnwierskynlikheden oan it ferhaal klibje. De Dokkumer âld-learaar Jacobus Knol publisearre mei *In earsten dragonder* syn earste roman ûnder eigen namme. It is in ferhaal oer histoaryske persoanen dy't de skriuwer ta romanpersonaazjes makke hat. De auteur hat dat net dien, omdat har libbensskiednis sa bûtengewoan wie, mar krekt omdat er har brûke koe om it libben fan gewoane minsken yn de 19de ieu te sketsen. Faaks troch dat lêste is it wol in tige lêsbere, mar dochs wat flakke roman wurden.

Hoewol't de earste rige 'Fryske Klassiken' yn 1995 ôfsletten waard en der yn 1996 wol oerlein waard oer in ferfolch, mar noch gjin begjin makke wurde koe mei útjeften yn in twadde rige, binne op de list ek dit jier werprintingen fan in tal âlde bekenden te finen. De histoaryske roman *De boumaster fan de Aldehou* fan Douwe Tamminga belibbe de tredde printinge, Rink van der Velde syn *Pake Sytse* alwer de 6de, wêrby't de skriuwer by it omstaverjen yn ien muoite troch ek it ferhaal wat eigentiidsker makke hat. Fan Durk van der Ploeg kaam de twadde printinge út fan *De jacht* út 1988, destiids it earste diel fan syn monumintale 'Dongeradiel-syklus'. Mei de ferhalebondel *Gjin plak op ierde* en in nije roman oer in wat wrâldfrjemde biblioteekamtner makket dy werprintinge, dat de Feanwâldster skriuwer dit jier fannijs as de meast produktive nei foaren komt. Trinus Riemersma makke ûnder de titel *In fearnhûndert ferhalen* in seleksje út syn eardere bondels. Nije ferhalen waarden skreaun foar in bondel *Fakânsjeferhalen* dy't Friese Pers Boekerij-redaktrise Jelma Knol gearstalde, wylst Jetske Bilker *De moaiste krystferhalen* sammele. It Fries Museum skreau in wedstriid út foar ferhalen oer de 'fabelbisten' fan Tilly Buy en Gerard Groenewoud dy't de nijbou fersiere en ûnder de titel *De bok, it gouden aai en de sân ravens* waarden de bekroande ynstjoerings publisearre yn it Frysk, it Nederlânsk, it Ingelsk en it Dútsk. Yn *It Heerema Kristal* liet Riek Landman fannijs har 'detektives' Anke en Sigrid in misdriuw oplosse, wêrby't se dizze kear net foar in lokaasje yn it bûtenlân keazen hie, mar yn haadsaak tichteby hûs yn

Wumkes.nl

Snits en omkriten bleau. Troch it ûnwierskynlike fan de plot, waard it eins it minste boek yn de rige fan fiif speurdersferhalen en betsjutte dit boek in stap tebek yn fergeliking mei Riek Landman har psychologyske roman *In sterke frou* út 1995. Utjouwerij *Le chat mort* yn Ketlik (Kat-lijk) koe tanksij Harke Bremer en Jarich Hoekstra de rige oersettingen fan strips fuortsette mei aventoeren fan kapitein Rob en Bommelferhalen.

Poëzy

De wichtichste útjefte op it mêd fan de Fryske poëzy wie yn 1996 sûnder mis dy fan de *Samle fersen* fan Douwe Kalma, besoarge troch en mei in nijsgjirrige ynlieding fan de hân fan Jelle Krol. Kalma hat wat de omfang oangiet in yndrukwekkend poëtysk oeuvre neilitten, mar hoewol't der prachtige strofen en rigels yn fûn wurde kinne, sprekke lang net al dy fersen de poëzylêzer fan hjoed-de-dei noch oan. Sa binne de *Samle fersen* net in boek wurden om hielendal te lêzen, mar mear in neislachwurk en in boek om út en troch ris wat yn om te blêdzjen. In bysûndere ynfalshoeke hie Meindert Bijlsma foar syn nije bondel keazen: in jier lang hat de dichter alle sneinen op 'e selde tiid op itselde plakje by de Brakepiip 'in âld stee op 'e romte tusken Arum, Kimswert en Penjum' sitten om ynspiraasje op te dwaan. Dat hat resultearre yn in bondel mei moaie natoerympresjes, mar ek mei gedichten oer de minske en syn bestean. It boek ferskynde by de Koperative Utjowerij, dy't yn 1996 net minder as 9 dichtbondels (fan Benny Holtrop, Jelle de Jong, Jelle Kaspersma, Marten Brouwer, Josse de Haan, Bartle Laverman, Meindert Bijlsma en Trinus Riemersma) útbrocht, dy't omtrint allegearre mei stipe fan it Nederlands Literair Produktie- en Vertalingenfonds útjûn waarden. It Fonds, dat ek de beide Fryske literêre tydskriften subsidiearret, levere sadwaande in wichtige bydrage oan de Fryske literatuer. De troch har tydskriftepublikaasjes al opfallen jonge dichteres Albertina Soepboer (Holwert, 1969) debutearre yn boekfoarm mei de bondel *Gearslach* by útjouwerij Frysk en Frij, mar likegoed troch it Produktiefonds subsidiearre. Hja skriuwt geheimsinnige, fitale poëzy oer de leafde en it libben mei ferrassende natoerbylden. Albertine Soepboer is ien fan de jonge Fryske auteurs dy't yn Grins wenje en har dêr yn literêre fermiddens bewege. In oare debutant is Tsjisse Hettema dy't syn earste bondel *Tsi tsi* yn eigen behear útbrocht. Trinus Riemersma bondele syn earder dichtwurk yn *Argewaasje fûn – argewaasje jûn* en naam dêrmei gâns argewaasje wei, omdat de fersen foarhinne min te finen wiene en troch de eigensinnige stavering ek min te lêzen. It falt op, dat mear âldere dichters yn 1996 de balâns opmakken en de poëtyske rispinge fan nei har heechtijdagen yn de fyftiger en sechstiger jierren sammele hawwe. Fan dy bondels fan Jelle de Jong, Marten Brouwer en Bartle Laverman bliuwt it gefoel oer, dat it moai is, dat har wurk no fêstlein is, mar dat de 'spirit' der wol wat út is. Sawol Harmen Wind (mei *Plak*) as Wilco Berga (mei *De flamingo's fan earder*) bewiisden, dat hja it nivo fan har eardere bondels fêsthâlde koene. Meartalige bondels wiene *Botschaften im Wind* fan Hugo Ernst Käufer mei oersettingen yn it Frysk en it Nederlânsk, Binne Lútsen Boarnstra syn *Levensboom der lage landen*, dat as spesjaal nûmer fan *Hjir* útkaam mei in Fryske en in Ingelske oersetting, *Wetter/water* en *Stilte*, twa poëzybondels yn gearhing mei útstallingen yn it FLMD dêr't njonken de Fryske teksten oersettingen yn it Nederlânsk yn jûn waarden. It COS (sintrum foar ynternasjonale gearwurking) organisearre in poëzyprojekt oer it tema 'Fryslân as multykulturele mienskip'. Ut de bêste fan de 136 ynstjoerings stalde in meartalige sjuery de bondel *Holland*

Wumkes.nl

heeft mooi weer op zondag gear mei fersen yn it Nederlânsk, Frysk, Ingelsk, Frânsk en Stellingwerfsk.

Berneboeken

Fan de 28 titels yn dit skift wiene 12 oersettingen en 16 oarspronklik Fryske boeken. It aksjeboek foar bern, *De reizen fan Tsjam*, fan Willem Tjerkstra (tekst) en Luuk Klazenga (tekeningen) wie it earste oarspronklik Fryske stripboek, dat folslein yn kleur útbrocht waard. Mei't it ek – hoewol net al te serieus – de skiednis fan Fryslân behannelet, is it in echte oanwinst. Fan Josse de Haan syn begjin jierren santich yn 'e mande mei in tal learlingen makke boek *It geheim fan de 7 moskeflappers* kaam in twadde printinge út. De iepenbiere skoalle yn Hjerbeam, dêr't de skriuwer doedestiids ûnderwizer wie, hat no de namme 'De moskeflap' krigen. It is de earste kear, dat in skoalle neamd wurdt nei in Frysk boek. Foar lytse bern binne wer trije 'Stip'-boekjes en twa dieltsje yn de 'Jentsje'-rige útkommen. Nij wie fierder *De stikelbarchjes* fan Rymke Wiersma yn oersetting fan Yolande de Kok en *Do en ik, lytse bear* fan Martin Waddell, dat Clara de Boer-de Jong oerset hat. Oarspronklik wurk wie der foar dy kategory fan de hân fan Diet Huber dy't mei *It telboekje fan Boukje* in ferfolch skreau en tekene op har suksesfolle *It abie fan Boukje*, fan Hubertus de Jong (*Jurre en Burre*) en Riemkje Hoogland-Pitstra (*De Bisteboat*). De Afûk joech foar justjes gruttere bern, de begjinnende lêzers, dit jier trije dieltsjes út dy't skreaun waarden troch Jikkie Ruiter, Syts Thijssen en Mindert Wiynstra. Foar foardragers makke Jurjen van der Meer *Freedtemiddei frij*, foar bern mei nocht oan skiednis kaam behalven *Poehei om in skilderij* fan Popke Popma en Reinder H. Postma *De skat fan jonker Jan* fan Lida Dykstra út. Hanneke de Jong, Anny de Jong en Auck Peanstra soargen ek wer foar nij lêsmateriaal.

Ferskaat

Yn dizze rubryk dêr't fan alles yn gearswile wurdt, treffe wy yn 1996 fjouwer boeken oan dy't mei muzyk te krijen hawwe. It populêre lieteboekje *Fryslân Sjongt* belibbe de 10de printinge, wylst tagelyk in bondel mei deselde lieten foarsjoen fan begelieding útkaam ûnder de titel *Fryslân sjongt en spilet*. Yn *Sjongerderwize* krige it keunstliet syn gerak en yn *Muzyk yn Fryslân* behannelen ûnderskate auteurs aspekten fan it muzyklibben yn it ferline en hjoed- de-dei. Op it mêd fan de nammekunde ferskynde ûnder de titel *Friezen* in bondel stúdzjes oer persoansnammen as nûmer 10 yn de rige 'Fryske Nammen' fan de Fryske Akademy en boppedat as resultaat fan de warberens fan de stúdzjerûnte It Sudertrimdiel *Huzumer nammen* fan Rients Faber. Volkert F. Faltings publisearre *Nordfriesische Grabhügelnamen mit anthroponymen Erstglied*. Op leksikografysk gebiet wiene der ek nije útjeften. Alderearst diel 13 fan it *WFT* (fan 'lofts' oant 'mud') mar ek it *Woordeboek fan 't Bildts* troch H.S. Buwalda, S.H. Buwalda en A.C.B. van der Burg 'met metwerking fan ânderen' en fan W.J. Buma it *Vollständiges Wörterbuch zum westerlauwersschen Jus Municipale Frisonum*. De stúdzje fan it Aldfrysk waard ek ferrike mei *A concise grammar of the Old Frisian dialect of the first Riustring manuscript* fan de hân fan D. Boutkan. Under redaksje fan Ph.H. Breuker kaam it troch in Leidske wurkgroep besoarge *Landrecht der Vriesne* út; it giet hjirby om in transkripsje fan in midsieuske oersetting fan it Lânrjucht (Skeltarjucht) dêr troch N.E. Algra in 'ensyklopedy'.fan it Aldfrysk rjucht oan tafoege is.

Wumkes.nl

Afb. 1. Yn 1996 waard foar de 25ste kear de sutelaksje organisearre

T.B. Hoekema kaam mei in *Beknopte Friese Vormleer* foar it eigentiidske Frysk, dy't earder al yn it Dútsk (fan Claas Riecken) ferskynd wie as *Kurze Formenlehre des Westerlauwersk Frysk*. Foar de grutte groep minsken mei belangstelling foar genealogy yn Fryslân ferskynde it *Frysk Kertiersteateboek* ûnder redaksje fan Melle Koopmans, Andries Koornstra en Reid van der Leij. M.H.H. Engels soarge foar ynventarislisten op guon ek foar de literatuerhistoarisy wichtige kolleksjes, lykas dy op de brieven oan W. Eekhoff, de brievekolleksje fan it Fries Genootschap en hânskriften fan it Fries Genootschap. De Fryske Akademy joech de beide redes dy't har meiwurkers D. Gorter en Ph. H. Breuker by it oanfurdigjen fan harren amt as bysûnder heechlearaar oan de Universiteit van Amsterdam út, respektivelik *Het Fries als kleine Europese taal* en *Obe Postma als auteur van het sublieme*. Yn de huldebondel dy't professor Nils Århammar oanbean krige by syn 65ste jierdei hawwe gâns in rige Fryske akademisy in bydrage levere. Breuker skreau ek dêryn oer Obe Postma, Tony Feitsma behannele de relaasje tusken Joast Halbertsma en Jacob Grimm, wylst Rolf Bremmer, Pieter Breuker, Siebren Dyk, Anne Dykstra, Karin Ebert & Jarich Hoekstra, Karel Gildemacher, Germen de Haan, Pyt Kramer, Arjen Versloot en Oebele Vries ûnderskate ûnderwerpen út de (histoaryske) taalkunde, dialektology, nammekunde en leksikografy behannelen.

Fierders neam ik noch dat yn 1996 it moanneblêd *De Strikel* syn fuortsetting fûn as jierboek ûnder de titel *Nei slutingstiid*, dat Hylke Speerstra by syn ôfskie as haadredakteur fan de *Leeuwarder Courant* ûnder de titel *De Ferteller* in bondel opstellen oanbean krige, dat alve fraachpetearen dy't Henk te Biesebeek foar de radio yn de rin fan de jierren holden hie mei Fryske skriuwers publisearre ûnder de titel *Dea en wille*, dat alwer de twadde printinge fan *De fjouwer evangeeljes op 'e nij ferfryske* út kaam, dat Auke Kok soarge yn *Efkes lins* foar in wurd by in liet foar elke dei' (meditaasjes), mar ik wol, omdat it dochs net slagget en neam alle nijsgjirrige boeken en boekjes dy't der dit jier yn it Frysk en oangeande de Fryske taal- en letterkunde útkommen binne, mar einigje mei trije útjeften fan it FLMD:

Wumkes.nl

diel 5 fan de rige 'Skriuwers yn byld' wijd oan Douwe Kalma, de lêzingen fan it sympoasium oer *Trije Jongfriezen* en in boekje mei ynformaasje oer 24 sutelaksjes gearstald by gelegenheid fan de 25ste.

Beslút

Ut *Friese Boeken Nader Bekeken*, in ûndersyksrapport, dat yn 1996 útbrocht is oan de Stichting It Fryske Boek docht bliken, dat 15% fan de ferkeap fan Fryske boeken yn de sutelaksje plak fynt. Dat is in folle lytser persintaazje as foarhinne wol tocht waard. Fierders docht út it rapport bliken dat yn 1996 29.2% fan de sutelenderwize ferkochte boeken, berneboeken wiene, dêr't it aksjeboek foar bern mei 12.9% dan winliken noch by opteld wurde moat. De ferkeap yn it skift belletry wie 21.3% fan it totaal; poëzy mar 1.3%. It meast ferkocht waard it *Skriuwerskalinderboek* mei 4843 eksimplaren, folge fan it *Bûsboekje* mei 2540 en it berne-aksjeboek mei 2350. Under de 20 meast ferkochte titels binne 10 berneboeken, twa romans fan Riek Landman en twa fan Rink van der Velde en fierders binne de nije printinge fan *Fryslân sjongt* en boeken mei 'stikjes', meditaasjes en koarte ferhalen goed ferkocht. Foar it mear literêre boek wie de belangstelling net grut, mar faaks meie wy der fan útgean, dat de keapers mei nocht oan literatuer de sutelkroade net ôfwachtsje en it hiele jier troch it paad nei de boekhannel wol witte te finen. Auteurs foar folwoeksenen, fan wa't mear as hûndert eksimplaren oan de man/frou brocht binne yn de sutelaksje wiene – njonken de al neamde Riek Landman (2 titels, 1020 ferkochte eksimplaren) en Rink van der Velde (7 titels, 1226) –: Froukje Annema, Hendrik Bijsterveld, Marten de Boer, Abe Brouwer, Rients Gratama, Joke Keizer, Lieuwe Pietersen, Durk van der Ploeg (5 titels, 198 ferkochte eksimplaren), Hylke Speerstra en J. Vledder-Van der Knoop. De bêst ferkochte dichtbondel (41 eksimplaren) wie Swaantsje Duursma har *It gers dat bloeit*, folge fan Bartle Laverman syn *Boerefersen*. De debútbondel fan Albertina Soepboer fûn tidens de boeke-aksje mar 13 keapers. Ek yn dat skift waard it mear populêre dus better ferkocht as it 'dregere' wurk. De wearde fan literêr wurk fan heech nivo, fan fernijende en eksperimintele boeken wurdt fan net ien yn 'e kiif steld, mar om fan sokke útjeften ek in kommersjeel sukses te meitsjen (en sadwaande de mooglikheid te behâlden om sok wurk út te jaan) sil der mear dien wurde moatte oan literatuerûnderwiis, oan foarljochting oer boeken en skriuwers, oan begelieding fan lêzers om belangstelling te ûntwikkeljen. De literêre tydskriften kinne dêr in belangrike rol by spylje, mar ek fan omtinken foar boeken yn kranten, yn populêre radio-en tv-programma's en by lêzingen foar in grutter publyk mei in geunstich effekt ferwachte wurde. De trochsneed Nederlânske lêzer begjint ek net mei Mulisch, Margriet de Moor of A.F.Th. van der Heijden.

Monumintesoarch

S. ten Hoeve

It is gjin spoek dat troch de Fryske monuminten waret, mar de bûnte kjifkrobbe. De Stichting Stuurgroep Bonte Knaagkever te Ljouwert hat yn in rapport oanjûn dat bestriding fan de krobbe en it oanpakken fan de fernielings dy't er oanrjochte hat 38 miljoen gûne kostje moat. De neamde stichting siket mei oare Fryske organisaasjes op it mêd fan monumintesoarch en mei it provinsjaal bestjoer nei mooglikheden de

Wumkes.nl

krêften te bondeljen om in Frysk stipepunt foar monumintesoarch ta stân te bringen en in mienskiplike húsfesting te finen.

De Stichting Karakteristiek Boarnsterhim is oprjochte om yn dy gemeente in advysfunksje te ferfoljen foar monuminte-eigeners.

De gemeente Snits hat in gemeentlike monumintelist ynsteld en wol der likernôch 74 bouwurken út it tiidrek 1850-1940 op pleatst ha. Yn 't earstoan is de proseduere om 10 bouwurken te beskermjen op gong brocht.

Efter de skermen is der tusken oerheden hiel wat te rêden oer de oan gemeenten tawiisde ryksbudzjetten fan restauraasjesubsydzjes. It ryk wol allinne de gemeenten mei in protte monuminten sels noch oer de besteging fan har budzjet kedize litte. Earst like it derop dat dit yn Fryslân allinne de gemeenten Ljouwert en Harns wêze soene. Letter hat steatssiktaris A. Nuis besletten dat gemeenten mei mear as hûndert ryksmonuminten it foech oer de bestimming fan de budzjetten hâlde. Dat binne bûten Harns en Ljouwert de gemeenten Amelân, Littenseradiel, Boarnsterhim, Dongeradiel, Frjentsjeradiel, Gaasterlân-Sleat, Nijefurd, Wûnseradiel, Wymbritseradiel en faaks ek noch Skylge en Tytsjerksteradiel. De provinsje sil oer de besteging fan de budzjetten fan oare gemeenten gean. Sneu foar guon gemeenten is dat it 'Monumenten Selectie Project' foar monuminten út it tiidrek 1850-1940 noch net klear is, want dat sil har monumintetal grif boppe de 100 bringe.

De Nationale Open Monumentendag op 14 septimber hie wer in protte dielnimmers. As alle jierren wie it nijsgjirrichste programma yn Ljouwert dêr't de monuminten fan Lekkum, Miedum en Snakkerbuorren omtinken krigen. It stribjen om op 'e dei yndustriële monuminten ekstra nei foaren te bringen slagge net bot.

Oerheidsgebouwen

Ien fan de wichtichste Fryske monuminten, de Kânselarij te Ljouwert, is restaurearre en geskikt makke foar gebrûk troch it Fries Museum. De ymposante sealen hawwe in ynrjochting krigen dy't se fertsjinje. De eleminten dy't ûnder de balkesolderings hongen binne om de technyske ynstallaasjes yn ûnder te bringen, dogge de romten gjin ûnderstek.

It hout- en natuerstienwurk oan it stedhûs fan Ljouwert hat by ûnderhâldswurk de 18de-ieuske kleuren werom krigen. It oansjen fan it gebou is der libbener fan wurden, mar der is by it haadgebou fan 1715 wol sprake fan in anakronisme no't dizze kleuren kombinearre binne mei de yn empirestyl útfierde roedeferdieling fan de finsters út 1816.

Ien fan de geefste stylkeamers, dy't yn Fryslân bewarre bleauwen, waard foar safier dat koe yn âlde gloarje werombrocht: de fâdekeamer fan it Sint Antoany-gasthús te Boalsert út 1783. Alde kleuren waarden werombrocht op de betimmerings en it snijwurk fan Hermanus Berkebijl en it skildere behang fan Chr.F.F. Franck ûndergiene in restauraasje. Spitich is it dat in nijsgjirrige betegeling fan it Harnzer bedriuw fan J. van Hulst út 1920 ferlern gie.

Klokhuzen, tuorren, tsjerken, oargels

Oer klokhuzen is wat 1996 oanbelanget neat te melden. Tsjerketuorren wiene yn it nijs troch it proefproses dat op inisjatyf fan de Stichting Behoud Kerkelijke Gebouwen en mei meiwurking fan de Afdeling Friesland van de Vereniging van Kerkvoogdijen in de Nederlandse Hervormde Kerk oer de eigendomssitewaasje fan dy tuorren fierd waard troch tsjerkfâdijen fan Dearsum, Tersoal, Mullum, Miedum en

Wumkes.nl

Goutum tsjin de gemeenten Boarnsterhim, Harns en Ljouwert. De tsjerkfâdijen waarden troch de Ljouwerter rjochtbank net yn it gelyk steld yn har eask dat de gemeenten it eigendom fan dy tuorren erkenne moatte op grûn fan de út 1798 datearjende Additionele Artikelen tot de Staatsregeling. De tsjerkfâdijen binne op fan de útspraak fan de rjochtbank yn heger berop gien.

De gemeente Gaasterlân-Sleat wol fan de *f* 350.000,- dy't foar monumintesoarch beskikber steld is in grut part besteegje foar ûnderhâld fan tsjerketuorren dy't de gemeente yn behear hat. Yn Ljouwert wurdt de restauraasje fan de Aldehou taret. De restauraasje fan de toer fan de RK St. Werenfridustsjerke liket fuortset wurde te kinnen neidat it wurk stûke troch in protte skeel oer de finansiering fan ôffallers. De toer fan in oare RK tsjerke, dy fan Wâldsein út 1927, waard yngeand opknapt. Ynboude tuorren by de Herfoarme tsjerken fan Heech, Lippenhuzen en Wolsum ûndergiene in restauraasje. Yn Wolsum kaam noch wat midsieusk mitselwurk foar it ljocht. De frij jonge tsjerketoer te Surch út 1913 waard yngeand restaurearre. Hieltiten bringe tsjerkebestjoeren fan aloan lytser wurdende mienskippen it noch op har tuorren en tsjerken op te knappen, mar bytiden moatte se it opjaan. Dat de yn 1907 boude Herfoarme tsjerke fan De Tynje in wenning waard joech gjin opskuor. Dy wie der al by de sloop fan de meniste fermanje fan Harns. De 117 leden fan de meniste gemeente seagen gjin kâns harren tsjerkegebou yn stân te hâlden. It út 1857 datearjende gebou wie in nijsgjirrige neifolging fan de herfoarme tsjerke fan Harns út 1775. It is tige spitich dat it monumint ferlern gien is, mar it falt de meniste tsjerkerie fan Harns net te ferwiten. As wy as mienskip wolle dat monuminten yn stân holden wurde, moatte der ek mienskipsjilden en -soarch oan jûn wurde.

De 144 leden fan de meniste gemeente fan Snits slagge it har monumintale fermanje al restaurearre te krijen. It neoklassisistyske bouwurk is fan 1842 en Pieter Jentjes Rollema makke der it ûntwerp foar. It gebou wie yn de rin fan 'e jierren skeind mar hat no wer oansjen wûn, ûnder oaren troch de rekonstruksje fan in grut rút yn 'e foargevel en it wer pleatsen fan in stek op it foarplein. De Stichting Alde Fryske Tsjerken naam de midsieuske tsjerke fan Olterterp oer fan de tsjerkfâdij dêre, mar de stichting kin net ûnbeheind tsjerkegebouwen oernimme en alhiel net as dy gjin of in lytse monumintale wearde ha. Der is troch de tsjerkfâdij in sloopfergunning oanfrege foar de yn 1886 boude tsjerke fan Jislum, wol byldbepalend foar it doarp mar net fan monumintale wearde. De Stichting Vrienden van het Roodkerkje makke ferskate plannen dy't tsjinstber wêze moatte oan it yn stân hâlden fan de tsjerke fan Readtsjerk. De tsjerke fan Swichum, sa is tasein, kin yn eigendom oernommen wurde troch de Stichting Alde Fryske Tsjerken, mar oft dat nedich wêze sil moat noch bliken dwaan. De stichting dy't it gebou no foar goed in miljoen gûne restaurearje lit, buorket goed en hâldt it gebou faaks ek wol op 'e noed.

In yngeande restauraasje wie dy fan de tsjerke fan Ie, dy't wer in pronkstik wurden is yn it beskerme doarpsgesicht. It ynterieur hat wûn troch de mahoanjebeskildering fan it meubilêr en it ferguldzjen fan houtsnijwurk. De tsjerke fan De Knipe is fan binnen en bûten ek alhiel opknapt en de werom brochte âlde kleuren hawwe it eartiids neatsizzende ynterieur alluere jûn. Fan de tsjerken fan Hylpen, Lippenhuzen en Ljussens en fan de RK Bonifatiustsjerke te Ljouwert waard it eksterieur ûnder hannen nommen. Der is begûn mei de tariedings foar de restauraasje fan de tige wichtige, foar in part romaanske tsjerke fan Kimswert mei syn weardefolle 17de-ieuske ynterieur. Fanwegen jildkrapte is de restauraasje fan de tsjerke fan Wytmarsum stillein. It gebou hat slim te lijen fan de bûnte kjifkrobbe.

Wumkes.nl

Fan in pear tsjerkegebouwen is it ynterieur alhiel opknapt: dy fan Ryptsjerk, Ternaard en Wjelsryp. Yn de earstneamde tsjerken is it meubilêr yngeand ûnder hannen nommen en binne de grêfstiennen wer yn 't sicht brocht.

Yn 1955 waard yn de tsjerke fan Wjelsryp it houtwurk mei it swierige Loadewyk XV-snijwurk út 1759 blaugriis en wyt ferve omdat de tiidgeast om in ljochtere tsjerke-ynrjochting frege. Lykas yn mear plakken krige men yn Wjelsryp der no spyt fan dat men eartiids de histoaryske kleuren oerferve hie. Jild om de oarspronklike mahoanjebeskildering werom te bringen wie der net, mar wol is in dekkende beskildering in mahoanje kleur oanbrocht, wylst it snijwurk wyt litten is mei op 'e preekstoel aksinten fan blêdgoud.

In grut, skildere memoarjeboerd út 1690 foar de woldwaner fan de Luterske tsjerke yn Ljouwert, Andreas Möller, is restaurearre en ferhuze fan efter it oargel wei nei in plak foar yn tsjerke. De hear Leo Ritsma, dy't al mear roukassen opknapte, naam as frijwilliger no dy út 'e tsjerke fan Bûtenpost ûnder hannen. Yn Warkum wurdt der wurk fan makke parten fan it koarhek út 1569 en fan it doophek út 1718 wer in plak te jaan yn de St. Gertrudistsjerke. De weardefolle ynterieurstikken waarden by de tsjerkerestauraasje tusken 1939 en 1951 opromme om it gebou nei de útgongspunten fan de doetiidske liturgyske beweging ynrjochtsje te kinnen. Fan in koetshús ferhuzen se nei de toer en doe nei in loads fan it gasfabryk, mar yn 1982 kamen se yn in opslachromte by de tsjerke werom.

By restauraasje giet it net altiten krekt om en ta. Sa koe – it is skandlik – yn 1989 út de Boalserter Martinitsjerke in muorreskildering foar Wytske Heerma út 1573 by fersin fernield wurde. Jan Murk de Vries makke no in frije neifolging fan de skildering.

Tagelyk mei it opkreazjen fan it tsjerkhôf fan Skillaard waard dêr de mitsele tagong kreas fernijd. De eartiids sa rike tsjerkfâdij fan Mantgum liet yn 1863 troch B.E. Mohrman fan Ljouwert yn yndrukwekkend izeren tsjerkhôfstek meitsje. Dat is no restaurearre foar mar leafst *f* 362.000,-. It stek hat syn âlde karakter beholden yn tsjinstelling ta guon oare Fryske tsjerkhôfstekken dy't de ôfrûne jierren ûnder it mom fan restauraasje alhiel ferfongen binne troch nije, út België ôfkomstige, yn searjeproduksje makke stekken.

It wichtige tsjerke-oargel te Reduzum, yn 1785 boud troch Albertus van Gruisen, ûndergie in yngeande restauraasje. Dêrtroch waard it wer goed bespylber, mar wûn ek de majestueuze klank fan it ynstrumint noch oan glâns. It nijsgjirrige oargeltsje fan likernôch 1675 yn de tsjerke fan Ried mei syn bysûndere skyn-rêchposityf kin nei in restauraasje foar it earst nei 10 jier ek wer klinke. It oargel yn de tsjerke fan Haskerhoarne ûndergie ek in restauraasje. It ynstrumint, dat yn 1873 yn de tsjerke pleatst waard, kaam doe út de tsjerke fan De Jouwer en moat om 1750 hinne boud wêze mei gebrûk meitsjen fan 17de-ieusk piipwurk. In bysûnder elemint yn it Fryske oargellânskip is it romantyske oargel yn de RK St. Vituststjerke te Blauhûs. Dat ynstrumint, dat yn 1924 levere waard troch Firma Rohlfing te Osnabrück, waard ek folslein restaurearre.

Huzen, bedriuwsgebouwen en wettersteatswurken

It wichtichste hûs fan Fryslân wie it Steedhâlderlik Hôf (yn de 19de ieu Keninklik Paleis) te Ljouwert. Yn 1972 droech keninginne Juliana it oer oan de stêd Ljouwert en dy droech it okkerjiers oer oan de Stichting Kultuer en Toerisme yn Fryslân. Dy Stichting brocht der stedsloazjeminten en oare hoarekafunksjes yn. Fan it slim ferfallen gebou is de technyske steat no alhiel ferbettere. Oan de efterkant binnen

Wumkes.nl

tafoegings yn hjoeddeiske styl komd om de brûkberheid te ferbetterjen. Weardefolle yntérieurûnderdielen yn de monumintale sealen binne restaurearre. Yn Ljouwert dêr't men in protte docht oan kleur op monuminten, moasten de bepleistere muorren fansels ek kleur krije en terjochte, mar wol spitich dat dit in kleur rôze wurden is, dy't – tinkt my – op histoaryske grûnen net te ferdigenjen is. Bij it oare Ljouwerter paleis, It Princessehof, is it stek dat it foarplein ôfslút, restaurearre.

It unike, yn oarsprong 15de-ieuske Dekemastate te Jelsum is foar it earst yn syn bestean ferkocht. De famylje Van Wageningen, dy't it hûs langer as twa ieuwen bewenne, hat it oerdroegen oan de Stichting Old Burger Weeshuis te Ljouwert. Dy sil in aparte stichting oprjochtsje foar it restaurearjen en behearen fan de state, dy't slim ferfallen is. It koe net oars, mar it is wol spitich dat de ieuwenlang bestien hawwende trije-ienheid fan hûs, ynventaris en bewenners no ferbrutsen is. In oar aadlik wenhûs, Oenemastate op It Hearrenfean, hat it tige nijsgjirrich beskildere plafond dat yn 1663 makke is troch de Amsterdammer Matthias van Pellecom. Ta restauraasje waard in oanset dien, mar it wurk stûke letter fanwegen hege kosten: *f* 150.000,-.

Hieltiten geane der noch wer monumintale boerepleatsen ferlern, no bygelyks yn Oranjewâld dêr't de Prinsenhoeve, in 19de-ieuske kop-hals-romp-pleats útbaarnde.

De gemeente Ljouwert wol de restanten fan de yn 1994 útbaarnde mole oan it Skieppedykje dêre nei Burchwert ta ha foar de Aylvapolder. By it Otterpark Aqua Lutra is in spinnekopsmole wer opboud. Dy mole waard yn 1860 boud foar de Himrikpolder by Huzum. Yn 1951 kaam er by de Grutte Wielen te stean. In stoarm yn 1972 en letter in brân makke der in boufal fan, mar no is it wer in pronkje. De gemeente Littenseradiel besiket trije molen oer te dwaan oan de Stichting De Fryske Mole: de Van der Meer's Mole te Winsum, de spinnekopsmole by Wieuwens ûnder Easterlittens en de Rispensermole by Easterein. De gemeente Nijefurd draacht de mole De Vlijt te Koudum oer oan de Workumer Molestichting dy't de namme Molestichting Nijefurd krije sil. Twa grutte wettermolen waarden restaurearre: de Bullemole by Lekkum en de Kievit tusken Menaam en Berltsum. De Boarnsweachster Mole út 1782 kin foar it earst sûnt 1926 wer mealle. Oan de rekonstruksje fan de bysûndere, achtkante spinnekop 'Doris Mooltsje' te Aldegea (W) waard trochwurke. Der is in ûndersyk op gong brocht om te besjen oft der mooglikheden binne ta restauraasje te kommen fan de weetmole yn De Blesse. De gemeente Amelân joech subsydzje foar it ta stân bringen fan bygebouwen by de weetmole De Verwachting te Hollum en De Phenix te Nes. Mear as tsien 'Amerikaanske' wynmotors yn Fryslân meitsje kâns om op de list fan beskerme ryksmonuminten te kommen. Yn it begjin fan de 20ste ieu makke de Dryltser firma Gebroeders Bakker der in protte fan. De gruttere eksimplaren fan it merk Herkules komme út Dresden, sa ek dy te Weidum dy't no restaurearre is. De gemeente Wûnseradiel naam de Jousterpster mole oer fan it wetterskip It Marnelân en dat mei restauraasje as doel. Der wurdt war dien de wynmotors yn it Heidenskip en by Teroele ek opknapt te krijen.

In apart bedriuwsgebou wie it út 1849 datearjende tolhûs oan de Grinzer Strjitwei te Boerum. It is ôfbrutsen en sil wer opboud wurde yn it plakje Holland yn Michigan yn Amearika. Dêr sil it út 1880 datearjende skoaltsje fan Rottum ek hinne. De karakteristike Boalserter Suvelskoalle út 1904 en 1916 is ferkocht oan in partikulier, dy't hooplik de monumintale wearde fan it kompleks noedzje sil. Foar restauraasje fan fabryksgebouwen út 1820 en 1900 fan it 400 jier âlde ierdewurkbedriuw Koninklijke Tichelaar te Makkum binne plannen makke. It eardere RK

Wumkes.nl

Verenigingsgebouw te Frentsjer liket no restaurearre wurde te kinnen. It is wol skande dat troch fandalen de sa rike jugendstildekoraasje skeind is fan dit monumintale bouwurk dêr't architekt Nicolaas Adema yn 1909 it ûntwerp foar makke. It meast monumintale wettersteatswurk fan Fryslân, de Slachtedyk, ferlear nei in ieuwenâlde skiednis syn funksje as slieperdyk fan Raerd troch Westergoa nei Roptasyl ta. De needwetterkearing by Kiestersyl yn it Van Harinxmakanaal is opromme en no hat it fansels gjin doel mear en hâld de wetterkearings by de oare silen yn stân. De sylsbalken dy't oeral noch klear leine om se yn gefal fan need yn sluven yn de silen sakje te litten, sille aanst wol opromme wurde en sa ferdwine histoaryske eleminten út it lânskip. De karakteristike flapbrêge oer de Swette by de Laatste Stuiver te Snits is foar *f* 400.000.- opknapt. Yn Nij Beets stribbet men der nei it yn 1925 boude Sudergemaal by de Nije Feart wer gongber te meitsjen.

Literatuer

De rispinge oan literatuer oer Fryske Monuminten wie foar 1996 lyts. Der kamen net mear fiif mar fjouwer Monument van de Maand-boekjes út: *Doopsgezind Friesland – Het land van Menno Simons* troch Beno Hofman, *Friese Nassaus uit de schaduw* troch Hugo Kingmans, *Leeuwarden marktstad door de eeuwen heen* troch Harm Nijboer en *Malen om het peil – enkele gemalen in Friesland en hun achtergrond* troch Elizabeth de Groot. Foar in breed publyk ornearre is in boekje *Franeker weerspiegeld*, dat Geale Groen en Joan van de Brug skreaun ha oer monumintale gebouwen yn de Akedemystêd. Yn de *Nieuwsbrief van de Studiegroep Geschiedenis Leeuwarden* (nr. 31, juny 1996) is in artikel opnommen fan A.J. Veeman, 'Historische en bouwkundige beschrijving van een Leeuwarder poortgebouw' en dat is de Wurdumerpoarte.

Earder haw ik it al ris nei foaren brocht dat men út guon monografyen oer monuminten suver konkludearje moat dat Nederlân boppe Swol neat hat dat de muoite fan it beskriuwen wurdich is. Yn *Bomen en Monumenten*, skreaun troch N.C.M. Maas en útjûn troch de Rijksdienst voor de Monumentenzorg (Restauratie Vademecum bijdrage nr.16) komt Fryslân ek amper oan bod. Fan de 444 ôfbyldings binne der tsien mei in Frysk ûnderwerp en dêrfan wurde fjouwer net neamd yn it Plaknammeregister: Eanjum, Balk, Skiermûntseach en Flylân. It boek giet bygelyks wiidweidich op etaazjelinebeammen yn, mar neamt it ferneamde eksimplaar by de Ljouwerter Brol net, wylst der genôch literatuer oer is. It tinklik earste publike stedspark fan Nederlân, Het Bosch te Snits út 1810, wurdt net neamd en ferneamde beamkwekerijen as dy fan Wybren Krijns en Krijn Wybrens op 'e Jouwer en fan de famylje Bosgra te Burgum komme net oan 'e oarder.

In auteur dy't wol op Fryslân komt is Thomas H. van der Dunk yn syn artikel 'De toren als theoretisch probleem in de classicistische bouwkunst' in het *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 1996-14. Hy behannelet dêryn de tuorren fan De Lemmer (1716), Hylpen (1724), Aldeboarn (1737) en Langwar (1777).

Yn de rige publikaasjes fan de Stichting Alde Fryske Tsjerken, *De Keppelstok*, publisearren J.T. Nielsen oer 'Friese Vermaningen achteraf' en S. ten Hoeve oer 'Windvanen op Friese torens en kerken'. Beide auteurs hawwe der nei stribbe in folslein oersjoch te jaan.

Yn it *Jaarboek voor Liturgieonderzoek* 12 (1996) skreau Regn. Steensma oer 'Lex speculum maledictionis'. De voorstelling van 'wet en evangelie' in het Friese kerkinterieur van de 17de en 18de eeuw'. Dit en oare tema's waarden ek oan 'e

Wumkes.nl

oarder steld op it yn Kimswert holden sympoasium *Het Friese kerkinterieur in breder perspectief.* W.J. Dorgelo fersoarge de publikaasje *Orgels, organisten en kosters van de Grote- of Martinikerk te Bolsward.*

Yn it troch de Fryske Akademy útjûne sammelwurk *Muzyk yn Fryslân* hawwe Theo Lambooij silger, Bernard Smilde en Jan Jongepier in haadstik skreaun oer 'Oargels, oargelbouwers en oargelisten' en dêryn de skiednis fan de oargelbou goed op in rychje set. Yn itselde boek skreau Auke de Boer it haadstik 'Klokken, klokkespullen en klokkenisten' dat ek in folslein oersjoch is. Tige hommels einige de útjouwer/auteur fan it oargelperiodyk *De Mixtuur* mei de útjefte. Yn nr. 83 (augustus 1996) waard noch in wichtich Frysk ûnderwerp oan 'e oarder steld troch Victor Timmer: 'RK orgelbezit in Friesland omstreeks het begin der Herleving'. Hij beskriuwt de sitewaasje om 1854 hinne en behannelet oargels yn de RK tsjerken fan Heech, 't Hearrenfean, Sleat, Snits, Steggerda en Wergea.

Net publisearre mar wol om yn te sjen, beskikber steld yn Museum Willem van Haren op It Hearrenfean, binne in protte gegevens oer de huzen en oare gebouwen yn de Feankoloanje fan in part fan in grutte makette fan 't Hearrenfean om likernôch 1830 hinne.

Rita L.P. Mulder-Radetsky skreau *De tuinen van Heringastate en het Poptagasthuis te Marssum.* It argyf fan de gemeente Littenseradiel is begûn mei it yn eigen behear útjaan fan publikaasjes yn in rige *Tusken Middelsee en Slachte.* Dêryn wurdt ek oandacht bestege oan al of net mear besteande monuminten: 'Tjessingastate', 'De stoomzuivelfabriek 'Klimop' te Winsum' en 'De draaibruggen te Bruggeburen'.

Wumkes.nl

Wumkes.nl

Archeologische kroniek van Friesland over 1996

J.M. Bos

Dit is de tweede van een nieuwe serie jaarlijkse archeologische kronieken in *De Vrije Fries*. Dank gaat weer uit naar allen die op enige wijze bijdroegen.

Boarnsterhim: Akkrum/Nes (H. de Jong)
Tijdens infrastructurele werken in het gebied ten noorden van Akkrum en Nes zijn diverse waarnemingen verricht. S. van der Meulen uit Donkerbroek meldde de vondst van een aantal scherven uit het begin van de jaartelling, die mogelijk afkomstig zijn van een overslibd terpje.

Op verzoek van Staatsbosbeheer en de Landinrichtingsdienst werden aan de westzijde van de Bokkumermeer in een pas gegraven waterpartij een aantal in het veen gegraven stroken bekeken. Deze stroken zijn, mogelijk tijdens de Duinkerke II-transgressie, met klei opgevuld. Enkele liggen in het verlengde van nabijgelegen sloten. Voor de andere valt geen verklaring te geven, hoewel turf- en/of zoutwinning niet worden uitgesloten.

Bij de aanleg van een ontsluitingsweg ten zuiden van de boerderij Bokkum werden een aantal slenken en tevens sloten en afvalkuilen uit de terpentijd zichtbaar. Op verzoek van de stichting 'Akkrum Ald en Nij' is met de vastlegging van de sporen een begin gemaakt. Aan de zuidzijde van de weg werden op een pas geploegd weiland talrijke scherven verzameld. Van een deel hiervan kon bij determinatie de volgende tweedeling worden vastgesteld: a. inheems en Romeins uit de eerste eeuwen van de jaartelling, en b. Merovingisch, Karolingisch en jonger uit globaal de periode 600 - 1200 AD.

Op het perceel bevindt zich ook de zogenaamde Bokkumer Bult, waarvan de precieze ontstaanswijze vooralsnog onduidelijk is.

Bolsward: Groot Eekwerd
Het archeologisch adviesbureau RAAP deed archiefonderzoek, hoogtemetingen en booronderzoek naar de (voormalige) terp Groot Eekwerd (10E 65 van de Monumentenkaart). Het onderzoek is uitgevoerd als onderdeel van het project Bescherming op Maat, naar aanleiding van het voorontwerp- Bestemmingsplan Fûgelkrite 1996, dat voorziet in bescherming van het terrein.

Het onderzoek wees uit dat de terp weliswaar aan afgraving ten prooi is gevallen, maar dat binnen het perceel ook nog stukken te vinden zijn met een ongestoord, vondstrijk en stratigrafisch gevarieerd terpaardepakket. De terp lijkt enkele malen uitgebreid te zijn, waarmee ruimte werd gecreëerd voor meerdere boerderijplaatsen. Ten opzichte van de directe omgeving tekenen de verschillende verhogingen zich duidelijk af; het ensemble wordt begrensd door een fraaie kronkelende (terp)sloot.

De conclusie van het gehele onderzoek luidt dat het onderzochte gebied archeologisch, cultuurlandschappelijk en cultuurhistorisch waardevol is; de voorgenomen bescherming van het terrein is dus terecht. Literatuur: De Langen & Perger, 1997.

Wumkes.nl

Dongeradeel: Ezumazijl
In opdracht van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek verrichtte de Groninger Vakgroep Archeologie een inventarisatie in het tracé van geplande gasleidingen tussen Anjum en Grijpskerk. Daarbij bleek het object Dijkshorne 6E 16 van de Monumentenkaart ten onrechte te zijn aangemerkt als terp. De terpzolen Ezumazijl 6E 15+46 en Ezumazijl - Munnikhûs daarentegen hebben duidelijk wel archeologische potentie; aanbevolen werd hier aanvullend onderzoek te doen laten plaatsvinden. Literatuur: Dijkstra & Essink, 1996.

Gaasterlân-Sleat: Rijs (J.N. Lanting)
Sinds 1849 is aangenomen dat het in dat jaar ontdekte en vernielde steengraf bij Rijs een hunebed is geweest van het type waarvan in Drenthe en Groningen nog 54 exemplaren bekend zijn. Zorgvuldig lezen van de publicaties van Janssen (1850; 1853) en Van Giffen (1924; 1925) bracht me er echter toe aan deze verklaring te twijfelen. Bovendien was op grond van waarnemingen van Janssen en Van Giffen aannemelijk dat de bult grond boven het steengraf een stuifbult zou zijn. Een na-onderzoek, met name van de heuvel, was daarom gewenst.

Het steengraf van Rijs werd begin maart 1849 ontdekt bij het graven van ontwateringsgreppels. Het werd vrijwel meteen vernield. Janssen bezocht op 26 mei de vindplaats en sprak met H.W. Kouwenhoven, de arbeider die het graf had gevonden. De heuvel was toen al in de oude vorm hersteld en de stenen waren grotendeels al in stukken geslagen en afgevoerd.

Het graf zou een rechthoekig keldertje met inwendige afmetingen van ca. 5 x 1,75 m zijn geweest, dat echter niet (meer) compleet was. In de zuidelijke lange zijde ontbraken drie stenen. In zijn latere publicatie voegt Janssen daaraan toe dat ook de westelijke sluitsteen afwezig was geweest, in tegenstelling tot wat hij eerder schreef. De grootste steen was de oostelijke sluitsteen, die 1,14 m hoog en breed en 0,58 m dik zou zijn geweest. De lange zijden van de kelder waren van stenen met een middellijn van ca. 0,5 m opgezet, zoals Janssen met nadruk vermeldt. De ruimten tussen de grote stenen waren met steenbrokken opgevuld; de bodem was geplaveid met kleine steentjes. Dekstenen waren niet aanwezig, ook niet op het intacte oostelijke deel van het graf.

Afb. 1. Bij de opgraving in Rijs in 1922 door A.E. van Giffen (links op de foto). Archief vakgroep Archeologie RUG

Wumkes.nl

In 1922 stelde Van Giffen een onderzoek in. De plattegrond van het steengraf die hij vrijlegde in de vorm van extractiekuilen, maakte een onregelmatige indruk. Belangrijk is dat Van Giffen ook aan de westzijde een extractiekuil vond. Er heeft daar dus ooit een steen gestaan, al was die in 1849 niet meer aanwezig. Ook de zuidelijke lange zijde is ooit volledig geweest.

Het is niet zo moeilijk om op de plattegrond van de extractiekuilen een regelmatige, rechthoekige steenconstructie met inwendige afmetingen van ca. 4,5 x 1,2 m te projecteren, dus korter en aanzienlijk smaller dan Janssen op gezag van Kouwenhoven aangaf.

De profieltekeningen laten zien dat de bovenkant van een harde infiltratielaag ('oerbank') op ca. 1,50 +NAP ligt, en dat een humeuze laag aanwezig is bij ca. 1,75 +NAP. Verder lijkt een heuveltje aanwezig, waarvan de top bij ca. 2,35 +NAP lag. Zowel in noordelijke als in zuidelijke richting is een talud zichtbaar. Op de heuvel ligt een laag losse grond, die tot ca. 3,0 +NAP reikt.

In 1996 werd een 10 m lange sleuf gegraven tussen de ontwateringsgreppel over het westelijke uiteinde van het steengraf en de ca. 6 m westelijk daarvan lopende parallelle ontwateringsgreppel, en wel zo dat de sleuf aan de NW- zijde min of meer aansloot bij Van Giffens werkput.

In het profiel van de sleuf zien we onderin een geleidelijk van ZO naar NW oplopend bodemprofiel, bestaande uit een 5 cm dikke zwarte humuslaag, een ca. 30 cm dikke grijze uitspoelingslaag ('loodzand') en een ca. 30 cm dikke harde, donkerbruine inspoelingszone ('oerbank'). Op dit bodemprofiel ligt een pakket opgestoven zand, waarin meerdere fases zijn te herkennen. Er is een poging gedaan deze overstuiving te stoppen door het leggen van grote plaggen. Dat heeft niet geholpen, want de plaggen zijn met stuifzand bedekt. Op het stuifzandpakket heeft zich een humuslaag gevormd (het maaiveld van 1849!) en in het pakket is een begin van bodemvorming zichtbaar. Dit wijst erop dat de overstuiving niet kort voor 1849 heeft plaatsgevonden, maar enkele eeuwen daarvoor. Op de humuslaag van 1849 ligt een 30-40 cm dik pakket losse grond, die uit de ontwateringsgreppels is opgespit.

Bij het NW-uiteinde van de sleuf is het beeld echter anders: over een lengte van 2,5 m is het talud van een laag, grijszandig heuveltje aanwezig. Onder dit heuveltje is een oud maaiveld in de vorm van een dun, zwart humuslaagje zichtbaar. Het heuveltje is bij het uiteinde van de sleuf ca. 40 cm hoog.

Het kost geen moeite om de waarnemingen in de sleuf vast te knopen aan die van 1922. Van Giffens vaste grond correspondeert met de zware oerbank, zijn humeuze laagje met veldkeien met het maaiveld onder het heuveltje, zijn 'maaiveld' met de bovenzijde van het heuveltje. Alleen in het pakket 'losse grond' blijkt veel meer structuur aanwezig dan Van Giffen suggereerde. Op de foto's van 1922 is herkenbaar dat ook in de oostelijke steilkant van de opgravingsput plaggen voorkomen in de laag grond op het heuveltje.

In 1922 werd de vaste grond binnen het steengraf bij ca. 1,12 +NAP aangetroffen; de extractiekuilen waren slechts enkele centimeters dieper. Aangenomen mag worden dat de bodem van de oorspronkelijke funderingskuil niet veel hoger gelegen zal hebben. Dat betekent dat de funderingskuil dus ca. 0,6 m diep was, wat inhoudt dat de meeste stenen niet boven de funderingskuil uitstaken, met uitzondering van de oostelijke sluitsteen.

Rond en over het steengraf werd een aarden heuvel opgeworpen, waarvan de voet zo'n 5 m buiten de buitenzijde van de stenen lag. De hoogte bedroeg ca. 0,5

Wunker.nl

m. Dat houdt overigens wel in dat zelfs de grootste steen die in 1849 werd aangetroffen, niet meer zichtbaar was na het opwerpen van de heuvel.

Het is onderhand duidelijk dat het steengraf van Rijs in vele opzichten afwijkt van het 'Drentse' hunebed. Het is dan ook geen hunebed, maar moet tot de zogenaamde steenkisten worden gerekend. Deze werden door dezelfde mensen vervaardigd die de hunebedden bouwden, en constructief hebben beide graftypen dan ook veel gemeen. Voor zover we kunnen nagaan zit het verschil in het formaat van de stenen, de grotendeels ondergrondse aanleg van steenkisten, het ontbreken van een ingang en het ontbreken van dekstenen. Uit Nederland en Noordwest-Duitsland zijn echter slechts enkele goed opgegraven steenkisten bekend. We moeten daarom voorzichtig zijn met generalisaties. De beste tegenhangers van Rijs werden opgegraven in Diever en in Heveskesklooster bij Delfzijl.

Aangenomen kan worden dat steenkisten aan het oppervlak herkenbaar waren en dientengevolge ook hergebruikt konden worden. Literatuur: Lanting, 1997.

Harlingen: Wijnaldum

G. van Dijk uit St. Annaparochie detecteerde hier een onregelmatig gevormde, piramidale bronzen knop. Het is een kleine, onaanzienlijke aanwinst voor het bestand aan zwaardbinders, zoals dat in de vorige kroniek onder 'Franekeradeel: Dongjum' werd geïnventariseerd (Bos, 1996, 132). Het grondvlak meet ca. 20 x 15 mm, bij een hoogte van 10 mm. Gezien deze kleine afmetingen is enige twijfel over de interpretatie op zijn plaats.

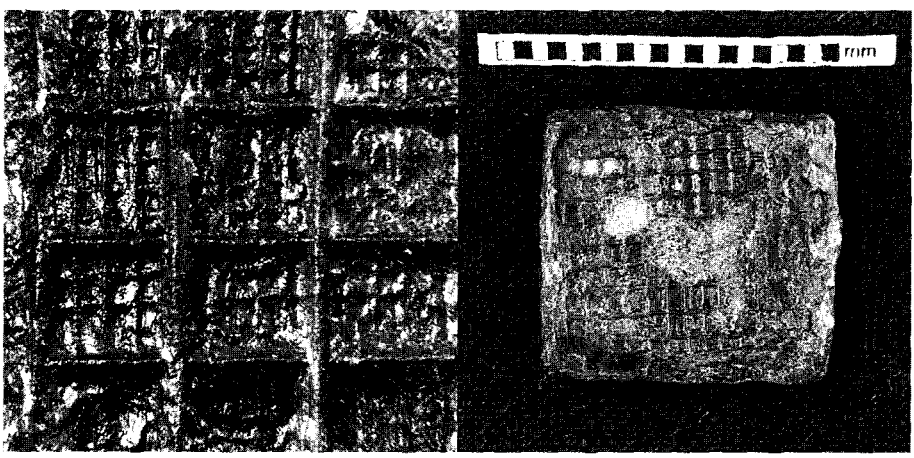

Afb. 2. De matrijs van Wijnaldum (gemeente Harlingen), met een detailopname. Foto's C.G. Koopstra, vakgroep Archeologie RUG

Harlingen: Wijnaldum (Tjitsma)

Detector-amateur G. van Dijk uit St. Annaparochie meldde de vondst op de terp van de opgravingen van 1991-'93 van een goudbaartje. Het baartje weegt 3,0 gram, en heeft een vergelijkbare vorm als de eerder gevonden zilverbaartjes (Bos, 1995, 143).

De edelsmidsactiviteiten op Tjitsma stonden dit jaar volop in de belangstelling

Wunkes.nl

door een 'verlate' opgravingsvondst: in het laboratorium werd bij het schoonmaken van de laatste metaalvondsten een matrijsje ontdekt, waarmee het fijne raster in het goudblad onder het almandijn van 6e-7e- eeuwse topsieraden kon worden aangebracht. Gemiddeld zijn zestien vierkantjes per vierkante millimeter te onderscheiden. Literatuur: Bos & Nijboer, 1997a; Bos & Nijboer, 1997b.

Heerenveen: De Deelen (H. de Jong)
Jaarlijks worden in dit natuurgebied in het aanwezige veenpakket, in opdracht van de eigenaar (Staatsbosbeheer), nieuwe petgaten gegraven. Deze hebben in eerste aanleg een lengte van ruim 500 meter, bij een breedte van zeven meter. Evenals voorgaande jaren kwamen ook nu weer sporen van menselijke activiteiten te voorschijn. Zelden waren ze zo duidelijk als in dit verslagjaar. Opvallend was het recordaantal van 23 waterputten, dat op een relatief klein oppervlak (40 x 7 m) werd gevonden. Uit enkele onderzochte putten kwam enig bewerkt hout, alsmede een twintigtal scherven van kogelpotaardewerk uit de 11e tot 13e eeuw.

Een opmerkelijk gegeven was dat over het gehele traject een aantal stroken kon worden waargenomen waarvan de lengte varieerde van enkele meters tot bijna honderd meter. De breedte was ongeveer een meter. Hier en daar goed zichtbare insnijdingen van 11-13 cm breedte worden aan turfwinning toegeschreven. Door oversnijdingen kon worden vastgesteld dat deze stroken ouder zijn dan de waterputten.

Heerenveen: Oudeschoot (H. de Jong)
Op verzoek van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek werd nabij de kerk van Oudeschoot een van kleine gele bakstenen opgetrokken waterput bekeken. Deze mogelijk uit de 18e eeuw daterende put werd bij het graven van een sleuf voor een gasleiding aangetroffen. Functionarissen van de Gasunie hadden de vondst gemeld, en verleenden alle medewerking.

Kollumerland c.a.: Burum
In verband met de keuze van nieuwbouwlocaties door de gemeente, voerde RAAP Noord-Nederland in opdracht van de provincie een kwaliteitsbepalend onderzoek uit naar het nog niet bebouwde zuidelijke deel van de terpen die samen dit dorp vormen. Dit terrein staat op de Archeologische Monumentenkaart als nummer 6F 2. Ter plekke bevindt zich een pleistocene opduiking, afgedekt door kleiafzettingen; daar weer overheen zijn waarschijnlijk vanaf ca. 1000 AD terplagen opgeworpen. Deze terp vormde een aparte eenheid, die pas later met de kerkterp is samengegroeid. Het terrein ligt aan de randzone van de terp.

De waarnemingen hebben geleid tot de aanbeveling het terrein zo mogelijk te sparen, een aanbeveling die de gemeente inmiddels heeft overgenomen. Literatuur: De Langen & Perger, 1997.

Leeuwarderadeel: Stiens
In verband met geplande bouwwerkzaamheden werd een oriënterend onderzoek uitgevoerd op een perceel tegenover de kerk van Stiens. Het onderzoek is uitgevoerd in gezamenlijke opdracht van de provincie Friesland, de gemeente Leeuwarderadeel, de woningbouwstichting BWL en het Archeologisch Adviesbureau RAAP. Onder meer uit booronderzoek bleek het betreffende perceel deel uit te maken van de kerkterp; voor vroege nederzettingssporen ter plekke werden geen aanwijzingen gevonden. Geadviseerd is de werkzaamheden wel archeologisch te doen begeleiden,

Wumkes.nl

maar geen voorafgaand onderzoek te organiseren. Literatuur: De Langen, 1996.

Littenseradiel: Lions (J. Scheffer)
Eind 1995 werd de boerderij Bolland te Lions afgebroken. Vanwege het feit dat tegelijkertijd het gehele erf ontdaan zou worden van kelders en fundamenten, werd door de Stichting ArgHis een onderzoek ingesteld, in samenspraak met RAAP-Noord-Nederland en de Vakgroep Archeologie in Groningen. Enkele jaren geleden vond de toenmalige bewoner, de heer Wijma, ten zuiden van de boerderij, op de plaats van een oude mestkuil, scherven en bewoningssporen uit het begin van onze jaartelling. Op het perceel stond tot in de tweede helft van de 19e eeuw een boerderij. Deze werd afgebroken en zo'n vijftig meter naar het noorden vervangen door de huidige. In juli 1993 verrichtte RAAP hier een verkennend onderzoek (De Langen, Perger et al., 1994). Nu was er de kans te zien of de nederzetting ook onder de huidige boerderij doorliep. Dat bleek niet het geval te zijn.

Inmiddels is de boerderij uit het landschap verdwenen.

Littenseradiel: Mantgum (J. Scheffer)
Wederom heeft het Argeologysk Wurkferbân onderzoek gedaan op het terrein van de voormalige state Hoxwier, onder supervisie van de Vakgroep Archeologie. Het betrof booronderzoek met als doel eventuele funderingen of puinbanen te lokaliseren. Gebleken is dat de westkant van het hornleger grote puinvlakken c.q. funderingssporen bevat, en de oostkant niet. Langs een voormalige gracht, die ooit het terrein in tweeën deelde, is op een diepte van ongeveer een meter een mogelijke 'kademuur' aangetroffen. Op het achterste gedeelte van het stateterrein werd een vierkante kuil aangetroffen, ca. 10 x 10 meter bij een diepte van ca. 2 meter, gevuld met kloostermoppen, schelpmortel en middeleeuws schervenmateriaal. In 1997 zal het onderzoek door middel van proefsleuven worden voortgezet.

Littenseradiel: Rewert
In het kader van de ruilverkaveling Baarderadeel werden nieuwe bermsloten gegraven langs de weg Húns-Rewert.In overleg met de Landinrichtingsdienst kon de afspraak worden gemaakt dat eerst de bovengrond zou worden verwijderd, zodat de Vakgroep Archeologie en het Wurkferbân waarnemingen zouden kunnen doen. Doel daarvan was de hier aanwezige terpzolen te bekijken op hun eventuele archeologisch waardevolle inhoud. Terprestant 5H 56 van de meldingskaart bleek geen sporen te bevatten. De conclusie werd niet getrokken dat de terpafgravers niets hadden overgelaten, maar dat het verkeerde perceel op de kaart staat. Het aangrenzende perceel bevatte namelijk een groot aantal sporen in de vorm van putten, greppels, kuilen en paalgaten. Ook aan de andere kant van de weg bleken zich dergelijke sporen te bevinden. Bovendien kon worden vastgesteld dat niet alle terplagen waren verwijderd. Deze 'nieuwe' terp bleek te zijn afgegraven tussen 1872 en 1875; hij lag pal ten zuiden van de terp Groot Rewert, die vanaf 1877 is afgegraven.

De sporen in deze terpzool horen bij twee hoofdperioden van de bewoning: de eeuwen rond het begin van onze jaartelling, en de 11e-14e eeuw. Literatuur: Bos, Scheffer et al., 1997.

Littenseradiel: Weidum (Papingastate) (J. Scheffer)
In de schuur van de boerderij Papingastate zou eigenaar-bewoner J. Monsma ook het laatste deel van de vloer voorzien van beton. Hij verzocht de Stichting ArgHis

Wumkes.nl

en het Wurkferbân eerst een onderzoek in te stellen, aangezien hij in dit gedeelte funderingen had geconstateerd. Deze zouden deel uitgemaakt kunnen hebben van de in de 17e eeuw afgebroken state. De aangetroffen muur liep parallel aan de oostelijke buitenmuur, daar ongeveer zes meter van verwijderd. Hij bleek opgebouwd te zijn uit brokken kloostermop, geeltjes en rooswinkels. Onderzoek van kadasterkaarten doet vermoeden dat we te maken hebben met een 18e-eeuwse buitenmuur, van de voorganger van de huidige uit de tweede helft van de 19e eeuw daterende schuur.

Littenseradiel: Weidum (pastorie) (J. Scheffer)
In de tuin van de voormalige pastorie hebben ArgHis en het Wurkferbân een waterput uit de 16e eeuw gelokaliseerd. De bewoner van de oude pastorie, G. Fokkens, wist uit overlevering dat er zo'n put te vinden zou zijn, en dat deze opgebouwd was met kloostermoppen. De put bleek echter gemetseld van een soort rooswinkels. Hij is vijf meter diep, en 75 cm in diameter. Fokkens zal hem nu restaureren en opmetselen.

Littenseradiel: Wommels (Hondsboot) (J. Scheffer)
De veldverkenningen in de Súdhoeke van Wommels gaan nog steeds door. Dit jaar werden bewoningssporen ontdekt bij een nieuwe sloot door de terpzool van 'Hondsboot'. In het sloottalud waren de contouren zichtbaar van kuilen, putten, greppels enz. Exacte dateringen konden helaas niet worden gegeven. Her en der verspreid lagen er scherven uit de terpentijd tot de 19e eeuw. Tussen de vele kloostermopbrokken werd een fragment van een middeleeuwse kaasvorm gevonden. Enkele kuilen die in het talud zichtbaar waren, zaten vol met botmateriaal (afvalkuilen).

Menaldumadeel: terp (J. Koning)
Op een bewoningsplek in Menaldumadeel, waarvan men de precieze locatie nog niet gepubliceerd wil zien, werd door W. de Jonge uit Sneek een gouden Byzantijnse munt gedetecteerd. Deze gouden solidus van keizer Justinianus (527-565) is voorzien van een oog, zodat hij als hanger gedragen kan worden. Het sieraad zal dus jonger zijn dan de munt zelf. Het Rijksmuseum Het Koninklijk Penningkabinet te Leiden determineerde de munt als een originele in Constantinopel geslagen gouden solidus. Aan de portretzijde herkennen we naast de buste een wereldbol met kruis, en een tekst die vertaald luidt: 'Onze heer Justinianus, vader van het vaderland.' Aan de andere zijde vinden we een victoria. De precieze vindplaats is wel bekend bij het Penningkabinet en bij de Vakgroep Archeologie in Groningen.

Nijefurd: Molkwerum (It hege sân) (A. Bult)
In april werd een weiland, gelegen tegen de IJsselmeerkust aan, omgeploegd tot ca. 30 cm diepte en vervolgens geëgaliseerd (coördinaten 155.00/546.06). Deze hoek wordt onder de boeren wel 'it hege sân' genoemd. Een verkenning leverde een vindplaats op van ca. 50 bij 100 m, met kogelpotaardewerk, blauwgrijs aardewerk en steengoed.

Nijefurd: Molkwerum (voormalige smederij) (A. Bult)
In de volksmond is het verhaal bekend als zou de voormalige smederij gebouwd zijn van kloostermoppen, die afkomstig zouden zijn van een in 1532 afgebrande kerk. Er zijn hier echter geen reële aanwijzingen voor te vinden. In het voorjaar

Wumkes.nl

werd tijdens graafwerkzaamheden nabij de oude smederij een vrij grote hoeveelheid rood/gele kloostermoppen gevonden (29 x 14 x 8 cm). Daarbij kwamen ook nog een aantal paalresten en een gedeelte van een oude walbeschoeiing tevoorschijn. De locatie (coördinaten 155.75/545.90) ligt naast de dorpsvaart, en niet ver van de huidige kerk af.

Nijefurd: Stavoren (A. Ufkes)
Tussen 15 april en 7 juni vond een opgraving plaats op het QVC-terrein, een voormalig voetbalveld. De gemeente Nijefurd was opdrachtgever, de provincie Friesland gaf een subsidie, en het onderzoek werd verricht door de Vakgroep Archeologie van de Rijksuniversiteit Groningen, met medewerking van studenten, vrijwilligers van het Argeologysk Wurkferbân van de Fryske Akademy en geïnteresseerden uit de directe omgeving. Aanleiding voor het onderzoek vormden de plannen voor de aanleg van een nieuwe woonwijk ter plaatse. Al in 1995 werd door RAAP-Noord-Nederland vooronderzoek verricht (Bos, 1996).

De opgraving bevestigde de hoge potentiële waarde van het terrein. De oudste resten die werden aangetroffen, dateren uit de 12e en 13e eeuw. In deze periode stonden aan weerszijden van de Voordelft, een gekanaliseerde rivier, grote houten huizen en pakhuizen. Alleen het topje van de ijsberg kon worden vrijgelegd, de rest bevond zich onder het uitstekend conserverende grondwater. Grondsporen uit de 14e eeuw bestonden voornamelijk uit plaggenophogingen en -structuren. Het middeleeuwse vondstmateriaal wordt vertegenwoordigd door vele aardewerkscherven en botmateriaal, maar ook metaal kon worden geborgen. Speciale vermelding verdient een tiental pelgrimsinsignes van lood-tinlegeringen. Deze insignes kunnen tussen ca. 1300 en 1450 AD worden gedateerd.

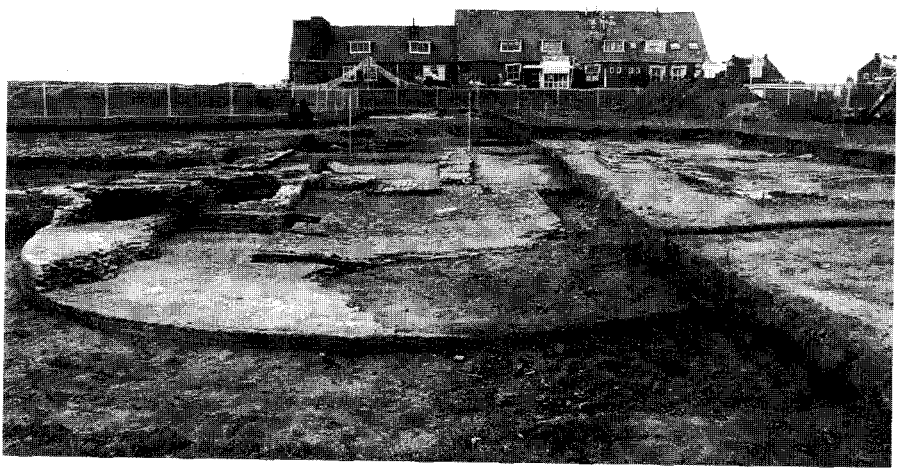

Afb. 3. De toegang tot het Staverse blokhuis wordt vrijgelegd. Foto vakgroep Archeologie RUG

Zeer aanschouwelijk waren de resten uit de 16e eeuw. Deze bestonden uit een deel van de fundamenten van het zogenaamde Blokhuis, een verdedigingswerk gebouwd op last van Karel V. Tussen 1522 en 1524 werd dit fort aangelegd. De vorm van het verdedigingswerk was een vierkant van zware muren van ca. 80 x 80 meter,

Wumkes.nl

met op de hoeken ronde torens. Aan de oostzijde stond een groot halfrond poortgebouw. Aan de binnenkant van het fort waren de muren verstevigd met aarden wallen en aan de buitenkant liep een brede gracht. Op het binnenterrein werd ook het kruithuis opgegraven. Aan de hand van het aardewerk kon worden vastgesteld dat waarschijnlijk vlak na 1580 de zaak is ontploft. Er werden tientallen ongebruikte loden musketkogels aangetroffen en achtentwintig grote kanonskogels. Hoewel slechts een deel van de fundamenten werd vrijgelegd, kon toch een vrij nauwkeurige reconstructie van het fort worden gemaakt. Literatuur: Ufkes, 1996; Ufkes, 1997.

Ooststellingwerf: Boyl (H. de Jong)
Op verzoek van architectenbureau Kylstra en Brouwer werd de kerk bezocht. Deze kerk zou tot de 12e eeuw teruggaan. In de kerk was namelijk in verband met een restauratie de vloer verwijderd. Helaas liepen de afspraken mis, en bleek de aannemer, door grote haast gedreven, bij onze aankomst een nieuwe betonvloer te hebben gelegd.

Ooststellingwerf: Nijeberkoop (H. de Jong)
Bij twee boerderijen aan de Bovenweg te Nijeberkoop werden bij toeval twee zandstenen sarcofagen ontdekt, die in vroeger jaren bij een van de beide boerderijen als paardentrog hebben gediend. Deze boerderij was eertijds eigendom van de kerk van Oldeberkoop. Het kerkgebouw van Oldeberkoop stamt deels uit de 12e eeuw.

Ooststellingwerf: Oldeberkoop (H. de Jong)
Op verzoek van een inwoner werd een verkenning uitgevoerd aan de voorzijde van een voormalige boerderij aan het Schuinpad, een oude verbindingsweg tussen het centrum en de Bovenweg. Slechts een klein funderingsrestant van gele baksteen, naar alle waarschijnlijkheid uit de 17e eeuw, kon worden vastgesteld. Derhalve kon het vermoeden van de inwoner dat zich hier ter plaatse een middeleeuwse stins zou hebben bevonden, niet worden bevestigd.

Skarsterlân: Goïngarijp (R.S. van der Molen en T.O. Sappé)
In samenwerking met leden van het Argeologysk Wurkferbân vond een veldverkenning plaats op een stuk akkerland tussen Goïngarijp en Terkaple (coördinaten 11C: 181.20/559.85). Aanleiding voor deze verkenning was een melding van de koster van de doopsgezinde kerk te Joure dat hier enige decennia geleden een grote hoeveelheid kloostermoppen van het land gehaald was. Tijdens de verkenning vonden we dan ook veel fragmenten van kloostermoppen; verder werden fragmenten van terpaardewerk, kogelpot, steengoed en roodbakkend aardewerk aangetroffen. De gegevens moeten nog worden uitgewerkt, maar we denken voorlopig dat hier omstreeks de 16e eeuw een stenen gebouw heeft gestaan.

Smallingerland: De Veenhoop (H. de Jong)
In het in de vorige eeuw door turfwinning ontstane petgatengebied. 'De Kraanlanden' bij De Veenhoop werden bij een verkenning enkele tientallen laat-middeleeuwse scherven van inheems kogelpot- en geïmporteerd Pingsdorfaardewerk verzameld. Door de aanleg van onder meer kleine ondiepe plassen denkt men in de toekomst de ontplooiing van de natuurlijke waarden betere mogelijkheden te bieden. In het verleden zijn tijdens het winnen van veen op diverse plaatsen middeleeuwse huissteden gevonden. Deze zijn tijdens de verkenning niet aangetroffen.

Wumkes.nl

Sneek: Pasveer
De verkenningen in het uitbreidingsgebied Pasveer door G.H. Hofstra en D.M. Visser werden voortgezet. Nog steeds komen bewoningsplaatsen tevoorschijn uit de eerste eeuwen van de jaartelling. Een opvallend fenomeen dat in 1996 werd gesignaleerd was het voorkomen van met klei gevulde, diepe greppels in het veen (zie foto). Soms was een relatie met huidige sloten en greppels denkbaar, soms ook niet. Daterend materiaal werd niet aangetroffen. Een eventuele relatie met zoutwinningsactiviteiten is niet zonder meer aan te nemen.

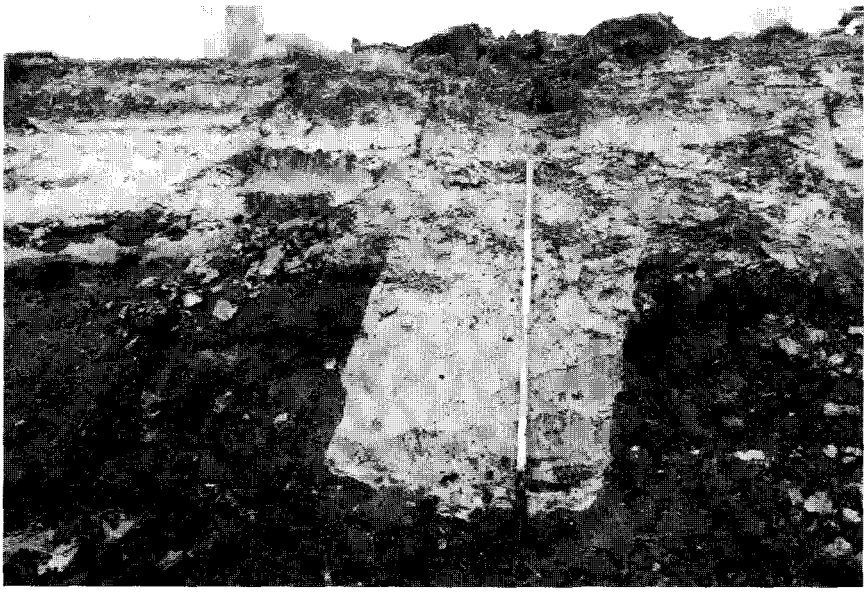

Afb. 4. Door het talud aangesneden, met klei gevulde ingraving in het veen. Uitbreidingsgebied Pasveer, Sneek. Foto D.M. Visser, Hogebeintum

Tytsjerksteradiel: Burgum (De Berch) (K.R. Henstra)
Op dit terrein bevindt zich een gemetselde put, waarnaar – in overleg met de provinciaal archeoloog – onderzoek is ingesteld. Het terrein maakte eerder onderdeel uit van het Berchklooster. De put bleek 19e-eeuws te zijn.

Tytsjerksteradiel: Burgum (Kloosterlaan) (K.R. Henstra)
Op een terrein met het toponiem Zandhuizen werden (wederom in ruilverkavelingsverband) grote hoeveelheden kogelpotaardewerk aangetroffen. Een deel van het aardewerk lag nog in situ. Verdere bewoningssporen werden niet aangetroffen. Evenmin was er sprake van bijmenging met ander aardewerk. Datering 11e/12e eeuw. De korte afstand tot kerk en klooster maakt een relatie hiermee aanvaardbaar.

Tytsjerksteradiel: Burgum/Hurdegaryp (Burgerveensterveen) (K.R. Henstra)
Bij grondwerkzaamheden in dit voormalige hoogveen tussen Burgum en Hurdegaryp zijn aan de Burgerveenstervaart bewoningssporen aangetroffen, daterend uit de 16e eeuw. Het betrof een reeds verploegde fundering van een boerderij en een put opgemetseld met gele putsteentjes. Tot de vondsten behoren veel halve kloos-

Wumkes.nl

termoppen (hergebruik!). Tevens werden meerdere grote fragmenten van Jydepotten aangetroffen.

Tytsjerksteradiel: Burgum/Noardermar (K.R. Henstra)
In het kader van ruilverkavelingswerkzaamheden werd tegenover de Menno van Coehoornweg 17 een puinspoor vastgelegd met een lengte van 18 meter. Het spoor bevond zich 60 cm onder het huidige maaiveld en had een dikte van 10 cm. Het bevatte grote hoeveelheden mortel, fragmenten van kloostermoppen en grotere delen daarvan. Tevens werd enig kogelpotaardewerk en steengoed aangetroffen. Bronnenonderzoek heeft geen enkele aanwijzing opgeleverd aangaande de aard van een eerder gebouw op deze plek. N.B. De afstand tot het voormalige Hooghuis bedraagt ca. 100 meter.

Tytsjerksteradiel: Suwâld (I) (K.R. Henstra)
Het Streekmuseum Tytsjerksteradiel verwierf een bronzen halsring uit de midden- of late bronstijd, gevonden in Suwâld. Diameter 11,6 cm.

Tytsjerksteradiel: Suwâld (II) (K.R. Henstra)
Ten westen van Suwâld werden sporen vastgesteld van een ontginningsnederzetting. Deze voorganger van het huidige Suwâld lag tussen het Nieuwe Diep en de Oude Lune (coördinaten 6C: 189.70/576.06). Bij verwijdering (door de grondeigenaar) van een deel van de veenlaag – met enkele dunne bandjes klei – kwamen grote hoeveelheden kogelpotaardewerk tevoorschijn. Het betrof grote en kleine kogelpotten, bakpannen en weefgewichten. Tevens werd enig Pingsdorfaardewerk aangetroffen. Bij de overige vondsten waren onder meer een tiental fragmenten van maalstenen en enkele slijpstenen opmerkelijk. Aangezien een deel van het terrein er nog ongestoord bijligt, maar wel wordt bedreigd, zal er in 1997 verder onderzoek worden gedaan. Met dank aan de Werkgroep Archeologie Streekmuseum Tytsjerksteradiel en de heer Piet van der Meulen.

Literatuur

J.M. Bos, *Archeologie van Friesland.* (Utrecht 1995).
J.M. Bos, 'Archeologische kroniek van Friesland over 1995', *De Vrije Fries* 76 (1996) 131-138.
J.M. Bos en A.J. Nijboer, 'De 'gouden vondst' van Wijnaldum', *Noorderbreedte* 21 (1997a) 18-19.
J.M. Bos en A.J. Nijboer, 'Koninklijke patronage: de edelsmid van Wijnaldum (Fr.)', *Paleo-aktueel* 8 (1997b) 108-110.
J.M. Bos, J. Scheffer en J.H. Zwier, 'Een terpzool bij Rewert (gem. Littenseradiel, Fr.)', *Paleo-aktueel* 8 (1997) 100-101.
Y. Dijkstra en M Essink, *Een archeologische inventarisatie in het tracé van de 36" aardgastransportleiding en 8" WACO-leiding Anjum-Grijpskerk. AAI 1e fase* (Groningen 1996).
A.E. van Giffen, 'Het hunebed te Rijs in Gaasterland', *De Vrije Fries* 27 (1924) 307-325.
A.E. van Giffen, *De hunebedden in Nederland* (2 delen teksten atlas) (Utrecht 1925).
L.J.F. Janssen, 'Het hunebed te Rijs, in Gaasterland', *De Vrije Fries* 5 (1850)

Wumkes.nl

338-350.
L.J.F. Janssen, 'Nog iets over het hunebed te Rijs, in Gaasterland', *De Vrije Fries* 6 (1853) 161-163.
G.J. de Langen, *Stiens, gemeente Leeuwarderadeel. Archeologisch onderzoek naar de kerkterp*, RAAP-rapport 218 (Amsterdam 1996).
G.J. de Langen en T.M. Perger, *Burum, gemeente Kollumerland c.a. Archeologisch onderzoek naar AMF-terrein 6F-02*, RAAP-rapport 237 (Amsterdam 1997).
G.J. de Langen en T.M. Perger, *Groot Eekwerd, gemeente Bolsward. Archeologisch onderzoek naar AMF-terrein 10E-65*, RAAP-rapport 255 (Amsterdam 1997).
G.J. de Langen, T. Perger, W. Prummel et al., 'Een korte verkenning te Bolland bij Lions (Fr.)', *Paleo-aktueel* 5 (1994), 74-79.
J.N. Lanting, 'Het zogenaamde hunebed van Rijs (Fr.)', *Paleo-aktueel* 8 (1997) 47-50.
A. Ufkes, *Het archeologisch onderzoek van het 'Blokhuis' te Stavoren, Gem. Nijefurd, Friesland* (Groningen 1996).
A. Ufkes, 'Het archeologisch onderzoek van het 'Blokhuis' te Stavoren, gem. Nijefurd (Fr.)', *Paleo-aktueel* 8 (1997) 124-128.

Wumkes.nl

Fries Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde

Beschermvrouwe H.M. Koningin Beatrix

168ste verslag, over 1996

In het afgelopen jaar kon het Genootschap weer enkele memorabele zaken noteren. Het verleende financiële steun aan de uitgave van *De bok, it Gouden Aai en de Sân Ravens* (bekroonde verhalen over ornamenten op het gerestaureerde Kanselarijgebouw te Leeuwarden), *Het Friese prentenkabinet*, de *Moderne geschiedenis van Leeuwarden* (nog te verschijnen) en *Verborgen verleden belicht*. De restauratie van de kroonluchters in de stijlkamers in het Eysingahuis van het Fries Museum werd door het Genootschap financieel mogelijk gemaakt.

Eens per kwartaal verscheen het blad van het Genootschap *Fryslân. Nieuwsblad voor geschiedenis en cultuur*, met een groot aantal korte bijdragen op een zeer breed gebied. Het tijdschrift, dat aan alle leden van het Genootschap wordt toegezonden, mag zich in een warme belangstelling verheugen. Besloten werd tot het nogmaals drukken van een aantal exemplaren van het eerste, in 1995 verschenen, nummer van het tijdschrift.

Bestuursvergaderingen werden gehouden op 15 januari, 26 februari, 1 april, 27 juni, 19 september en 21 november 1996. De jaarvergadering werd bezocht door 22 leden en vond plaats op 23 april 1996. Afscheid werd genomen van de heer drs. H. Spanninga; in zijn plaats werd als bestuurslid gekozen de heer drs. G.I.W. Dragt te Grijpskerk. De secretaris, de heer drs. O.D.J. Roemeling te Hardegarijp, werd voor een volgende periode herkozen.

Aan het einde van het verslagjaar was de samenstelling van het bestuur:

mr. B. van Haersma Buma, Leeuwarden, voorzitter (aftredend 1997)
drs. O.D.J. Roemeling, Hardegarijp, secretaris (definitief aftredend 1999)
drs. J. Woudstra, Engelum, penningmeester (aftredend 1997)
drs. G.I.W. Dragt, Grijpskerk (aftredend 1999)
dr. Y.B. Kuiper, Leeuwarden (aftredend 1998)
dr. J.A. Mol, Bolsward (definitief aftredend 1997)
mr. K. Slob-Schuit, Drachten (aftredend 1998)
drs. T.J. Steenmeijer-Wielenga, Oosterwolde (definitief aftredend 1997)
mr. D.P. de Vries, Hardegarijp (definitief aftredend 1998)

Het jaarboek *De Vrije Fries* (deel 76) omvatte 166 pagina's. De redactie daarvan bestond – ongewijzigd – uit de heren dr. J.M. Bos, prof.dr. Ph.H. Breuker, S. ten

Wumkes.nl

Museum, aan wie het Genootschap ook op andere terreinen van samenwerking prettige herinneringen bewaart, als lid van de redactie. Zeer tot onze spijt bedankte ook een aantal andere redacteuren, deels om persoonlijke redenen. Het bestuur van het Genootschap is in overleg met bestuur en directie van de Fryske Akademy – als medeuitgever van het jaarboek – om voortzetting van het verschijnen van *De Vrije Fries* te waarborgen.

Aansluitend aan de jaarvergadering hield de heer drs. M. Schroor een inleiding over 'De ruimtelijke ordening van Harlingen in de 15de en 16de eeuw'. Meestal in samenwerking met het Fries Museum werden de volgende inleidingen gehouden:
20 februari dr. B. Broos over 'Johannes Vermeer'
3, 10 en 17 april (tevens in samenwerking met de Volksuniversiteit Friesland) dr. E. Knol, drs. T. Looijenga en drs. D. Gerrets over thema's in het kader van de tentoonstelling 'Friezen, Denen en Saksen - Culturen aan de Noordzee 400 - 1000 na Chr.'
31 mei (tevens in samenwerking met het Koninklijk Huisarchief te Den Haag) drs. M. Bruggeman, drs. J.M. Dijkstra-van Dam, dr. F.J.A. Jagtenberg, dr. Y.B. Kuiper, drs. H. Spanninga, prof.dr. C.A. Tamse en drs. B. Woelderink op de druk bezochte studiedag (160 deelnemers) 'Friesland en Oranje-Nassau in de tijd van de Republiek', die plaatsvond in het kader van de tentoonstelling 'Uit Koninklijk bezit' en een buitengewoon succes was.
3 october dr. L. de Vries over 'Jan Steen'

In samenwerking met de Stichting Alde Fryske Tsjerken vond op 20 januari een excursie plaats naar de Willibrordustentoonstelling te Utrecht. Op 16 mei volgde een excursie naar de tentoonstelling van werken van Johannes Vermeer te Den Haag. Tenslotte volgde 23 november een excursie naar de expositie van werken van Jan Steen te Amsterdam. Verslagen van de twee eerstgenoemde excursies verschenen in de jaargang 1996 van *Fryslân*. De heer en mevrouw Elzinga en de heer Duursma hadden weer de vertrouwde leiding van de excursies, waarvoor grote belangstelling bestond.

Het ledental ontwikkelde zich, evenals in 1995, gunstig. Ook nu maakten velen gebruik van de mogelijkheid zich door middel van een antwoordkaart, opgenomen in *Fryslân*, als lid op te geven. In totaal konden 149 nieuwe leden worden ingeschreven (1995: 100). In het verslagjaar ontving het Genootschap het bericht van overlijden van 24 (1995: 17) leden. Om andere redenen moesten de namen van 47 (1995: 49) leden worden afgevoerd uit het ledenbestand. Het Genootschap telt per 31 december 1996 3 ereleden en 1710 leden.

Als nieuw lid kon worden ingeschreven (indien geen plaatsnaam vermeld, wonende te Leeuwarden): F.I. van Aalsum, Amsterdam; E. Anderlik, Duitsland; G.A. Bakker; G.C. Bakker; mw. drs. W. Baron, Nij Beets; R. de Beer, Dokkum; H. Beers, Heerenveen; T. Benedictus, Drachten; J. Bergsma; M.M. van Beijeren, Franeker; G.G. van Beijeren Bergen en Henegouwen; E.H. Bisschop Boele, Amsterdam; B.L. Boarnstra, Starum; J. de Boer, Goutum; J. Boersma, Kollum; mw. drs. E.G. Boltjes; A. Boonstra, Franeker; M.C.B. Boree-Olivier, Heerenveen; D. van der Bos, Oldelamer; B. Bosma, Joure; G. Bosma; M. Bijlsma, Kimswert; T. Bijma, Sneek; drs. J.W. Castelein, Wirdum; F. Cnossen, Sneek; J. van Dijk, Groningen; G. van Dijk, St. Annaparochie; J.A. Dijkstra, Molenend; L. Dijkstra, Wyns; J.G.J.

Wumkes.nl

Elgershuizen; Y.J. Elsinga, Harlingen; P.K. Elsma, Damwoude; L.H. van Esch, Drachten; G.J. Exoo, Tilburg; drs. C.M. Eykman, Sneek; Jhr. C. van Eysinga, St. Nicolaasga; A.J. Folbert, Ternaard; R. Furler, Amersfoort; A. Galama, Groningen; A. Galema; ds. C. van Gelder, Nunspeet; A.Sj. van der Goot, Groningen; mw. P.A. Greidanus; N. Grozema, Groningen; D.J. de Haan, Beetsterzwaag; G.L. ter Haar; mw. C.G.M. van Haersma Buma, Den Haag; dr. C. Halma; G.D. Harmanny, Kampen; G. van der Heide, Franeker; H.J. van Herk, Holwerd; K. Hiemstra, Grou; D.J. Hoekstra; H. ten Hoeve, Dokkum; W.H. Hogerhuis, Koarnjum; T. Hokwerda, Hurdegaryp; mw. H. Hoogland, Burgum; P. Hoving, Bovensmilde; G.C. Huisman, Groningen; W. Hulshoff, Húns; It Damshûs, Nij Beets; H. Jaasma, Sneek; T. Jelsma, Zwolle; Th. de Jong, Gorredijk; I. de Jong-Pothast, Nieuweschoot; A. Kamsma, Nijlande; K.F.W. Keller; dr. I.H. Kingma, Bosch en Duin; S. van der Kloet, Drachten; M.J. Koenen, Sassenheim; J.H. Koerts, Houtigehage; J.B. Kranenborg, Groningen; F. Kunst, Wyhe; J. de Lange, Sneek; D. Laverman, Gytsjerk; drs. R. Leemans; J. Lootsma, Rhenen; R. van der Meulen, Harlingen; J.J. Mol, Kapelle; R.S. van der Molen, Joure; F. Mollema, Haarlem; P.G.M. Mulder, Dronrijp; T.H. Mulder, Joure; P. Noordmans, Wommels; H. Nijboer, Amsterdam; mr. drs. A. Offringa, Ryptsjerk; J.W. Oosten, Havelte; Openbare Bibliotheek, Buitenpost; A. Peenstra, Drachten; T. Piersma, Koog aan de Zaan; L. van der Ploeg, Ternaard; R. Postma, Burgwerd; drs. J.M. Postma, 's-Gravenhage; mw. Y.M. Prins, Oegstgeest; C.J. Punter, Hoogezand; jhr. mr. A. Reigersman; L.J. Reijnders, Amsterdam; A.R. Reijnders, Amsterdam; ir. H.B. Reijnders, Zeist; Rijksuniversiteit Bibliotheek afd. acquisitie, Groningen; G.E. van Ruiten; L.T. Runia, Breda; ir. J. Russchen; mw. T. van Saarloos, Sexbierum; S.R. Schaaf; IJ. Schakel, Allingawier; A. Schilstra, Bolsward; K. Schippers, Delfstrahuizen; mw. G. Schoolstra, Akkrum; J.T. Siebinga, Gorredijk; W. Sytsema, Wilnis; J. Slofstra, Abcoude; F.L. Spanninga, De Jouwer; G. Spanninga-De Vries, De Jouwer; L. Spijksma, Schettens; T. Steenbeek, Tsjalbert; M. Sijbesma, Ubbena; D. Sijens, Groningen; S. Sybrandy, Mantgum; J.A. Tietsma, Rouveen; E. Tigchelaar, Vorden; J. Tilma, Haarlem; I. Tjaarda, Bûtenpost; G. Twijnstra, It Heidenskip; mr. dr. J. de Valk, Harlingen; mw. mr. E. Veder-Smit; P.J. van Veen, Engeland; P. Veenstra, Oosterwolde; A. van der Veer, Marssum; H.A. Veldman, Franeker; L. Venema, Damwoude; A.P. Versloot, Hilaard; D.H. Vet-Van 't Veen, Purmerend; M. Visser, Goutum; H. Vonk; J. de Vreeze, Witmarsum; S. de Vries; E. de Vries-Hek, Harlingen; I.R. Wagenaar, Twizel; A. Walthaus; K. Weber, Oldeberkoop; C.A.M. van der Wee, Delft; dr. Tj. Wieringa, Leiderdorp; S.W. van der Woude, Haarlem; D. van Wijnen, Franeker; mw. B. Ypma; A.M. van der Zee, Someren; H.A. Zeinstra, Hurdegaryp; dr. G.R. Zondergeld, Weesp.

De administratie van het Genootschap werd ook dit jaar verzorgd door mevr. H.B. Dekkinga.

Voor de steun en belangstelling die in dit jaar van vele kanten werd ondervonden is het bestuur zeer erkentelijk.

De secretaris,
O.D.J. Roemeling

Wumkes.nl

FRYSKE AKADEMY

Oan de lêzers fan
De Vrije Fries 1997

ûnd.: *Errata* maart 1998

Achte lêzer,

By de troch de Fryske Akademy fersoarge produksje fan *De Vrije Fries 1997* binne in pear ûnderdielen fan de oarspronklike kopij net goed yn it boek telâne kommen. Foar takomstich gebrûk is it needsaaklik de flaters yn it boek te rektifisearjen; dêr is dit skriuwen foar bedoeld. Jo kinne dan sels de errata ferwurkje.

Hjirûnder steane twa tekstkorreksjes ôfprinte: dy fan side 37/38 en dy fan side 187/188. De mei dit brief meiprinte side mei yllustraasjes út it artikel fan H. de Jong kin, at er losknipt wurdt, sa tusken side 12 en 13 ynlein wurde; de side jout de korrekte plaatsjes oan op it korrekte plak.

Mei in ferûntskuldiging foar de oerlêst, tekenje ik,

Mei freonlike groet,
De Fryske Akademy,

M. Bosma
saaklik direkteur.

Errata:

37/38 Tusken de oergong fan side 37 nei side 38 moat it folgjende komme te stean:

Gelukkig heeft de actieve restauratiecommissie het lofwaardig initiatief genomen ...

187/188 De alinea dy't fan side 187 oerrint nei side 188 moat wêze:

Het jaarboek *De Vrije Fries* (deel 76) omvatte 166 pagina's. De redactie daarvan bestond – ongewijzigd – uit de heren dr. J.M. Bos, prof.dr. Ph.H. Breuker, S. ten Hoeve, dr. L.G. Jansma, drs. G.Th. Jensma, dr. J.A. Mol (secretaris), drs. P.N. Noomen, drs. H. Spanninga (voorzitter) en drs. R.H.C. Vos. Wegens vertrek naar elders bedankte de heer drs. R.H.C. Vos, tot dan toe directeur van het Fries Museum, aan wie het Genootschap ook op andere terreinen van samenwerking prettige herinneringen bewaart, als lid van de redactie. Zeer tot onze spijt bedankte ook een aantal andere redacteuren, deels om persoonlijke redenen. Het bestuur van het Genootschap is in overleg met bestuur en directie van de Fryske Akademy – als medeuitgever van het jaarboek – om voortzetting van het verschijnen van *De Vrije Fries* te waarborgen.

Wumkes.nl

Erratum by it artikel Fersierde slibtegels yn it Haskerkonvint fan H. de Jong side 7-36

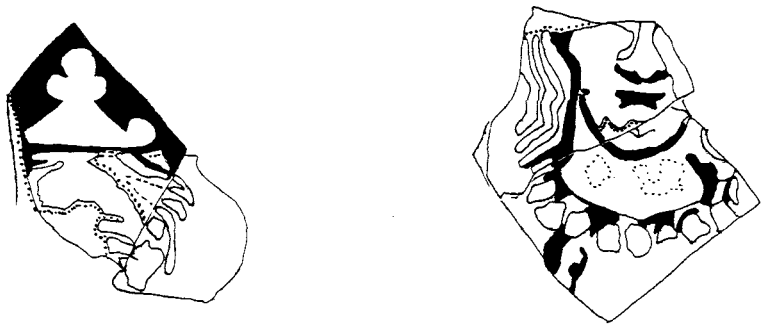

Ofb. 3 op side 13: Fragminten fan in 'keningsholle'

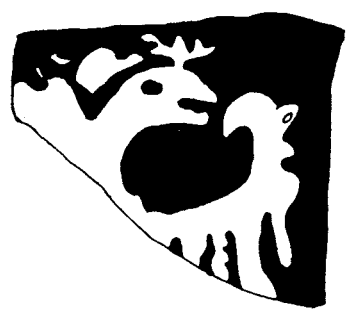

Ofb. 4 op side 14: Part fan in twakoppige earn

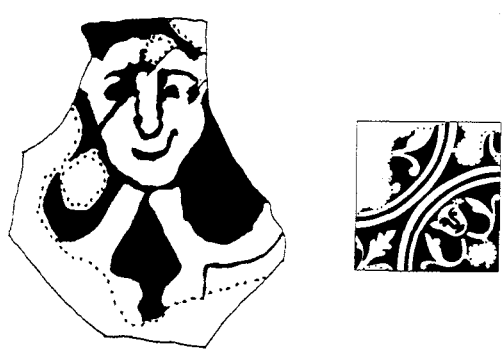

Ofb. 6 op side 15: In 'liuweftich' gesicht en ien op nûmer 28 yn Pleshey Castle

Wumkes.nl